

VILÁG- TÖRTÉNET

14. (46.) évfolyam 2024. 1.

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **RING ÉVA**
A BARI KONFÖDERÁCIÓ ÉS A RZECZPOSPOLITA
ELSŐ TERÜLETI MEGCSONKÍTÁSA
- **GEBEI SÁNDOR**
OROSZ-POROSZ ÉRDEKAZONOSSÁG
A RZECZPOSPOLITA ELSŐ TERÜLETI MEGCSONKÍTÁSÁBAN
- **TÓTH FERENC**
A FRANCIA DIPLOMÁCIA TÖREKVÉSEI A RZECZPOSPOLITA
MEGMENTÉSE ÉRDEKÉBEN
- **SCHVÉD BRIGITTA KINGA**
LENGYELORSZÁG ELSŐ FELOSZTÁSA
AZ ERŐEGYENSÚLY-DISKURZUS TÜKRÉBEN
- **VARGA BEÁTA**
GALÍCIA BETAGOLÁSA A HABSURG MONARCHIÁBA
- **KURDI KRISZTINA**
A LENGYEL ZSIDÓ ÖNKORMÁNYZATI RENDSZER ÁTALAKULÁSA
- **SZEMLE**
KOVÁCS ZITA, URBÁN MÁTÉ ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

14. (46.) évfolyam 2024. 1.

TARTALOM

Birodalmi terjeszkedés Közép-Európában. A Rzeczpospolita első megcsonkítása, 1772 (Mitrovits Miklós)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Ring Éva: A bari konföderáció és a Rzeczpospolita első területi megcsonkítása	5
Gebei Sándor: Orosz–porosz érdekezésség a Rzeczpospolita első területi megcsonkításában	43
Bebesi György: Lengyelország első megcsonkítása az orosz birodalmi külpolitika szemszögéből	57
Dinnyés Patrik: Anya és fia nézetkülönbsége a Rzeczpospolita első területi megcsonkítása kapcsán	67
Tóth Ferenc: A francia diplomácia törekvései a Rzeczpospolita megmentése érdekében	83
Schvéd Brigitta Kinga: Lengyelország első felosztása az erőegyensúly-diskurzus tükrében a kortárs londoni hetilapok véleménycikkeiben	99
Varga Beáta: Galícia betagolása a Habsburg Monarchiába. A kelet-galíciai rutének helyzete 1772–1918 között	121
Kurdi Krisztina: A lengyel zsidó önkormányzati rendszer átalakulása Lengyelország első megcsonkítása után	139
<i>Szemle</i>	
A „fekete királyné” élete (Urbán Máté)	161
Az oktatás finanszírozási háttere a középkorban és a korai újkorban (Urbán Máté)	168
Észak és Dél veszélyes viszonya, avagy Olaszország születése (Kovács Zita)	172

Jelen számunkat Mitrovits Miklós szerkesztette

Birodalmi terjeszkedés Közép-Európában

A Rzeczpospolita első megcsonkítása, 1772

A lengyel–litván állam és a Moszkvai Nagyfejedelemségből kiemelkedő cári Orosz Birodalom között zajló több évszázados kulturális, (geo)politikai és végső soron katonai szembenállás a 18. század végén az oroszok győzelmével ért véget. 1772-ben, 1793-ban és 1795-ben, három lépésben az Orosz Birodalom és szövetségesei, Poroszország és a Habsburg Birodalom felosztották egymás között és végleg eltüntették Európa térképéről a Rzeczpospolitát.

Ez a történelmi esemény évszázadokra – máig hatóan – meghatározta a kelet-közép-európai régió történetét. A lengyel–litván állam 1772-es, első felosztásának 250. évfordulója alkalmából 2022. november 24-én az MTA Magyar–Lengyel Történész Vegyes Bizottságának magyar tagozata és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszéke tudományos konferenciát szervezett *Birodalmi terjeszkedés Közép-Európában: a Rzeczpospolita első megcsonkítása* címmel. A tanácskozást azal a céllal rendeztük, hogy felmérjük, hol tart ma a téma kutatása a magyar polonisták és ruszisták körében. A *Világtörténet* lapjain az ülészakon elhangzott előadások tanulmányokká szerkesztett változatát adjuk közre.

Mindenekelőtt érdemes tisztázni az írásokban használt fogalmakat, elsőként a „Rzeczpospolita” jelentését. Az elmúlt évtizedekben az angolszász szakirodalomban egyre inkább teret nyert a „lengyel–litván államközösség” használata az 1569-ben megkötött lublini unió utáni időszak esetében, a korábban a lengyel jogi és köznyelvben meghonosodott „Rzeczpospolita” kifejezés viszont egyre inkább kiszorult. Ily módon fogalmilag is kettéválik a lublini unió előtti korszak, amelyet „lengyel–litván unióként” írunk le (itt nyilvánvalóan perszonáluniót kell értenünk alatta), illetve a lublini unió utáni korszak, amelyet „lengyel–litván államközösségként” (*commonwelth*) határoznak meg. Itt csak néhány példát említek a legújabb angol nyelvű szakirodalomból: Robert I. Frost oxfordi történész *The Making of the Polish–Lithuanian Union, 1385–1569* című alapmunkáját, amelyet lengyelre is lefordítottak, illetve Richard Butterwick *The Polish–Lithuanian Commonwealth, 1733–1795* című monográfiáját.¹ Mindkét könyvet magas szakmai díjjal ismerték el Lengyelországban.

¹ Frost, Robert I.: *The Oxford History of Poland–Lithuania. Vol. I. The Making of the Polish–Lithuanian Union, 1385–1569.* New York, 2015; Butterwick, Richard: *The Polish–Lithuanian Commonwealth, 1733–1795: Light and Flame.* New Haven, 2020.

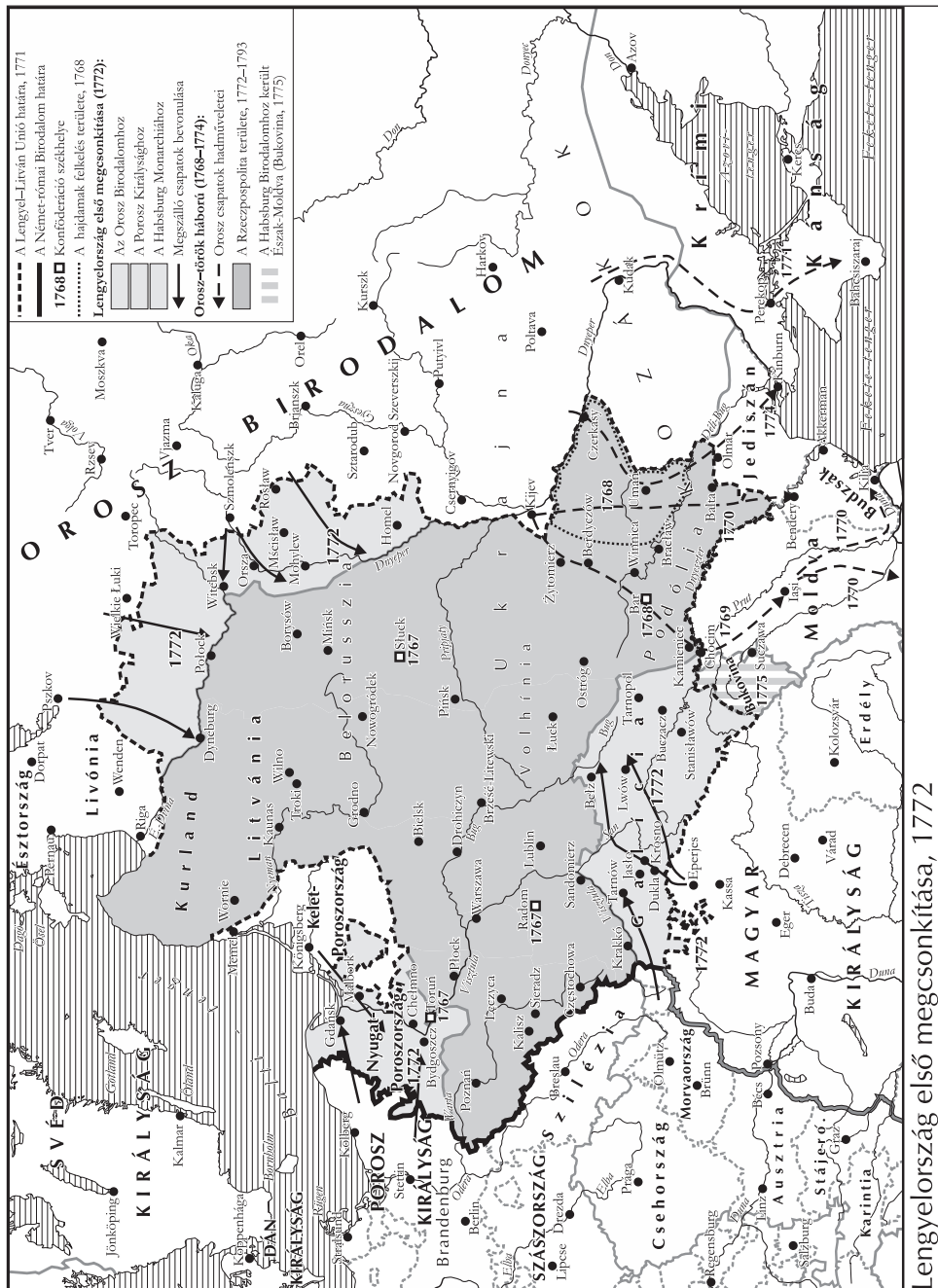
Használja az „államközösség” kifejezést a két lengyel történész, Andrzej Chwalba és Krzysztof Zamorski által szerkesztett *The Polish-Lithuanian Commonwealth* című, 2021-ben, a Routledge-nél megjelent tanulmánykötet is.²

A konferencián és az itt közölt tanulmányokban is Gebei Sándor álláspontját érvényesítettük, nevezetesen azt, hogy semmiképpen nem helytálló, ha az angolszász szakirodalomban használt *commonwealth*-et a lengyel-litván viszonyokra vetítjük, ez a fogalom ugyanis az 1707-ben létrehozott angol-skót államszövetségre vonatkozik. Véleményünk szerint egyfelől ahistorikus egy korábban létrejött állami képződményt egy később, más történelmi időben és térben született fogalommal leírni, másfelől a kelet-közép-európai *tartalom* semmiképpen sem azonosítható az egyesülési törvény után létrejött Nagy-Britannia Királyságával. Éppen ezért maradtunk a lengyel nyelvből kölcsönzött „Rzeczpospolita” fogalmának használata mellett, amely félreérthetetlenül a lengyel-litván közös államot jelöli.

Mit jelent és honnan ered a „Rzeczpospolita” kifejezés? A lengyel államot illető „Rzeczpospolita” (*res publica*) fogalom megalkotója a 12–13. században élt Wincenty Kadłubek krakkói püspök és krónikaíró, aki a krónikáját egy Cicerótól vett idézettel kezdte, majd egy erős és törvénytisztelő állam ideális képét rajzolta meg. Kadłubek a római író köztársasággal kapcsolatos nézeteit a 12. századi realitásokhoz igazítva azt állította, hogy Lengyelország nem egy uralkodó tulajdona, hanem egy törvénnyel szabályozott, választott uralkodókkal rendelkező társadalom. Kadłubek szerint az így értelmezett köztársaságnak a szabad emberek hazájává (*patria*) kell válnia, amelyet az egy nemzetet (*identitas est mater societatis*) alkotó polgárok (*cives*) vitézsége véd meg. Kadłubek számára a lengyelek ősi szabadsága a legmagasabb érték. A legnagyobb gazember az, aki nem sajnálja az elveszített szabadságot, és a legrosszabb uralkodó az, aki elveszi a köztársaság polgárainak szabadságát. Ezzel együtt a 17. századig az állam hivatalos neve nem „Rzeczpospolita”, hanem „Lengyel Királyság és Litván Nagyhercegség” volt, a nemzetközi szerződésekben és diplomáciai iratokban pedig a latin megfelelőjét (*Regnum Poloniae Magnusque Ducatus Lithuaniae*) használták. A „Rzeczpospolita” elnevezést az 1569-es lublini unió eredményeként létrejött lengyel-litván állam, a „Rzeczpospolita Obojga Narodów” (*Res Publica Utriusque Nationis*) vonatkozásában kezdték el használni. A történetírásban és a köznyelvben gyakran „nemesi köztársaságként” vagy „első köztársaságként” említik a lengyel-litván államot.

Már a konferencia szervezése során felmerült egy másik, fogalomhasználatot érintő kérdés: vajon pontos-e a lengyel és a nemzetközi historiográfiában, valamint a köznyelvben meghonosodott „felosztások” fogalom, és ha nem, akkor milyen meghatározás használható helyette. Szintén Gebei Sándor vetette fel, hogy az 1772. és az 1793. évi eseményekre a bevett „első és második felosztás” helyett pontosabb lenne a „megcsonkítás” kifejezést használni, mivel ekkor még megmaradt a Rzeczpospolita államisága. A végleges „felosztásra”, tehát a maradék területen való osztozkodásra csak 1795-ben került sor. Ebben a kérdésben nem alakult ki

2 *The Polish-Lithuanian Commonwealth: History, Memory, Legacy*. Edited by Andrzej Chwalba, Krzysztof Zamorski. New York, 2021. (Routledge Research in Early Modern History.)

olyan mértékű egyetértés, mint a „Rzeczpospolita” használatában, mivel a „felosztás” nem csupán e három eseményt jelenti, hanem a lengyel köznyelv és szakirodalom az egész 1795 utáni korszak vonatkozásában használja. A három lépést „Lengyelország felosztásainak” (*rozbiory Polski*), az Orosz Birodalmat, Poroszországot és a Habsburg Birodalmat „felosztóknak” (*zaborcy*), az 1918-ig terjedő időszakot pedig a „felosztások alatti” (*pod zaborem*) időszaknak nevezik a lengyel tudományosságban. A „megcsonkítás” fogalmának használatakor azt is figyelembe kell venni, hogy a Rzeczpospolitából nem 1772-ben szakítottak ki először részeket, hanem már 1667-ben megcsonkította az Orosz Birodalom a Dnyepertől keletre eső részek és a folyó nyugati partján fekvő Kijev elfoglalásával, illetve az észak felé terjeszkedő Oszmán Birodalom is jelentős vidékeket szakított ki az államból.

Jelen tematikus folyóiratszám tanulmányai számba veszik Lengyelország meggyengülésének belpolitikai okait és a lengyel szuverenitás korlátait. Elemzik az európai erőegyensúly-politika követelményeit, a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett változásokat, az egyes feltörekvő szomszédok külpolitikai doktrínáit és szándékait. Két tanulmány az egykori lengyelországi területeknek és az ott lakóknak az új körülményekhez való alkalmazkodását mutatja be. Ajánlom az olvasók figyelmébe a következő nyolc tanulmányt, bízva abban, hogy a kutatások tovább folynak, és az itt olvasható eredmények másokat is újabb kérdések megválaszolására inspirálnak.

Mitrovits Miklós

IMPERIAL EXPANSION IN CENTRAL EUROPE THE FIRST MUTILATION OF THE RZECZPOSPOLITA, 1772

The centuries-long cultural, (geo)political and ultimately military confrontation between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Tsarist Russian Empire, which emerged from the Moscow Principality, ended with the victory of the Russian Empire at the end of the 18th century. In three stages, in 1772, 1793 and 1795, the Russian Empire and its allies, Prussia and the Habsburg Empire, partitioned the Rzeczpospolita. The papers of this issue take stock of the domestic causes of Poland's weakening and the limits of Polish sovereignty, the requirements balance-of-power policy, changes in the international relations, and the foreign policy doctrines and intentions of some emerging neighbours. Two studies describe the adaptation of the former Polish territories and their inhabitants to the new circumstances.

A bari konföderáció és a Rzeczpospolita első területi megcsonkítása

Az 1768. február 29-én a podóliai Bar¹ városában megalakult konföderációról² mind a mai napig igen ellentmondásosan vélekedik mind a közvélemény, mind a szakirodalom. Alapítóit sokan nemzeti hősöknek tartották és tartják ma is, akik életük kockáztatásával akarták megvédeni hazájuk függetlenségét, kiűzni az orosz hadsereg egységeit és visszaállítani a katolikus egyház uralkodó szerepét. A Lengyelország első megcsonkításában részt vevő államok vezetői utólag az általuk okozott zavargásokkal indokolták a határok megváltoztatásának szükségességét, ezért a felvilágosodás és a reformok hívei is őket vádolták később a Rzeczpospolita területe egy részének elvesztéséért, azt állítva, hogy intoleranciájukkal, tudatlanságukkal és politikai hozzáértésük hiányával tették lehetővé a szomszéd államok terjeszkedését. A 19. században azután elterjedt az Adam Mickiewicz³től származó messianisztikus felfogás, amely szerint a lengyel–litván állam lakóinak szabadságát elpusztító zsarnokok terjeszkedési vágya volt az oka a Rzeczpospolita megcsonkításának, majd végleges felosztásának. Az ellenük harcoló bari konföderáció tagjai ezért egyértelműen nemzeti hősöknek számítottak, áldozatai pedig mártíroknak, akiknek emlékét romantikus irodalmi alkotások tucatjai őrizték meg. Csak a 20. században kezdett a lengyel történetírás kritikusabb hangot megütni a felkeléssel szemben, rámutatni vezetői hibáira, a mozgalmat jellemző széthúzásra, a diplomáciai baklövésekre stb. E felfogás képviselői, ha nem is okolták közvetlenül a bari konföderációt Lengyelország első megcsonkításáért, de nagy jelentőséget tulajdonítottak a tevékenységének, ami kihatott az ország későbbi megítélésére is.⁴

Tanulmányunkban nem kívánjuk eldönteni, hogy ki mindenkit terhelt felelősség az események Lengyelország szempontjából kedvezőtlen alakulásáért, csak

* A szerző az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékének címzetes egyetemi tanára (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., ring.eva@btk.elte.hu).

1 Bar vára határerőd volt, amely az ország délkeleti részét védte a „vad mezőkről” betörő tatár csapatoktól.

2 Bardach–Leśnodorski–Pietrzak, 1997. 225–226. Hüppe szerint „a lengyel alkotmány egyesíti magában a legáltalánosabb jogélvezet végeletét (a *liberum veto*t) a legáltalánosabb erőszak gyakorlásával, az engedélyezett, sőt autorizált forradalommal, szóval a *confederatio-elvvel*”. Hüppe, 1894. 210. A konföderációk többsége valóban a lázadás egy formája volt valamivel szemben, de mint később látni fogjuk, létrehozhaták azt felülről is, a király nevében, ha sürgős határozatot akartak hozni, és nem szerették volna, ha valaki megszakítja a folyamatot a *liberum veto* alkalmazásával.

3 Mickiewicz, 1998. 30.

4 Władysław Konopczyński, Emanuel Rostworowski, Jerzy Michalski, Paweł Jasienica.

szeretnénk rámutatni néhány ismeretlen tényezőre, amelyek hozzájárultak a konföderáció megalakulásához és tevékenységéhez. Kiinduló hipotézisünk az, hogy a bari konföderáció megalakulása valójában csekély szerepet játszott a három nagyhatalom 1772-ben meghozott döntésében, inkább annak gyors és agresszív végrehajtásához járult hozzá. Kijelentésünk alátámasztásához először a bari konföderáció megalakulásának előzményeit, majd a konföderáció történetét, végül pedig a háttérben zajló diplomáciai tárgyalásokat mutatjuk be. A téma egyes vonatkozásairól már többször is írtunk,⁵ most azonban szeretnénk közelebbről bepillantást nyújtani a történetekbe.

Az anarchia mélypontján

Az események megértéséhez tudni kell, hogy Lengyelország belpolitikai életét a 18. században, de különösen III. Ágost uralkodása óta két „klán”, a Czartorysik⁶ és a Potockik⁷ hatalmi vetélkedése bénította meg. A *liberum veto*⁸ és familiárusaik

5 Ring, 2001, 2013, 2022, 2023.

6 A „Familia” alapítója August Aleksander Czartoryski (1697–1782) herceg és testvére, Michał Fryderyk. Egy litván fejedelmi család leszármazottai voltak. August Czartoryski fontos posztokat töltött be II. Ágost hadseregében, 1731-ben kinevezték orosz vajdának (a név Vörös-Oroszországra, a hajdani Halicsi Fejedelemségre utalt). Rövidesen megválasztották szenátornak is. II. Ágost halála után családja Stanisław Leszczyński királlyá választását támogatta, és az utolsó pillanatig védelmezte őt Gdańskban az orosz csapatok ostromával szemben. Miután I. Szaniszló lemondott a lengyel trónról, a Familia is elismerte III. Ágost uralmát, de nem mondott le egy politikai párt megszervezéséről. A Familia fokozatosan uralkodó helyzetbe került a szejmekben, a tartománygyűléseken (szejmik) és a törvényszékeken. A Familia növekvő hatalmát a többi mágnás nem nézte jó szemmel. 1756 után megromlott a család kapcsolata Heinrich von Brühl mindenható miniszterrel és a drezdai udvarral. August Czartoryski nem titkolta, hogy ő maga, vagy fia, Adam Kazimierz kíván a lengyel trónra ülni, hogy megreformálja a lengyel–litván állam kormányzati rendszerét. Egész életében jó kapcsolatban állt az orosz politikai elittel, számos kitüntetést kapott, a varsói orosz nagykövet pedig szabályos fizetést adott neki. 1763-ban, III. Ágost halála után August Czartoryskit a mazóviai konföderáció megválasztotta a Korona legfőbb katonai parancsnokának. Ezt követően levélben kérte II. Katalint, hogy nyújtson segítséget a Rzeczpospolita megreformálásához, és küldjön katonaságot Lengyelországba. 1767 után, amikor a király és Repnin orosz nagykövet között elmélyült a viszály a vallásszabadság kihirdetése kapcsán, August Czartoryski látványosan kihátrált a király mögül. Ettől kezdve II. Katalin hiába kérte Czartoryski segítségét, a herceg fokozatosan kivonult a politikai életből, még azon az áron is, hogy az orosz fennhatóság alá került birtokait elkobozták. Lásd: Konopczyński, 1938.

7 A halicsi eredetű Potocki család mintegy 30 képviselője a 18. században három fő ágra oszlott. A „prímási” vagy más néven „arany ág” (a címerében található arany szín alapján) Teodor Potocki gnieźnoi prímás után kapta a nevét. Ehhez az ághoz tartozott Protazy vagy Prot Potocki nagyvállalkozó, kereskedőtársaságok alapítója. A „hetmani” vagy „ezüst ág” legfontosabb képviselője Józef Potocki, Leszczyński híve, majd 1735-től a Korona nagyhetmanja volt. A prímással együtt ők vezették a republikánus pártot. A család tagjai közül fontos szerepet játszott még a politikában Stanisław Potocki poznańi vajda a család nagy-lengyelországi ágából, fia (szintén Stanisław) halicsi sztarosza, Michał Potocki a Volhíniai vajdaságból, valamint Stefan Potocki, a Korona udvari marsallja.

8 Egyetlen követ tiltakozásával félbe lehetett szakítani a szejm ülését és megsemmisíteni az addig elfogadott határozatokat. Hüppe szerint eredetileg minden állam egyhangú döntéseket hozott, a késő feudális korszakban azonban ez a gyakorlat megszűnt. A lengyelek elvben azért ragaszkodtak a *liberum veto*hoz, mert lehetőséget akartak adni a kisebbségi vélemény kifejezésére. Idővel azonban az egyhangú döntésekhez való ragaszkodás a mágnások játszóterévé tette az országot. Hüppe, 1894. 201–209.; Bardach–Leśnodorski–Pietrzak, 1997. 223.

segítségével egymás után szakították félbe a szejm üléseit (a szejm nemcsak a törvényhozó, de a végrehajtó hatalom egy részét is gyakorolta). A lengyel–litván állam teljes anarchiába süllyedt. III. Ágost 30 éves uralma alatt mindössze egyetlen szejmet sikerült határozathozatallal befejezni: az elsőt, amelyen amnesztiát adott Stanisław Leszczyński⁹ híveinek.¹⁰

A rivalizáló mágncsoportok lényegében három fő politikai irányzatot képviseltek. Egyetlen közös vonásuk volt: mivel az ország határain belül javaslataikhoz nem tudták megszerezni a többséget, céljaikat valamelyik szomszédos nagyhatalom támogatásával akarták elérni.¹¹ Ennek fejében hajlandók voltak területi engedményeket tenni. A 17. században alakult „republikánus párt” vagy „Potocki-párt” a Német-római Császárság mintájára a lengyel–litván állam tartományainak laza konföderációvá alakítását szerette volna elérni a királyi hatalom meggyengítésével. Az elképzelt konföderációt az egyes mágnsok irányították volna, egymást váltva, rotációs rendszerben. A csoportosulás tagjai nem akartak reformokat, a hagyományos feudális alkotmány, a nemesi „aranszabadság”, a *zlota wolność* megőrzését tartották a legalkalmasabbnak céljaik eléréséhez. Külpolitikai kérdésekben általában azt a hatalmat támogatták, amelytől terveik megvalósításához támogatást reméltek. 1764-ben a porosz kapcsolatot favorizálták, és hajlandók lettek volna a Királyi Poroszföldet (*Królestwo Pruskie*) átengedni Berlinnek a támogatás fejében.¹² Vezetői Teodor Potocki prímás és Józef Potocki, a Korona nagyhetmanja, valamint Piotr Sapieha¹³ kamarás, országgyűlési követ voltak.

Ellenfélük, a Familia vezetői: August és Michał Czaratoryski¹⁴ a királyi hatalom, a lengyel–litván állam kormányzatának, gazdaságának megerősítésén, fejlesztésén.

9 Stanisław Leszczyński (1677–1766) kétszer megválasztott és a trónról kétszer letaszított I. Szaniszló király. 1704-ben svéd támogatással választották királlyá, a poltawai vereség után azonban emigrációba kellett vonulnia. 1733-ban ismét megválasztották uralkodónak, de a lengyel örökösödési háborúban az orosz csapatok újból távozásra kényszerítették. 1736-ban végleg lemondott a trónról III. Ágost javára. Kárpótlásul megkapta Lotaringiát, amit leánya, Maria Leszczyńska, XV. Lajos felesége örökségként a francia koronára hagyott.

10 Rulhière, 1807. I. 189.; Topolski, 1989. 176.; Beauvois, 1995. 153.

11 Konopczyński, 1991. I. 26–27.

12 Uo.

13 Piotr Paweł Sapieha (1701–1771) apja jó kapcsolatának köszönhetően, fiatalon I. Péter cár udvarába került, és udvari kamarás lett. 1727-ben feleségül vette I. Katalin unokatestvérét, majd 1728-ban visszatért Lengyelországba. Apja halála után ő lett az egyik leggazdagabb mágns Lengyelországban. 1733-ban a királyválasztó szejmen a Kaliszi vajdaság követe volt, támogatta Leszczyński Szaniszlót. Később heves oroszellenes politikát folytatott. 1736 után kibékült III. Ágosttal, és a Familia ádáz ellensége lett. A franciák támogatásával részt vett a törökellenes hadjáratokban, majd Poroszország oldalán a hétéves háborúban. 1764-ben kibékült a Czaratoryskikkal, és támogatta Stanisław Poniatowski királlyá választását. 1766-ban eladta litvániai birtokait és Nagy-Lengyelországban telepedett le. Kezdetől kapcsolatban állt a bari konföderáció híveivel. 1770-ben a Nagy-Lengyelországba benyomuló porosz katonaság elfoglalta birtokait. Sapieha Drezdába, majd Zsolnára menekült. *Wielkopolski słownik biograficzny*, 1981. 645–646.

14 Michał Fryderyk Czaratoryski (1696–1775) August Czaratoryski fivére, akivel az 1733-as években létrehozta a Familia nevű politikai csoportosulást. Testvérevel beutazták Európát. A „Grand Tour” befejezése után Drezdában maradt, és támogatta Jacob Fleming minisztert. Ezért megkapta a litván alkancellári tisztséget. 1733-ban ő is Stanisław Leszczyński megválasztására szavazott. 1736-ban visszatért a szász udvarba és Brühl támogatásával a külügyeket intézte. Ténylegesen az ő ötlete volt az orosz–osztrák–angol szövetség

tésén fáradoztak. A Familia reformprogramját Stanisław Konarski¹⁵ és Andrzej Zamoyski¹⁶ dolgozta ki. A Czartoryskik kezdetben Leszczyński hívei voltak, de mivel Franciaország kétszer is cserben hagyta I. Szaniszlót, felháborodásukban az orosz orientációt kezdték támogatni.

Rajtuk kívül még egy nagyszámú csoportosulás játszott fontos szerepet az események alakításában, a „szász párt”. Hangadói a Wettin-dinasztia uralkodása alatt fontos tisztségeket, nagy vagyont szereztek, s abban reménykedtek, hogy egy új szász király uralkodása alatt semmi sem fog megváltozni. Céljuk a Wettinek uralmának örökletessé tétele volt.¹⁷ Létezett még egy kisebb csoportosulás is, a Broglie márki, egykori varsói nagykövet által szervezett „francia párt”, amely III. Ágost halála után Jan Klemens Branickit¹⁸ szerette volna trónra ültetni.¹⁹ A mágnáscsaládok tagjai, különösen a litván fejedelmek hercegi címet viselő leszármazottai maguk is jogot formáltak a trónra. Köztük Karol Radziwiłł herceg,²⁰ közismert nevén Panie

létrehozása. 1752-ben megkapta Litvánia nagypecsétjét, viszont ettől kezdve kiéleződött a harc közte és riválisa, Michał Jerzy Mniszech között, aki feleségül vette Brühl lányát.

- 15 Stanisław Konarski (1700–1773) piarista szerzetes, a középiskolák megújítója, politikai reformer. 1715-ben belépett a piarista rendbe, majd 1725–1727-ben Rómában tanult a Collegium Nazarenumban. Innen Párizsba ment, ahol pedagógiai tanulmányokat folytatott. Elfogadta Locke nézeteit a nevelésről. 1732-ben tért haza. 1740-ben megalapította a Collegium Nobiliumot a nemesi származású ifjak nevelésére, abban a reményben, hogy tanítványai később kezdeményezni fogják a kormányzati reformokat. Sürgette a lengyel nyelv tanítását, a színi előadásokat, ezért drámákat is írt. Legnagyobb hatást azonban a politikai témájú műve, *A nyilvános tanácskozások üdvös voltáról* címmel írt könyve gyakorolta, amelyben bírálta a *liberum veto* intézményét, a lengyel közállapotokat.
- 16 Andrzej Hieronim Zamoyski (1716–1792) halicsi, lublini, brodnicei és roztoki sztarosza 1754–1764 között, majd a Korona főkancellárja 1764–1767-ben. 1760-ban ő törölte el elsőként birtokain a jobbágyok röghöz kötését. Rokonszenvezett a Familia törekvéseivel. 1768-ban feleségül vette Stanisław Kostka Czartoryski lányát, Konstancját. 1767-ben tiltakozásul, hogy Repnin orosz nagykövet elhurcoltatott négy, a vallásszabadság bevezetése ellen fellépő követet Oroszországba, lemondott főkancellári tisztségéről. 1776-ban Szaniszló Ágost király és a szejm megbízta őt egy új törvénykönyv összeállításával. Mivel a kódex a királyi hatalom megerősítésére, a katolikus egyház és a nemesség (*szlachta*) számos kiváltságának eltörlésére tett javaslatot, az 1780-ban összeült szejm elvetette.
- 17 Konopczyński, 1991. I. 102.
- 18 Jan Klemens Branicki (1689–1771) a Korona nagyhetmanja, az egyik leggazdagabb lengyel mágnás. Fia-talkorában a francia hadseregben szolgált, hogy tanulmányozza a hadi tudományokat. Hazatérte után II. Ágost lojális alattvalója lett. A Wettinek híve maradt a lengyel örökösödési háborúban. 1745-ben krakói vajda lett, majd Białystokban katonai és mérnöki iskolát létesített. 1752-ben megkapta a hetmani bul-lát, és a republikánus párt vezetője lett. Kezdetben Franciaország híve volt, később pruszofil nézeteket vallott. Mivel a hétéves háborúban nem akadályozta meg, hogy a porosz hadsereg áthaladjon Lengyel-országon, hívei elpártoltak tőle. Közeledett a Czartoryskikhez és feleségül vette Stanisław Poniatowski nővérét. III. Ágost élete vége felé ő is pályázott a trónra, ezért kapcsolata megromlott a Czartoryskikkal. A „szász párt” híveihez csatlakozott és fő szerepet játszott a királyválasztó országgyűlés meghívásának kísérletében. Az orosz csapatok támadása miatt Magyarországra menekült. Később megbékélt a Familiá-val, és szenátor lett. Repnin felajánlotta neki a radomi konföderáció vezetését, de visszautasította. A bari konföderációval rokonszenvezett, és anyagilag támogatta azt. Sztachelska-Kokoczka, 2006.
- 19 Sztjegnyij, 2002. 108.
- 20 Karol Stanisław Radziwiłł herceg (1734–1790), Panie Kochanku, vilniusi vajda. Gúnynevét azért kapta, mert mindenkihez ezzel a megszólítással fordult: „Kedves uram!” A leggazdagabb lengyel és európai mágnáscsaládok leszármazottja, korlátozott szellemi képességei ellenére számtalan fontos funkciót viselt. Litvániában gyakorlatilag teljhatalommal rendelkezett, familiáriusok ezrei lesték a szavát. A szarmata hazafiasság (a nemesi arányszabadság védelmezése) képviselője. 1767-ben a radomi konföderáció, majd

Kochanku, a már említett Branicki, Felix Potocki,²¹ valamint Michał Kazimierz Ogiński²² számított a legjelentősebbnek. Ahhoz azonban, hogy megértsük a bari konföderáció létrejöttét, közelebbről is meg kell vizsgálnunk a királyválasztás előzményeit, lebonyolítását.

1758 óta, amikor az orosz csapatok keresztülvonultak a lengyel–litván állam területén, hogy segítséget nyújtsanak Ausztriának a porosz hadsereg ellen, a lakosság rengeteget szenvedett a cári csapatok beszállásolása, ellátása és átteleltetése miatt. Levelek százaiban követelték az egyes járások, városok, vajdaságok és családok képviselői III. Ágosttól, hogy védje meg őket az idegen hadsereg rekvirálásaitól, a jobbágyság erőszakos elhurcolásától és besorozásától, valamint gazdaságuk tönkretételétől. A szász választó azonban hadseregének gyengesége miatt erre képtelen volt, a fejedelemségét is csak Oroszország segítségével tudta megőrizni. Ettől kezdve a lakosság nagy részén úrrá lett a ruszofóbia, valósággal rettegetek a hatalmas szomszéd beavatkozásától.²³

Politikai szempontból ezért rövidlátónak tűnik a Familia külpolitikája, amely éppen attól a hatalomtól remélte a lengyel kormányzati anarchia felszámolását, amelytől a népesség kiszolgáltatott csoportjai a legjobban féltek. Ugyanakkor volt ebben az elhatározásban racionalitás is: August Czartoryski abból indult ki, hogy a Rzeczpospolita sorsa már régen Oroszországtól függ, és miért ne próbálnának meg akkor együttműködni vele?²⁴ A lakosság többsége viszont nem bízott a két ország „békés együttélésében”. Fokozódott a pánik II. Katalin hatalomra jutása után, amikor a cárnő első intézkedései között elfoglalta a Kurlandi Hercegséget, elűzve onnan a szász választó fiát, Károly herceget. III. Ágost – lengyel királyként

az októberben összeülő szejm marsallja. 1768-ban csatlakozott a bari konföderációhoz. Eperjesen az egyik alapítója *Az erényes vándor* nevű szabadkőműves páholyának. Borucki, 1980; Zielińska, 1996.

21 A Potocki család leghírhedtebb tagja Stanisław Felix (vagy Szcześny) Potocki (1751–1805), az „áruló” orosz (halicsi) vajda. Franciszek Salezy Potocki, a leggazdagabb lengyel mágán egyetlen fia, akit apja szeretett volna a trónra ültetni. A ruszofil republikánus mágánok közé tartozott, akik 1791-ben segítséget kértek II. Katalintól az új, május 3-i alkotmány megbuktatásához. 1792-ben ebből a körből alakult meg a targowicai konföderáció, amely behívta az orosz csapatokat. Rostworowski, 1984–1985.

22 Michał Kazimierz Ogiński (1730–1800) az egyik legnagyobb litván mágánscsalád leszármazottja. 18 éves kora után bejárta Európát, egy ideig még a francia hadseregben is szolgált. 1761-ben hazatért és hamarosan feleségül vette Michał Czartoryski lányát, Józefa Aleksandrát. A Familiához fűződő kapcsolata ellenére ő is meg akarta szerezni a lengyel trónt. Amikor megértette, hogy nem rendelkezik kellő támogatottsággal, Stanisław Poniatowski mellé állt. 1768-ban megkapta a litván nagyhetman bulláját. Csatlakozott a bari konföderációhoz. Alakulataival szembefordult az orosz hadsereggel, de 1771 szeptemberében vereséget szenvedett Szuvorovtól Stoliczki (ma Sztalovicsi, Fehéroroszország) mellett. Ezután külföldre ment, megpróbált francia, angol segítséget szerezni. 1774-ben tért vissza, a litván nagyhetmani bullát megtarthatta, de orosz fennhatóság alá került birtokai nagy részét elkobozták. Amikor kiderült, hogy azokat nem szerezheti vissza, ismét külföldre ment, és csak 1788-ban tért vissza hazájába. Továbbra is Szaniszló Ágost ellenségei közé tartozott. Javasolta, hogy növeljék a litván hadsereg létszámát, de ezt elvetették. Elkeseredettségében beállt a porosz hadseregbe. 1792-ben tért vissza, de az orosz háborúban már nem vett részt. Eladta a hetmani bullát 300 ezer zlotyért, majd Bécsbe költözött. A lengyel–litván állam végleges felosztása után hazatért, letette a hűségsküt II. Katalinnak. A cárnő halála után I. Pál végül visszaadta neki elkobzott birtokait.

23 Rulhière, 1807. I. 268., 278–280.; Gebei, 2003. 68–86.

24 Zamoyski, 1992. 76–77.

a terület hűbérura – szóban tiltakozott ugyan, megakadályozni mégsem tudta a saját fia fejedelemségének elragadását.²⁵

A Czartoryski családdal szembeni ellenszenvet növelte az arrogancia, amellyel tagjai átgázoltak a megvetett feudális alkotmányon, valamint az erőszak, amelyet nem féltek alkalmazni céljaik érdekében. A Familiának a republikánusok és a „szász párt” híveivel folyó csatározásai 1763-ban a törvényszéki bírakat választó szejmen érték el csúcspontjukat.²⁶ Több száz éves hagyomány dőlt meg, amikor a diéta ülésére a követek ruhájuk alá rejtett fegyverrel érkeztek meg,²⁷ és egy alkalmas pillanatban elő is rántották kardjukat, elsőként Stanisław Poniatowski. A primás közbeavatkozásával végül sikerült megakadályozni, hogy az ülésteremben vér folyjon, de a Czartoryski-párt vezetőjére az eset nem vetett túl jó fényt. Nem tudjuk, hogy fellépésével mit akart elérni. Sokan megjegyezték, hogy Poniatowskinak nem volt veszélyérzete, annyira hitt a gondviselésben és a saját küldetésében.²⁸ Lehet, de valószínűbbnek tartjuk, hogy a harcias fellépés elsősorban nem a követeknek, hanem II. Katalinnak szólt, akit így akart meggyőzni halált megvető bátorságáról.

Stanisław Poniatowski a sorsdöntő szentpétervári puccs után decemberben egy néhány soros saját kezű üzenetet kapott a cárnőtől. II. Katalin értesítette, hogy Kayserlinget²⁹ küldi Varsóba nagykövetnek azzal a megbízatással, hogy válasszassa meg őt királlyá, de ha ez semmiképpen sem megy, akkor legyen az új

25 Rulhière, 1807. II. 30.

26 Már a követeket választó szejmikeken is dúlt az erőszak. 1763 februárjában Radziwiłł herceg katonái szabályosan megostromolták azt a vilnusi házat, ahol Stanisław Poniatowski lakott a tartománygyűlés idején. Sztjegnyij, 2002. 98.

27 Az események sorrendjét a történészek általában ugyanúgy írják le, ezért nincs okunk kételkedni megtörténtükben. Ugyanakkor az ellenzék reakcióit legtöbbször csak éppen megemlítik. Kivételt képez Claude-Carloman de Rulhière (1735–1791) francia diplomata, történész és író, aki nemcsak gyakran a helyszínen tartózkodott és szemtanúja volt az eseményeknek, de jól ismerte a főszereplőket is, és sokukkal baráti kapcsolatban állt. És nem mellesleg utálta a Czartorysikat és Stanisław Poniatowskit. 1758-ban mint a francia nagykövetség titkára utazott Szentpétervárra. Szemtanúja volt II. Katalin államcsínyének, aminek történetét le is írta *Anecdotes sur la Révolution de Russie en 1762* címmel. A cárnőnek mindössze annyit sikerült elérnie, hogy a mű csak halála után jelenhetett meg nyomtatásban. Rulhière négy kötetben megírta (befejezetlen) művét a lengyelországi anarchia eredetéről és a Rzeczpospolita első területi megcsontításának történetéről (*Histoire de l'anarchie de Pologne*), amely 1807 után látott napvilágot. Rulhière, bár nem vonta kétségbe a Czartorysiki és Poniatowski reformtörekvéseinek jogosságát, mégis kíméletlen ellenfelüknek számított. Elfoglaltsága ellenére álláspontját érdemes figyelembe venni, mivel legalább annyira elmarasztaló véleményt alkotott a republikánusok célkitűzéseiről, a lengyel feudális alkotmány anomáliáiról, mint a Familiáról vagy Szaniszló Ágost uralmáról. Rulhière, 1807.

28 Zamoyski, 1992. 105.

29 Hermann Karl von Kayserling gróf (1697–1764) balti német nemesi család leszármazottja. Fiatalkorában a kurlandi hercegnő, a későbbi Anna Ivanovna cárnő kamarása volt. 1730-ban Szentpétervárra ment és orosz szolgálatba állt. 1733-ban kinevezték az Orosz Tudományos Akadémia elnökévé. 1734-ben Szászországba küldték nagykövetnek. 1741-ben birodalmi grófi címet kapott. 1744-ben Bécsbe küldte III. Ágost, 1746-ban követségbe ment Berlinbe, ahol porosz szolgálatba állt. 1752-ben Bécsbe került, ahonnan III. Péter cár hívta vissza, aki Varsóba akarta küldeni nagykövetnek, de ezt már utóda, II. Katalin tette meg. Miesner, 1934. 102–107. Kayserlinget Stanisław Poniatowski még fiatalkorból ismerte, matematikát és logikát tanított neki. Később még tanácsokat is adott neki utazásaira vonatkozóan. Gawerski, 1983. 51.

uralkodó Adam Kazimierz Czartoryski.³⁰ Az idős August Czartoryski láthatóan indignálódottan vette tudomásul, hogy a cárnő csak a fiatalokra gondolt, ezért azután Adam Kazimierz Czartoryski és Stanisław Poniowski is azonnal elhárította magától a jelölést. August fivére, Michał Czartoryski ugyan szívesen elfogadta volna a koronát, de a hercegek végül úgy döntöttek, hogy tekintettel lesznek August érzékenységre, és önként lemondanak a trónról unokaöccsük javára.³¹

Poniowskit ez idő alatt nem a korona sorsa érdekelte elsősorban: kitarátóan ostromolta a cárnőt, hogy engedélyezze a szentpétervári utazását. Nehéz derűtség nélkül olvasni sorait, melyekben kifejti, hogy támogatni akarja II. Katalint tanácsaival és személyes jelenlétével; igaz, akkor még nem tudott III. Péter haláláról.³² Vajon a férje meggyilkoltatásával alaposan gyanúsítható asszonynak milyen támogatást nyújthatott volna a korábbi szerető személyes jelenléte? Nem csoda, hogy II. Katalint saját bevallása szerint a hideg rázta Poniowski meggondolatlan sorait olvasva. Először megpróbálta higgadtan elmagyarázni neki levelében, hogy élete így is állandó veszélyben forog, de ha Poniowski odautazik, az mindkettőjük számára a biztos halált jelenti. Oroszországban naponta születnek összeesküvések, írta, amelyek uralkodásának módját akarják befolyásolni, mivel a törvények szerint ő csak régens lehetne a fia nagykorúságáig. Neki azonban nem tetszik ez a megoldás. Vannak, akik azt szeretnék, ha feleségül menne Grigorij Orlovhoz,³³ megint mások VI. Ivánnal³⁴ akarják összeházásítani.³⁵ Katalin azzal is tisztában volt, hogy aktuális kegyence (Orlov), akinek a trónját köszönhette, heves féltékenységet tanúsít Poniowskival kapcsolatban. Ezért Katalin valósággal könyörgött egykori szerelmének, hogy felejtse el a szentpétervári utazást, és többé ne is írjon neki titokban. A cárnő elég régen élt már Oroszországban ahhoz, hogy tudja, a „trónok harca”

30 A levélből egyértelműen kiderül, hogy a közhiedelemmel ellentétben II. Katalin még ekkor sem kötelezte el magát végérvényesen Poniowski jelölése mellett (Zamoyski, 1992. 79.), és kikérte tanácsosai véleményét is (Sztjegnyij, 2002. 103–104.).

31 Rulhière elmondása szerint később hosszú, személyes beszélgetést folytatott Adam Kazimierz Czartoryskivel, aki megerősítette, hogy önként mondtak le a koronáról, abban a reményben, hogy Stanisław Poniowski feleségül veszi II. Katalint. Rulhière, 1807. II. 117.

32 Zamoyski, 1992. 79.

33 Grigorij Orlov (1734–1783) tüzértiszt és II. Katalin szeretője. Részt vett a hétéves háborúban és porosz hadifogolyként került Szentpétervárra, ahol elnyerte a nagyhercegnő kegyeit. 1762-ben fivérével, Alekszej Grigorjevics Orlovval együtt tervezte ki az államcsínyt III. Péter megbuktatására és Katalin trónra ültetésére. Grigorij Orlov azt remélte, hogy feleségül veheti a cárnőt, de – mivel ezt Panyin külügyminiszter ellenezte – erre nem került sor. A cárnő őt küldte a törökökkel folytatott békétárgyalásokra is. Orlov ragaszkodott a tatárok függetlenségéhez és a keresztények felszabadításához, amit a törökök elleneztek, így a tárgyalások elhúzódtak 1774-ig. 1775-ben elhagyta Oroszországot, megházasodott, de felesége halála után betegen visszatért hazájába.

34 Ivan Antonovics von Braunschweig-Wolfenbüttel (1740–1764) Anna Leopoldovna mecklenburg-schwerini hercegnő fia, akit Anna Ivanovna orosz cárnő halála előtt jelölt ki utódjának VI. Iván cár néven, régensként pedig Biront állította mellé. A gyermek anyja V. Iván unokája, Anna Ivanovna unokahúga volt. A gyermek édesanyja lett az új régens, és ő uralkodott fia helyett 1741 novemberéig, amikor Erzsébet a preobrazsenszkij ezred támogatásával magához ragadta a hatalmat. VI. Ivánt magánzárkába, 1756-tól pedig a schlüsselburgi erődbe zárták, azzal az utasítással, hogy szökési kísérlet esetén azonnal meg kell ölni.

35 Rulhière, 1807. II. 31. 1764 júliusában egy sikertelen kiszabadítási akció során megölték. Zamoyski, 1997. 96.

még nem ért véget. Nyilván szeme előtt lebegett Alekszandr Mensikov, Ernst Biron (Ernst Johann von Biron), Anna Leopoldovna, akiknek sorsa arról árulkodott, hogy a cári birodalomban a teljhatalmat gyakran csak egy hajszál választja el a szibériai száműzetéstől vagy a haláltól.³⁶

Poniatowski viszont túlzottnak vélte II. Katalin aggodalmát, és továbbra is küldöztette neki rejtjeles leveleit, egészen addig, amíg a vakszerencse nem figyelmeztette őt könnyelműségére. Breteul báró³⁷ bécsi francia nagykövet futárát meggyilkolták a határon. Táskájából földre hullott Poniatowski egyik rejtjelezett levele, amely szerencséjére elkeveredett a hóban, így azt a merénylők nem találták meg. A cárnő számára Poniatowski folyamatos értetlensége óriási csalódás volt.³⁸ Kiderült, hogy amilyen jól ismerték a felvilágosodás irodalmát, annyira keveset tudtak a másik országról, és ez fatális félreértésekhez vezetett közöttük. A külföldi királyi udvarokban azonban éppen ekkor kapott szárnyra a híresztelés Poniatowski és II. Katalin esetleges házasságkötéséről.³⁹ Nyikita Panyin külügyminiszter ezzel az ötlettel akarta megvédeni a nevelésére bízott Pál trónörökös életét az esetleges merénylőktől.⁴⁰ A diplomáták egy része viszont úgy vélte, hogy a házasság legális formát adna az északi háború óta kialakult orosz protektorátusnak. Más politikusok ellenben úgy vélték, hogy Oroszország ezzel veszedelmes közelségbe kerülne nyugati szomszédjaihoz, és a kialakuló unió durván felborítaná a hatalmi egyensúlyt Európa keleti felében. Ebben a kérdésben a döntő szót végül a török szultán mondta ki, aki nem volt hajlandó elfogadni egy nem királyi vérből származó uralkodót a lengyel trónon.⁴¹

Stanisław Poniatowski 1763 tavaszán vetette papírra elképzeléseit a lengyel kormányzat átalakításáról IV. Ulászló állítólagos végrendeletének formájában, *Anecdote historique* címmel. Ebben azt állította, hogy a lengyel-litván államnak örökletes monarchiává kell alakulnia, mivel a köztársaság nem alkalmas egy ilyen hatalmas és decentralizált ország irányítására. Továbbá erős királyi kabinetre, állandóan ülésező diétára és fizetett hivatalnokokra lenne szükség a jobb kormányozhatóság érdekében.⁴² Közben azonban részt vett a Familia és a „hazafiak” (a republikánusok így nevezték magukat – R. É.) csatározásaiban, amelyek kezdtek polgárháborús színezetet ölteni. Az anarchia mélypontján, a törvényszéki bírákat választó tartománygyűléseken dúló fegyveres összecsapások miatt August Czartoryski 1763 márciusában fegyveres segítséget kért a cárnőtől a rend helyreállításához. Ezzel egyedül Poniatowski nem értett egyet.⁴³ A beavatkozásra Panyin külügyminiszter és

36 Mindegyiküket száműzték Szibériába vagy Észak-Oroszországba.

37 Louis-August baron de Breteuil (1730–1807) XIV. Lajos dédunokája. Európa számos országában volt nagykövet. A bajor örökösödési háború után kiemelkedő szerepet játszott Ausztria és Poroszország között az úgynevezett tescheni béke létrehozásában 1779-ben.

38 Zamoyski, 1992. 81.

39 Jasienica, 1986. 286–287.

40 Dinnyés, 2018a. 29–44.

41 Rulhière, 1807. II. 256.; Jasienica, 1986. 284.

42 Zamoyski, 1992. 90.

43 Uo. 267., 298.

Kayserling nagykövet véleménye alapján csak 1763 októbere után kerülhetett sor, amikor elhunyt III. Ágost.⁴⁴

A királyválasztó konföderáció

Úgy tűnt, hogy a gondviselés valóban Stanisław Poniatowskit támogatja: decemberben elhunyt III. Ágost utóda, akinek hátrahagyott kiskorú gyermeke megválasztását a lengyel törvények nem tették lehetővé.⁴⁵ A beállt *interregnum* idején a főhatalmat képviselő Lubieński prímás⁴⁶ 1764 áprilisára hívta össze a szejmet, ahol megnevezik a trónra pályázó jelölteket. A Familia Stanisław Poniatowski megválasztását támogatta, ami a nemesség óriási felzúdulását váltotta ki. Nyilvánvaló volt, hogy ez az orosz hadsereg újabb intervencióját vonja maga után, hacsak egy másik nagyhatalom támogatásával Jan Klemens Branickinek, Albert szász-tescheni vagy Henrik porosz hercegnek nem sikerül megszereznie a szavazatok többségét.⁴⁷ II. Frigyes – bár nem árulta el a lengyel követeknek, hogy a II. Katalinnal kötött kölcsönös segélynyújtási és meg nem támadási szerződésben kötelezte magát Poniatowski megválasztásának elfogadására⁴⁸ – elhárította a lengyel küldöttek kérését, és igyekezett rábírní őket, hogy fogadják el a cárnő jelöltjét.

Mivel Albert herceg magyar helytartó sem vágyott a lengyel koronára,⁴⁹ és Stanisław Poniatowskin kívül más jelölt nem akadt, a republikánusok, összefogva a szász és a francia párt képviselőivel, úgy döntöttek, hogy megakadályozzák a királyválasztó országgyűlés megnyitását. Ezt megelőzően a követválasztó tartománygyűlések megfélemlítése érdekében Branicki hetman a Korona hadseregét és a szász testőrséget, közel 80 ezer főt, végigmasírozta az országon, a fővárosba azonban az időközben megérkezett orosz alakulatok csak kétezer hívét engedték be.⁵⁰ A követek és szenátorok április 26-án nagy számban jelentek meg Varsóban, hogy meghíúítsák a diéta ülését és az azt levezető marsall megválasztását. A Familia jelöltje erre a posztra Adam Kazimierz Czartoryski volt. Mindkét fél kész volt fegyvert használni az eredmény érdekében. Az erőszakos incidensek után a prímás végül bejelentette, hogy a béke megőrzése érdekében az országgyűlés megnyitását elhalasztják. Ezután a Czartoryskik ellenfelei kivonultak Varsóból. Nem sokkal távozásuk után az orosz hadsereg egységei lerohanták az ellenzék hangadóinak birtokait. Litvánia „urának”, a wilnói vajdának, Karol Radziwiłłnek nieświeži (ma

44 Uo. 83–88.

45 Rulhière, 1807. II. 162.

46 Władysław Aleksander Łubieński (1703–1767), a Familia szövetségese, Stanisław Poniatowski királlyá választásának támogatója.

47 A Potocki-párt küldött is követeket II. Frigyeshez. Zamoyski, 1992. 85–92.

48 Rulhière, 1807. II. 161.; Jasienica, 1986. 307.; Zamoyski, 1992. 92.

49 Mária Terézia határozottan ellenezte, hogy Albert herceg kerüljön a lengyel trónra, mert ez komoly beavatkozás lenne a lengyel belügyekbe, ami Oroszország részéről biztosan ellenkezést váltana ki (Michalski, 1970. 13.). Még 1770 nyarán is agitáltak a Főtanács tagjai a II. József kíséretében lévő Albert herceget Eperjesen, hogy fogadja el a lengyel koronát (Kulcsár, 2004. 303–306.).

50 Rulhière szerint soha annyi vér nem folyt a szejmikeken, mint akkor. Rulhière, 1807. II. 161.

Nyjaszvizs, Fehéroroszország) palotáját szabályosan ostrom alá vették, familiáriusai segítségével azonban sikerült Moldvába menekülnie.⁵¹ A történetek miatt a külföldi nagykövetek sorra hagyták el Varsót, egyedül Repnyin herceg⁵² maradt állomáshelyén.⁵³

A Familia azonban nem vesztegette az időt, az ellenzéki követek távozása után folytatta az országgyűlést. A királyválasztást előkészítő konvokációs szjezmet konföderációvá alakították, ami megakadályozta a *liberum veto* alkalmazását.⁵⁴ Így maga a királyválasztás, a koronázás és az azt követő, két éven át folyamatosan működő szjejm is a nemesség hagyományos előjogainak megsértésével zajlott. Mindezt az tette lehetővé, hogy az orosz csapatok továbbra is a Rzeczpospolita területén állomásoztak.

A diéta először is elismerte II. Katalin császári, II. Frigyes királyi címét, egyetértett Biron visszahelyezésével a Kurlandi Hercegség trónjára, majd köszönetet mondott a cárnőnek a segítségért.⁵⁵ A lengyel alkotmány megreformálása Michał Czartoryski és Andrzej Zamoyski műve volt.⁵⁶ Ők vezették a vitákat, és hat hét alatt gyakorlatilag új alkotmányt adtak a lengyel–litván államnak. A változások egyik legfontosabb elemeként eltörölték a *liberum veto*t, az országos főméltóságokat pedig négy folyamatosan működő tanács alá rendelték (belügyi, pénzügyi, katonai és igazságügyi). Kinevezésük többé nem élethossziglan szólt, hanem csak négy évre, utána meg kellett újítani. Ettől kezdve tehát nem cselekedhettek a kormánytól függetlenül. Eltörölték a magánhadseregeket, a mágnások csak 300 fős testőrséget tarthattak maguk mellett. Létrehozták a királyi kabinetet, amely naponta megtárgyalta az aktuális ügyeket. A kancellár felügyelete mellett közrendi bizottságokat állítottak fel, amelyek feladata a királyi városok fejlesztése lett.⁵⁷

1764. szeptember 6-án a Familia és támogatói, összesen 5584 nemes jelenlétében, II. Szaniszló Ágost néven királlyá választották Stanisław Poniatowskit. November 25-én, Szent Katalin napján megtartották a koronázást is. Poniatowski szakított a hagyománnyal: a ceremóniára nem Krakkóban, hanem Varsóban került sor,

51 Uo. II. 219.

52 Nyikolaj Vasziljevics Repnyin (1734–1801) Panyin külügyminiszter unokaöccse volt. 1762–1763-ban Poroszországban teljesített diplomáciai szolgálatot, onnan került Lengyelországba, a varsói követségre. 1763–1768 között nagykövetként érvényesítette II. Katalin utasításait a lengyel–litván államban. 1768-ban a diplomataéletet katonaéletre váltotta. Az 1774-ig tartó orosz–török háborúban hadtestparancsnokként szolgált. Részt vett a háborút lezáró kücsük-kajnardzsi béke kidolgozásában. Ezt követően rendkívüli követ a Portán, majd az 1788–1792-es orosz–török háborúban újra frontszolgálatba állt, 1791-től az orosz csapatok főparancsnoki beosztásában. A iaszi béke megszületésében aktív szerepet játszott. A forradalmi Franciaország elleni koalíciók létrehozásakor Oroszországot képviselte a tárgyalásokon. 1798-ban kegyvesztett lett, az állami szolgálatból elbocsátották. Gebei, 2003. 79.

53 Zamoyski, 1992. 195.

54 Idővel a politikai elit is rájött, hogyan lehet a *liberum veto* jelentette veszélyt kiküszöbölni, és a konföderáció az ügyintézés egyik formájává vált.

55 Orosz részről ezek voltak a fő elvárások Poniatowski királlyá választásával kapcsolatban. Szytyegnyij, 2002. 108.

56 Zamoyski, 1997. 123.

57 Jasienica, 1986. 299–300.; Gierowski, 1988. 63.; Topolski, 1989. 180–181.

ahol a király nem szarmata öltözékben, leborotvált fejvel jelent meg, hanem egy maga kreálta „modernizált” öltözékben.⁵⁸

A konföderációvá alakított konvokációs szejm folytatta munkáját. Hamarosan megjelent a *Monitor*, az első modern, az angol *Spectator*hoz hasonlító hetilap, amely behatóan foglalkozott a szükséges reformokkal. Felállították a Lovagi Iskolát katonatisztek és mérnökök képzésére. Megszületett az első nyilvános színház. Egységesítették a súlyokat és mértékeket, eltörölték a magánvámokat és -illetékeket, helyette egységes, országos vámot vezettek be, amit minden, a határon áthaladó kereskedőnek fizetnie kellett. Létrejött a lengyel postahálózat, és elkezdték kialakítani a diplomáciai képviselőket. Andrzej Zamoyski, az új kancellár javasolta, hogy minden jobbágyot tíz év katonai szolgálatot követően szabadítsanak fel. Eltörölték a *jurydykákat* (a városok földesúri tulajdonban lévő részei), azok lakosainak ezentúl hozzá kellett járulniuk a városi közterhekhez. Az uralkodó modernizálta a hadsereget és a pénzverést, továbbá igyekezett az új hivatalok, intézmények alkalmazottait a szegény kisnemesek, illetve külföldiek közül választani. Nagyarányú fejlesztésekbe fogott a kamarai birtokokon: vasöntödét, vaskövegyártót és papírmalmot létesített.⁵⁹

1766-ban azonban látványosan megromlott a király és a cárnő kapcsolata. A békétlenséget II. Frigyes kezdeményezte, akit nagyon ingerelt az általános vám bevezetése Lengyelországban, mivel azt a Visztulán gabonát szállító porosz kereskedőknek is meg kellett fizetni. Emiatt II. Katalinhoz fordult azzal a kéréssel, hogy tegye szóvá a nem katolikus vallásúak, az úgynevezett disszidensek helyzetének rendezését,⁶⁰ valamint arra figyelmeztette, hogy a bevezetett lengyel reformok durván megváltoztatják a lengyel–litván állam kormányzását.⁶¹ Az 1764. áprilisi porosz–orosz szerződésben ugyanis megállapodtak, hogy nem engedik Lengyelországban eltörölni sem a *liberum vetót*, sem a nemesség hagyományos előjogait. Leszögezték, hogy készek fegyveres erővel megakadályozni a lengyel alkotmány reformját.⁶²

II. Szaniszló Ágost a királyválasztás előtt valóban megígérte II. Katalinnak, hogy egyenjogúsítja a nem katolikusokat, de ebben a kérdésben nem kezdeményezett semmilyen változtatást, mivel tudta, hogy az a nemesség lázadásához vezetne. A cárnő, aki megígérte a balkáni görögkeleti vallásúak felszabadítását,⁶³ meg akarta őrizni a „legfelvilágosultabb uralkodó” reputációját a lengyelországi pravoszlávok

58 Jasienica, 1986. 301. Még orvosi igazolást is szerzett, hogy hajának hirtelen leborotválása egészségügyi problémákat okozna neki. Zamoyski, 1992. 105.

59 Jasienica, 1986. 299–300.; Gierowski, 1988. 63.; Topolski, 1989. 180–181.; Zamoyski, 1992. 107–132.

60 A lengyelországi más vallásúak helyzetének rendezése már régóta napirenden szerepelt az orosz–porosz megállapodásokban. Már az 1740. december 27-én aláírt egyezményben is külön cikkely foglalkozott a protestánsok és a görögkeletiek védelmével, bár ezt nem követte semmilyen lépés. Ennek ellenére 1763 februárjáig a disszidenskérdés nem játszott kiemelt szerepet az orosz–lengyel viszonyban. Noha az orosz szinódus feliratában védelmébe vette hitsorsosait, az igazi nyomást a protestánsok gyakorolták a cárnőre, akik elárasztották küldöttségekkel. Noszov, 1999. 25–31. Wojciech Krieger lengyel történész szerint az 1760-as években bevándorolt protestánsok már nem voltak hajlandók elfogadni a lengyelországi helyzetet, és – ahogy korábban is – Oroszországhoz fordultak segítségért. 1764-ben protestáns pártok is alakultak a lengyel–litván államban. Krieger, 1996. 252–254.

61 Sztępień, 2002. 107.

62 Sorel, 1889. 15.

63 Rulhière, 1807. II. 332.

és a nemzetközi közvélemény előtt,⁶⁴ ezért nem engedett. A kibontakozó lengyel-ellenes propaganda-hadjáratban a cárnő és a porosz király biztatására igen visszataszító szerepet játszott Voltaire.⁶⁵

Szaniszló Ágost – még a konföderáció keretében – 1766 őszére összehívta a szejmet, hogy kidolgozzanak egy javaslatot a disszidensek jogainak rendezésére. A Familia tagjai hajlottak a vallásszabadság kihirdetésére. Tervük az volt, hogy a püspökök részvételével létrehoznak egy külön törvényszéket, amely kivizsgálná a nem katolikusok panaszait. A diéta össze is ült, és Repnyin herceg, az új orosz nagykövet rögtön le is szögezte, hogy a kidolgozott javaslat nem felel meg a cárnő által követeltnek, ami nagy veszélyt jelent a lengyel–litván állam számára, mivel határai mellett 40 ezer katona állomásozik. Repnyin lényegében ultimátumot adott a szejmnek, hogy amennyiben nem biztosítja a teljes egyenjogúságot a disszidenseknek, akkor hadüzenet következhet. Jóllehet a kancellár megjegyezte, hogy a 16 ezer fős lengyel hadsereg aligha tudna ellenállni az orosz katonaságnak, a követek mégsem elsősorban a vallási kérdéssel foglalkoztak, hanem a kormányzati reformokkal, főleg a *liberum veto*-val. Szaniszló Ágost nagy meglepetésére a követek az elmúlt két évben történt törvénysértéseket olvasták a fejére.⁶⁶

A teljesen tanácstalan orosz nagykövet August Czartoryskitől kért tanácsot, aki betegségére hivatkozva eddig távol maradt az üléstől. Az idős herceg meg is jelent a diétán, és azt javasolta, hogy hívjanak össze egy „igazi szejmet”, ahol érvényben lesz a *liberum veto*.⁶⁷ Felvetését a követek nagy tetszéssel fogadták. A király azonban úgy érezte, hogy nagybátyjai hátba támadták, ezért tovább érvelt a vétő eltörlése és egyes reformok mellett. Az általános vámot például az alkohol eladása utáni illetékekkel akarta felváltani, ami óriási bevételt jelentett volna az országnak, de Repnyin erről hallani sem akart. A Czartoryski fivérek hiába magyarázták a királynak, hogy ekkora ellenállással szemben nincs értelme hadakozni, a hiúságában vérig sértett Szaniszló Ágost továbbra is kitartóan és dühödten védte a változtatásokat, míg végül már csak néhány híve tartott ki mellette. November 4-én és 10-én azután a szejm megkapta az orosz és porosz követek memorandumát, amelyből kiderült, hogy a két ország elhatározott szándéka akár fegyveres úton is érvényesíteni a lengyel–litván államban a vallásszabadságot. Ezután Repnyin véget

64 A cárnő a *Kiáltvány a lengyelországi disszidensekhez!* című írásában azt állította, hogy nincs más célja az intervencióval, mint megakadályozni, hogy a lengyelek között véres konfliktusok alakuljanak ki a disszidenskérdés rendezése miatt. Zamoyski, 1992.

65 A kibontakozó propaganda-hadjáratban Voltaire azt állította: csak rosszindulatú híresztelés, hogy II. Katalin célja bizonyos területek megszerzése Lengyelországban, és az orosz hadsereg kizárólag azért vonult be a Rzeczpospolitába, hogy a cárnő kívánságára elősegítse a felvilágosodás eszméinek diadalát. II. Katalin ugyanerre hivatkozott a *Kiáltvány a lengyelországi disszidensekhez!* című írásában. Fabre, 1984. 370–371.

66 Rulhière szerint a feszült légkörben néhány összeesküvő karddal támadt a királyra, akit hívei védtek meg a támadástól. Más történészek nem tesznek említést erről. Rulhière, 1807. II. 359.

67 August Czartoryski fellépése mutatja, hogy 1764 óta a hercegek egyre jobban eltávolodtak a királytól. Szaniszló Ágost nem akart báb lenni a kezükben, ugyanakkor a Czartoryski fivérek joggal kifogásolták, hogy a király túlságosan bizalmas kapcsolatot tart fenn az orosz követtel, hogy nem hallgat a Kabinet tanácsosainak véleményére, túlságosan naiv és jótékony, ami folyamatos túlköltekezéshez vezet, és II. Katalin rendszeres pénzügyi támogatása ellenére is állandóan adósságokba keveredik. Zamoyski, 1992. 148–151.; Sztjegnyij, 2002. 115.

vetett az 1764. június óta tartó konföderációnak, és ezzel együtt kérdésessé vált az elfogadott reformok sorsa is.⁶⁸

II. Katalin nem volt hajlandó elfogadni a kudarcot, ezért Repnyin herceget azzal bízta meg, hogy gyakoroljon nyomást Szaniszló Ágostra a vallásszabadság törvénybe iktatása érdekében. Az orosz nagykövet először a más vallásúaknál, a disszidenseknél próbálkozott, de hiába; nagy többségük hallani sem akart arról, hogy a jogaikat követelő konföderációt hozzon létre. A valóságban a reklamált politikai jogok csak a nem katolikusok kisebb hányadát, elsősorban a protestáns nemeseket érintette, akik a hadseregben bármilyen posztot betölthettek, a tartománygyűléseken részt vehettek, szavazhattak, de országgyűlési követek és szenátorok nem lehettek, továbbá közfunkciókat sem tölthettek be. Az is régi sérelme volt a protestánsoknak, hogy nem építhettek templomokat, iskolákat, de ezekért a jogokért csak közel 573 disszidens vállalta a konfrontációt a lengyel nemességgel.⁶⁹

Repnyin ezért 1767 tavaszán a konzervatív hazafiak megnyerését tűzte ki célul. Azt mondta, ha hajlandók elfogadni a vallásszabadság törvénybe iktatását, akkor II. Katalin kész lenne garantálni az „arany szabadság” alapját képező „kardinális” jogokat, mint amilyen a *liberum veto*. Sőt, azt is sejteti engedte, hogy a cárnőt talán Szaniszló Ágost leváltásáról is meg lehetne győzni. A nemesség óriási lelkesedéssel fogadta javaslatát, és a Drezdából hazahívott Karol Radziwiłł herceg vezetésével július 13-án megalakult a radomi konföderáció, amelyhez több tízezren csatlakoztak. A konföderáció tagjai megegyeztek abban, hogy küldöttségük Szentpéterváron alázatosan kéri majd a cárnőt a kardinális jogok garantálására.

II. Katalin valóban megígérte kívánságuk teljesítését, ha megszavazzák a disszidensek egyenjogúsítását, de Szaniszló Ágost lemondatásáról szó sem esett. Beleegyezett abba, hogy őszre a hagyományos módon hívják össze az országgyűlést, ahol már érvényes lesz a *liberum veto*.⁷⁰ A konföderáció azon tagjai, akik aláírták a kiáltványt, többé nem hagyhatták el Radomot, tanácskoznuk is csak Repnyin jelenlétében volt szabad. Kezdték sejtetni, hogy egy nagy átverés áldozatai lettek. Néhányan közülük, mint például Kajetan Sołtyk krakkói püspök,⁷¹ megesküdtek, hogy nem járulnak hozzá a disszidensek egyenjogúsításához. „Ha én azt látnám,

68 Zamoyski, 1992. 149–161.

69 Rulhière, 1807. II. 366.; Zamoyski, 1992. 159–160.

70 Zamoyski, 1992. 155–156.

71 Kajetan Sołtyk (1715–1788) kiejvi, majd 1758-tól krakkói püspök. Az orosz eredetű Sztalikov család sarja, a Potockik oldalági rokona. Apja Teodor Potocki prímás udvarmestere volt. A jezsuitáknál tanult, belépett a rendbe, majd 1735–1738 között a római La Sapienza egyetemre járt. Apja halála után hazatért, és a krakkói püspök szolgálatába szegődött, akitől megkapta a Wawel katedrálisának kanonoki címét. 1753-ban „vérvád”-pert kezdeményezett 33 żytomierzi (ma Zsitomir, Ukrajna) zsidó ellen, aminek végén 13 vádlottat kivégeztek. Fokozódott érdeklődése a politika iránt, szorosan együttműködött Brühl gróffal, ezért megkapta a kiejvi püspöki címet. A Czartoryskik engesztelhetetlen ellensége volt. III. Ágost halála után eleinte ellenezte Szaniszló Ágost megválasztását, később azonban háttérbe vonult. A vallásszabadság körüli vitában éles ellentétbe került Repnyin herceggel, aki 1767-ben elrendelte letartóztatását és Kalugába száműzte. 1773-ban tért vissza, és a szenátusban hevesen ellenezte a lengyel–litván állam megcsonkítását. Hamarosan mentális betegség tünetei mutatkoztak nála, amit egy különbizottság kivizsgált. 1781-ben exkommunikálta Hugo Kolltáját a krakkói egyetem megreformálásáért. 1782-ben a király megfosztotta őt püspöki címétől.

hogy a disszidensek előtt kitárulnak a szenátus, a képviselőház, a bíróságok kapui, saját testemmel torlaszolnám el a kapukat, hogy engem tapossanak halálra. S ha én azt látnám, hogy a más vallásúak templomépítéshez készítenék elő a helyet, oda-feküdnek, hogy az én fejemre helyezték a templomuk alapkövét.”⁷²

A király számára a radomi konföderáció a reformok végét jelentette. Most azonban jobban taktikázott, mint az előző ősszel, személyesen is csatlakozott a konföderációhoz, hogy tisztában legyen az országgyűlésen történetekkel. A szejm marsalljává Karol Radziwiłłt választották. A disszidensek egyenjogúsítása ügyében a diéta azonban továbbra sem engedett. Nemcsak a pápai nuncius, de a püspökök is szót emeltek a javaslat ellen. Hiába hivatkozott Repnyin és az újonnan kinevezett Podoski⁷³ prímás a külföldi protestáns országok követeinek véleményére, a vallásszabadság elfogadtatása kilátástalannak tűnt. 1767 októberében ezért Repnyin katonái betörték a diéta ülésén a vallásszabadság bevezetése ellen lehangosabban tiltakozó szenátorok: Kajetan Sołtyk krakkói, Andrzej Zaluski⁷⁴ kijeji püspök, továbbá Wacław Rzewuski,⁷⁵ a Korona kishetmanjának és Seweryn⁷⁶ nevű fiának, a podóliai vajdának palotájába, és letartóztatták őket. Szaniszló Ágost levélben tiltakozott a nyilvánvaló törvénysértés ellen, kérte a foglyok szabadon engedését, és figyelmeztette a cárnőt, hogy az erőszak Lengyelországban ellentétes hatást válthat ki.⁷⁷

Miután Repnyin a szejm előtt kijelentette, hogy az elhurcolt követek példáját mások is követhetik, három nap múltán a konföderációs szejm a király javaslatára úgy döntött, hogy kinevez egy bizottságot a törvénytervezet kidolgozására. Ezt

72 Gebei, 2003. 78.

73 Gabriel Podoski (1719–1777) 1767-től lengyel prímás. A jezsuitáknál, majd Rómában a piaristáknál tanult. III. Ágost híve, később a radomi konföderáció egyik vezetője lett. Aláírta a kardinális jogokat megfogalmazó törvényt, 1768-ban csatlakozott azokhoz a szenátorokhoz, akik orosz segítséget kértek a bari konföderáció leverésére. 1771-től visszavonult a politikai életből. Konopczyński, 1991. I. 46.

74 Józef Andrzej Zaluski (1702–1774) a jezsuitáknál, majd a piaristáknál tanult. Európai körútja során tanulmányokat folytatott Rómában a jezsuitáknál, majd később a párizsi Sorbonne-on. 1723-tól krakkói kánok, a krakkói egyetemen doktorált teológiából. Egy ideig a trónörökös kancellárja volt Drezdában, de 1733-ban Leszczyński Szaniszló megválasztását támogatta. Vele ment külföldre, három évig szolgálta Luneville-ben. 1759-től kijeji címzetes püspök. 1764-ben támogatta Poniatowski királlyá választását. 1767-ben a vallásszabadság kérdésében szembefordult a királlyal, ezért Repnyin lefogatta és Kalugába hurcoltatta, ahonnan 1773-ban tért vissza.

75 Wacław Rzewuski (1706–1779) a Korona nagyhetmanja. Eleinte Leszczyński Szaniszló híve volt, de gyorsan áttért a szászok oldalára. Két alkalommal is megvédte III. Ágostot a Potockik államcsínyétől. Ezért jutalmából megkapta a hetmani bullát. Közvetített a Potockik és a Czartoryszkik között. Nem támogatta Szaniszló Ágost politikáját. Csatlakozott a radomi konföderációhoz. Összefogva a krakkói püspökkel, az 1767-es szejmen nyíltan tiltakozott a disszidensek egyenjogúsítása ellen. 1767-ben őt is elhurcoltatta Repnyin Kalugába, ahonnan 1773-ban tért vissza. Nemzeti hősként ünnepelték, ezért a király visszaadta neki a hetmani bullát.

76 Seweryn Rzewuski (1743–1811) Wacław Rzewuski fia. Európai körútja során járt Lotaringiában Leszczyński Szaniszlónál. Hazatérte után a Czartoryszkik ellenfele lett, segített a radomi konföderáció megszervezésében. Amikor apját a vallásszabadság elleni felszólalásai miatt elfogták, önként csatlakozott a menethez és elkísérte apját Kalugába. 1773-ban tért vissza. 1774-től ő lett a Korona kishetmanja, 1776-tól szembefordult a királlyal és nyíltan támadta őt a szejmen. Próbált segítséget szerezni Bécsben és Berlinben Oroszország ellen. Végül az orosz udvartól kért segítséget a május 3-i alkotmány reformjainak eltörléséhez. A targowicai konföderáció egyik alapítója. A felosztások után visszavonult ukrainai birtokaira.

77 Zamoyski, 1992. 159–160.

követően az országgyűlés 1768 februárjában ült össze újból. A megfélemlítés atmoszférája elégnék bizonyult nemcsak a más vallásúak egyenjogúsításának elfogadásához, hanem az országgyűlési bizottság által kidolgozott törvényjavaslat egyéb pontjainak megszavazásához is. A törvényjavaslat tételesen felsorolta a kardinális jogokat, amelyek megváltoztathatatlan alkotmányos alapjogoknak számítottak. Ezek az alapvető nemesi privilégiumok (*neminem captivabimus, ius dominii et proprietatis* – de pallosjog nélkül –, a hivatalok és birtokok élethossziglani adományozása) mellett a *szlachta* rendi jogait is magukban foglalták (ellenállási jog, viritim királyválasztás, a legfőbb hatalom birtokosa a szejm, a Rzeczpospolita kormány-szerve, egyhangú döntések szükségessége).⁷⁸ Szaniszló Ágostnak mégis sikerült néhányat megmenteni az 1764 utáni reformok közül. A *liberum vetót* visszaállították, de csak a jelentéktelen kérdésekben, a pénz- és adóügyekben többségi szavazás döntött. Állandó törvényszéket állítottak fel a más vallásúak vitás ügyeinek intézésére.⁷⁹ A határozatot még meg kellett szavaznia a szenátusnak is, és ezzel véget ért a szejm.

II. Katalin örömmel fogadta a törvény elfogadását, és a kardinális jogok betartása mellett garanciát vállalt a lengyel–litván állam területi integritásának megvédésére is.⁸⁰ A cárnő nyilatkozata után – Repnyin ígérete szerint – három napon belül kivonták volna az orosz csapatokat. Ekkor robbant a hír a fővárosban: valahol Lengyelország délkeleti végén konföderáció alakult az elfogadott törvény elvetésére.

Oroszország beavatkozása a lengyel királyválasztásba, a rendi alkotmány megőrzésébe, valamint a konföderációk szervezése 1764–1768 között a cári birodalom éves költségvetésének 7-8 százalékát tette ki, megközelítőleg összesen húszmillió rubelre rúgott, aminek az értelme most megkérdőjeleződött.⁸¹

A bari konföderáció története, 1768–1773

1768. február 29-én nemesek egy csoportja Podóliában létrehozta a bari konföderációt.⁸² A szó ezúttal felkelést jelentett a diétán elfogadott határozat ellen, tagjai fegyvert is használhattak. A konföderáltaknak nyilvános gyűlésen kellett kihirdetni célkitűzéseiket egy kiáltványban, amelyben csatlakozásra hívták fel a velük egyetértő nemeseket. A célok kijelöléséről többségi szavazással kellett dönten. Ugyanígy választották meg katonai és civil vezetőiket. Elvben polgárok is csatlakozhattak a megmozduláshoz, de ez csak kivételes esetben fordult elő, és maguk a nemesek sem szorgalmazták. Konföderációt egyszerre csak egy járásban lehetett alakítani. Amennyiben a felkelők nagyobb területre kiterjedő akciót terveztek, minden egyes ott található járásban létre kellett hozni azt, kihirdetni a saját kiáltványukat, megválasztani vezetőiket. Ha a Lengyel Királyság minden egyes vajdaságában létrejött a kon-

⁷⁸ Bardach–Leśnodorski–Pietrzak, 1997. 298.

⁷⁹ A többi megmentett reformra lásd: Ring, 2022. 492.

⁸⁰ Rulhière, 1807. II. 377.; Zamoyski, 1992.

⁸¹ Sztjegnyij, 2002. 120.

⁸² Konopczyński, 1991. I. 41.

föderáció, akkor azok egymással szövetségre lépve megalakíthatták az úgynevezett Generális Konföderációt, amelynek vezetését a Generalność (Főtanács) vette át. Érthető módon a szervezkedés csak lassan haladt, annál is inkább, mert a nyilvános gyűlésről az orosz hadsereg is értesült, és megpróbálta azt megakadályozni, illetve szétzavarni. Gyakran komoly konspirációra volt szükség, hogy valahol bejelenthesék a konföderáció létrejöttét. Ennek következtében sokszor egy vajdaságban 2-3 konföderáció is alakult, amelynek alakulatai a saját választott vezetőjüket tekintették az „igazinak”, és nem fogadtak el utasítást másoktól. Ez rengeteg ellenségeskedést és belharcot eredményezett a felkelők között.⁸³

Józef Pułaski⁸⁴ felhívására 1768. február 29-én Bar vára mellett térdén állva közel 200 fő ünnepélyesen megesküdött, hogy megvédi hazája szabadságát a zsarnokságtól, kiűzi Lengyelország területéről az orosz csapatokat, és visszaállítja a katolikus vallás uralkodó szerepét.⁸⁵ Zászlóikat megáldotta a szellemi útmutatónak tekintett Marek Jandolowicz,⁸⁶ a karmelita kolostor vezetője. A konföderáció megalkotásának ötlete valójában Adam Krasiniski⁸⁷ kamienieci püspöktől származott, akinek 1767 októbere, Sołtyk krakkói püspök letartóztatása után menekülnie kellett, ezért Józef Pułaskit bízta meg az összeesküvés további szervezésével. Adam Krasiniski utólag többször elmondta, hogy Pułaski lelkére kötötte, hogy felkelést ki-robbantani csak az orosz csapatok kivonása után és azt követően szabad, hogy a konföderációt minden vajdaságban megszervezték; a célok közül pedig ki kell hagyni a vallási kérdést, mert az szembefordítaná a disszidenseket a felkelőkkel. Mivel Pułaski az intelmek közül egyet sem fogadott meg, a püspök később hazaárulással vádolta őt.⁸⁸

Az orosz hadsereg kiűzése jelentős katonai erőt igényelt, ezért Józef Pułaski nemcsak a podóliai nemességtől kért segítséget levélben, hanem a szász választótól, II. József császártól, a porosz és a francia királytól, továbbá a török szultántól. Tájékoztatta őket a felkelés kitöréséről és céljairól. Krasiniskival együtt abban bízott, hogy a Lengyelországgal barátságos viszonyt fenntartó államok a felkelők delegá-

83 Rulhière, 1807. III. 49., 113.

84 Józef Pułaski (1704–1769) warecki sztarosza, országgyűlési követ, a bari konföderáció katonai vezetője. Vajdasági, majd országos funkciókat is betöltött. 1768 februárjában mélyen átérezte a nemesi társadalom elkeseredettségét a szejm határozatai miatt, ezért nem várta meg, hogy az összeesküvés áterjedjen minden vajdaságra, hanem ki-robbantotta a felkelést, bízva társai hazafias lelkesedésében. A konföderáció költségét a saját vagyonából fedezte, a harcokban mindhárom fia részt vett, de csak Kazimierz élte túl a felkelést. A Generális Konföderáció Főtanácsának megalakulása után vitába keveredett a katonai vezető szerep miatt Joachim Potockival és Michał Krasiniskival. Pułaski nem akarta alávetni magát a Direktórium utasításainak, ezért Potocki börtönbe záratta, ahol betegsége miatt meg is halt.

85 Konopczyński, 1991. I. 36.

86 Marek Jandolowicz (1713–1799) Lembergben született polgári családban. 1743-ban belépett a sarutlan karmeliták rendjébe, később a berdyczowi kolostorban kanonok lett. Csodadoktor és szent hírében állt, ezért Antoni Lubomirski herceg, Bar akkori tulajdonosa segítségével kolostort alapított a vár mellett, amelynek ő lett a szuperiora. Azt jósolta, hogy Szaniszló Ágost hamarosan elveszíti hatalmát. 1768. június 19-én keresztel a kezében támadt a várat ostromló orosz katonákra. Bar bevétele után elfogták, Kijevbe hurcolták, és hat évig raboskodott, mígnem II. Katalin amnesztiát adott neki. Utoljára Tadeusz Kościuszko egyik brigádjának zászlaját áldotta meg.

87 Konopczyński, 1991. I. 23–26.

88 Rulhière, 1807. III. 115.

cióit is szívesen fogadják majd, és nem tagadják meg tőlük a segítséget. Nem vették figyelembe, hogy az úgynevezett „baráti országok” a „hivatalos” Lengyelországgal álltak kapcsolatban, nem pedig a megkoronázott uralkodó és a kormány ellenségeivel. Valójában eleinte egyetlen országban sem fogadták a konföderáció követeit hivatalosan, legtöbbször csak a francia nagykövetektől sikerült információkat szerezniük az egyes udvarok álláspontjáról.

1768-ban a felkelők kisebb csoportjai gerillaharcot folytattak az orosz csapatok ellen. Szaniszló Ágost király kezdetben nem engedélyezte a lengyel hadsereg fellépését a konföderáltakkal szemben, mert el akarta kerülni a polgárháborút. Repnyin nagykövet azonban csírájában kívánta elfojtani a lázadást, és leállította az orosz csapatok kivonását, emellett arra utasította őket, hogy keményen lépjenek fel a konföderáció híveivel szemben. Szaniszló Ágostot megfenyegette, hogy ha a lengyel király katonái nem fordulnak szembe a felkelőkkel, az orosz csapatok „nem fognak foglyokat ejteni”. A király – félve a vérfürdőtől – utasította Ksawery Branicki főparancsnokot, hogy próbálja meg szétválasztani a lázadókat és az orosz csapatokat.⁸⁹ Ez azonban nem sikerült, mivel a felkelők azonnal megtámadták a királyi hadsereget is. A konföderáltak nem rendelkeztek tüzérséggel, de váratlan támadásaikkal kisebb veszteségeket tudtak okozni az ellenfélnek. Amikor viszont reguláris egységek egyesített erejével kerültek szembe, már nem tudták tartani magukat, így május végéig elvesztették Bar várát és az elfoglalt déli területeket. Nyugati irányban azonban rövid ideig tartó látványos sikert ért el az időközben megalakult krakkói konföderáció a Wawel elfoglalásával. Ez óriási szenzációnak számított, Európában valójában csak ekkor figyeltek fel a lengyelországi eseményekre. A polgárság lelkes támogatása ellenére, valamint felmentő csapatok hiányában azonban két hét után kénytelenek voltak kapitulálni a királyi csapatok előtt.⁹⁰

Mivel a konföderáció megalakítói nem készültek fel előre a harcra, nem voltak tartalékaik, katonáikat csak a parasztok adóztatásával tudták élelmezni. Amikor azonban néhány konföderációs alakulat betört Ukrajnába, és ott is ehhez a módszerhez folyamodott, a feldühödött és a helyi pópák által már hetek óta izgatott parasztok óriási pusztításba fogtak. Engesztelhetetlen dühvel támadtak a katolikusokra, felégették az udvarházakat, és a birtokosokat családjukkal, zsidó gazdatisztjeikkel, árendásaikkal együtt felkoncolták. A vérfürdő megközelítőleg 15 ezer lengyel és 30 ezer zsidó áldozatot követelt, a lázadás pedig futótűzként terjedt Litvánia és Lengyelország belső területei felé.⁹¹ Az általános rémület következtében a nemesség bezárkózott házaiba, védve családját és értékeit. A két tűz közé szorult konföderáltak egy része kénytelen volt Moldvába menekülni, de a hajdamákok⁹² és az orosz csapatok oda is követték őket. Az egyik ilyen tömegmészárlásra a török határ mentén fekvő Balta városában került sor, ahol az áldozatok között nagyszámú muszlim és zsidó is volt. Mivel a város egyik fele már a szultán birodalmához tarto-

89 Uo. 43.; Zamoyski, 1992. 169–171.

90 Rulhière, 1807. III. 90–92.; Konopczyński, 1991. I. 73–78.

91 Rulhière, 1807. I. 69.; Zamoyski, 1992. 169.

92 Így hívták az ukrainai rablóbandákat, amelyek nagy részét kozákok alkották.

zott, és az iszlám jog kötelezi a hívőket a halottak megbosszulására, a Porta kénytelen volt hadat üzeni Oroszországnak 1768. október 6-án.⁹³

A váratlan esemény mindkét birodalomban óriási elégedetlenséget váltott ki. Egyik sem állt készen a harcra. III. Musztafa szultán tanácsosai húzták az időt, hátha mégis sikerül valamilyen békés kompromisszumot találni, II. Katalin pedig elmenekült a zúgolódó fővárosból.⁹⁴ A hír egyedül a lengyeleket töltötte el örömmel, mivel a szultán céljai között szerepelt a rend helyreállítása a Rzeczpospolitában. Biztosra vették a törökök győzelmét, valamint azt, hogy a háború miatt az orosz hadvezetés kénytelen lesz kivonni a csapatainak nagy részét a lengyel–litván államból, ami lehetővé teszi a konföderáció bázisának kiszélesítését. A felkelők egy része a telet vagy a Kárpátokban létesített bűvőhelyen, vagy egyes mágnások birtokán vészelté át, a többiek egyszerűen hazamentek.

Tavasszal azután a lázadók gyors ütemben hozzáfogtak a hiányzó konföderációk megszervezéséhez, ami 1769 nyarára sikerült is. A moldvai határ melletti Glinianyban (ma Glinjani, Ukrajna) gyűlt össze a 179 szervezet képviselője, hogy létrehozza a Generális Konföderációt, és megalakítsa annak vezető szervét, a Generalnoscot, amit mi a továbbiakban Főtanácsnak fogunk nevezni. Ez a testület a lengyel–litván állam egész területét lefedte, így ki lehetett jelenteni, hogy az egész Rzeczpospolita szuverenitását testesítette meg. Létrehozását már kezdetektől sürgették a francia diplomaták, annak igazolására, hogy az egész „lengyel nemzet” áll harcban az orosz intervencióval, nem csak néhány oligarcha.⁹⁵

Ezzel egy időben, 1769 kora tavaszán megkezdődtek az orosz–török hadműveletek. A Moldvában rekedt konföderáltak Chocim (ma Hotin, Ukrajna) ostrománál hatékony segítséget nyújtottak a török hadseregnek, amely nagyrészt önkéntesekből és újoncokból állt. Jóllehet a hadjárat elején Mehemet Emin nagyvezír erre nem mutatott igényt, sőt a lengyeleket is ellenségnek tartotta, utóbb véleménye a franciák közbenjárására megváltozott. Az orosz katonaság – amely nem volt sokkal tapasztaltabb a töröknél, de vakfégyelmének, engedelmességének köszönhetően – végül viszonylag gyors győzelmet aratott. A hadjárat után maradt temetetlen halottak, a higiénia hiánya miatt viszont hamarosan pestisjárvány tört ki, amely először Ukrajnában okozott nagyobb pusztítást.

A konföderáltak számára az orosz hadsereg gyors visszatérése annál nagyobb csapást jelentett. Még nem volt idejük megválasztani a Főtanács tagjait, és máris menekülniük kellett. A lengyel törvények megkövetelték, hogy a tanács hazai földön működjön, ott azonban az orosz hadsereg zaklatásai miatt nem volt biztonságban. Végül a sziléziai Biąła (ma Bielsko-Biła, Lengyelország) mellett döntöttek, amely a Tescheni Hercegség Lengyelországhoz és Ausztriához tartozó részén feküdt, s ahonnan veszély esetén a konföderáltak át tudtak menekülni Morvaországra vagy Magyarországra. 1769 végén a Főtanács a bécsi udvar engedélyével mégis tovább költözött Eperjesre (Prešov, Szlovákia), aminek közelében feküdt Karol

93 Rulhière, 1807. III. 94–95.; Zamoyski, 1992. 171.

94 Rulhière, 1807. III. 108.

95 Uo.

Radziwiłł egyik birtoka. A konföderáció fejévé Adam Kraśiński kamenieci püspököt választották meg, katonai vezetőnek pedig Joachim Potockit.⁹⁶ Mivel mindketten Moldvában tartózkodtak, Michał Pac generális⁹⁷ helyettesítette őket. A Főtanács tagjainak nézetei eléggé különbözőek voltak, egy dologban értettek csak egyet: az orosz csapatok kiűzésében és Szaniszló Ágost király trónfosztásában. A Főtanács, amelynek tagjai szinte kivétel nélkül szabadkőművesek voltak, részben a varsói *Erényes Szarmata* és a duklai, Jerzy Mniszech⁹⁸ vezette alpáholyhoz tartozott.⁹⁹ Tagjainak életében fontos szerepet játszott a „kőműves” tevékenység, ezért 1769-ben Eperjesen is létrehoztak egyet, *Erényes Utazó* néven.¹⁰⁰

Sajnos nincsenek információk arról, hogy a Főtanács milyen alkotmányt szánt a lengyel–litván államnak, ha a konföderáció győz, mert a bari konföderáció levéltári anyaga elégett a második világháború alatt. A Főtanács titokban működött, így csak az időnként kibocsátott kiáltványaiból lehet sejteni, hogy mi volt a célja. Némi bepillantást engednek a konföderáció vezetőinek szándékaiba azok a kritikai megjegyzések, amelyeket feltehetőleg Amelia Mniszchowa, Heinrich von Brühl szász miniszter leánya fűzött Mably francia filozófusnak a lengyel alkotmányreformra vonatkozó javaslataihoz.¹⁰¹ Michał Wielhorski,¹⁰² a Főtanács franciaországi köve-

96 Joachim Karol Potocki (1725–1791) a bari konföderáció katonai vezetője, a bracławi várnagy fia. Részt vett a Leszczyńskit támogató partizánharcban 1733–1735 között. Csatlakozott a radomi, majd a bari konföderációhoz. Miután vereséget szenvedett az orosz csapatoktól, birtokait elkobozták, és Moldvába menekült. 1770-ben egyik tagja volt a király trónfosztását meghirdető Főtanácsnak. 1779-ben tért vissza hazájába, majd birtokain gazdálkodott. Szczygielski, 1984. 50–57.

97 Michał Jan Pac (1730–1787) litván generális. A varsói piaristák kollégiumában tanult. A Familia ellenfele volt, tiltakozott Szaniszló Ágost megválasztása ellen. 1767-ben csatlakozott a radomi konföderációhoz. Tagja volt annak a bizottságnak, amelyet Repnyin a kormányzati reformok megghiúsításával bízott meg. A bari konföderáció tagjaként a Főtanács egyik civil vezetője lett. A konföderáció kiáltványai az ő aláírásával jelentek meg. Támogatta Szaniszló Ágost trónfosztását. A Rzeczpospolita első területi megcsonkítása után emigrált, 1776-ban francia állampolgárságot szerzett. Konopczyński, 1991. I. 437.

98 Jerzy Mniszech (1715–1778) a Korona nagymarsallja, a lengyel–litván állam tényleges kormányzója volt. 1758-ban, amikor a Czartoryskik szakítottak a drezdai udvarral, Heinrich von Brühl főminiszter megtette őt jobbkezének. A Familia esküdt ellenségének, valamint a szász és a republikánus párt vezetőjének számított. 1767-ben csatlakozott a radomi, 1768-ban a bari konföderációhoz. Jerzy Mniszech hozta létre az első szabadkőműves páholyt 1742-ben Wiśniowiecban, majd az Oroszországból elűzött svájci Pierre Le Fort segítségével megalapította második, angol rítusú páholyát Duklában, 1749-ben. Mindkét páholy a drezdai nagypáholy irányítása alá tartozott.

99 Mably, 1781.

100 Michał Wielhorski fiának nevelője, Bernhadi Izsák szerezte meg az engedélyt az alapításhoz. Hamarosan egész hálózat alakult ki az eperjesi páholy környékén. H. Balázs Éva szerint rövidesen Girálton, Selmecbányán, Besztercebányán, Miskolcon és Kassán jöttek létre alpáholyok. H. Balázs, 1967. 19.; Hass, 1982. 107.

101 Maria Amelia Mniszchowa (1736–1772) Brühl szász miniszter leánya. Dumouriez, 1848. 109.

102 Michał Wielhorski (1730–1814) volhíniai nemesi családból származott. Jó kapcsolatokat épített ki Brühllel, aki diplomáciai küldetésekkel bízta meg. Az udvari párt képviselője volt. III. Ágost halála után az ellenzékhez csatlakozott, részt vett a radomi konföderációban. Később csatlakozott a bari konföderációhoz is. A Főtanács 1770-ben Párizsba küldte, hogy beszélje rá a versailles-i udvart egy francia főherceg lengyel trónra ültetésére. Nem járt sikerrel, mert Choiseul hamarosan megbukott. 1776 után tért haza, amikor amnesztiát kaptak a bari konföderáció tagjai. Szaniszló Ágost megmentette a vagyonelkobozástól. Birtokainak egy része osztrák fennhatóság alá került. 1775-ben grófi címet kapott Galíciában. Később visszavonult a politikai életből. Elítélte az 1791. május 3-i alkotmányt, rokonszenvezett a targowicai konföderációval. Luiewicz–Rachuba, 1994. 248.

te kérte meg Mablyt, hogy foglalja össze álláspontját a lengyel államrendszer megjavításának módjáról. Valószínűsíti Mniszchowa szerzőségét, hogy a konföderáció vezetői közül senki sem tudott olyan jól franciául, mint ő. Az irat alján csak annyi áll, hogy „egy duklai alkotás”.

Az észrevételek szerzője abból indult ki, hogy a lengyelek sajátossága az engedetlenség, a törvények be nem tartása, ami a fiatalok rossz neveléséből ered. Ezért őket csak erővel lehet rábíni a törvények betartására, legyenek azok bármilyen jók vagy hasznosak. Soha, senki nem fogja tudni rákényszeríteni a lengyeleket, hogy engedelmeskedjenek bármilyen szabálynak. A járványok, háborúk sújtotta, ritkán lakott Lengyelország legfeljebb 30 ezer fős hadsereget tud fenntartani, amivel nem fenyegeti egyik szomszédját sem. A Rzeczpospolitát éppen azért nem szabad megreformálni, hogy a szomszédos országok ne tartsanak tőle. Nem ért egyet Mablyval abban, hogy nem szabad a Wettineket visszahívni a lengyel trónra, mert szerinte a lengyelek az ő uralkodásuk alatt voltak a legboldogabbak. Úgy véli, hogy a lengyel–litván államnak vége, ha Szaniszló Ágost és a Czartoryskik reformjai fennmaradnak, és őket nem büntetik meg súlyosan a vétkeikért. Mniszchowa észrevételei közé fűzte még azt az általánosan elterjedt tévhitet, mely szerint nem kell attól tartani, hogy a lengyel–litván állam valamelyik szomszédja kedvet kapna a terjeszkedéshez és el akarna foglalni bizonyos területeket, mert akkor a másik kettő közül valamelyik ebben biztosan megakadályozná.¹⁰³ A duklai úrnő tehát a konföderál-takkal együtt el sem tudta képzelni, hogy a három szomszédos állam egyetértésben feldarabolja a Rzeczpospolitát. Megjegyzései azt mutatják, hogy a Főtanács lényegében ugyanazt akarta, mint a radomi konföderáció, kiegészítve a trónfosztással és az orosz csapatok kivonásával. Nem tudni ugyanakkor, hogy ezeket a nézeteket miként sikerült összeegyeztetni a szabadkőműves eszmékkel, valószínűbb, hogy a titkos társaságok látogatása csak divathóbort volt számukra.

1769-ben nem voltak különösebb harcok a felkelők és a cári, illetve a királyi csapatok között. A konföderáció vezetői mindenütt az új királyt keresték, nem riadva vissza a területi engedményektől sem. Az ő ötletük volt már 1768 decemberében, hogy Ausztria foglalja vissza a Szepeességet, és tekintse azt Albert herceg lengyel trónra ültetése árának.¹⁰⁴ Miután a konföderáltak 1769 tavaszán betörték az elzálogosított városokba, és megpróbálták azokat megadóztatni, Mária Terézia megtiltotta ezt, és a császári csapatokat a terület védelmére utasította. Áprilisban – eleget téve Kazimierz Poniatowski herceg,¹⁰⁵ lublói sztarosztja kérésének, hogy kíméljék meg a szepesi településeket a lázadók betöréseitől – a Habsburg Birodalom hadserege bevonult a több száz éve elzálogosított szepesi városokba, hogy bizonytalan időre visszafoglalja azokat. A pestisjárvány terjedésének megakadályozására hivatkozva kordont húzott a terület határán, kitűzve a császári sást.

103 Michalski, 1974. 141–153.

104 Uo.

105 Kazimierz Poniatowski herceg (1721–1800) Stanisław Poniatowski testvére volt, a Korona alkamarása (1742–1773). Hercegi címét 1764 decemberében a királlyá koronázott testvérétől kapta. Ő volt a szepesi városok sztarosztja. Miután Ausztria 1769-ben megszállta, majd 1772-ben a Habsburg Birodalomhoz csatolta a Szepeességet, eladta kamarási címét, és visszavonult a politikai élettől. Zelińska, 1982–1983.

Ugyanezt tette szinte azonnal II. Frigyes is, amikor kordonnal záratta le a Királyi Poroszföld határát.¹⁰⁶

1769 nyarán a leváltott Repnyin herceg helyére új nagykövetet nevezett ki a cárnő, Volkonszkij grófot.¹⁰⁷ A lengyel szenátorok ekkor úgy döntöttek, hogy levelet intéznek II. Katalinhoz, amelyben felpanaszolják az előző nagykövet tetteit. Egyúttal kérték Katalint, hogy kövesse meg a lengyel lakosságot és fizessen kártérítést a Repnyin által okozott károkért. A cárnő felháborodása nem ismert határt. Amikor megtudta, hogy a kezdeményezés négy szenátortól, köztük a Czartoryski fivérektől indult ki, dühében elrendelte vagyonuk azonnali teljes elkobzását. Az idős hercegek valószínűleg belátták, hogy súlyos felelősség terheli őket az országban dúló, fosztogató orosz hadsereg bevonulásaért, ezért a továbbiakban megtagadtak minden együttműködést a szentpétervári udvarral, és inkább eltűrték birtokaik elkobzását, aminek viszont a híre alaposan megtépázta Észak Szemiramiszának hírnevét az európai királyi udvarokban. A cárnő és Volkonszkij ettől kezdve a királyt, nagybátyjait és körét „kriptoföderáltaknak” tekintette.¹⁰⁸

A cári flotta behajózása a Földközi-tengerre, majd a török flotta megsemmisítése azonban megváltoztatta az európai udvarok viszonyát a lengyelekhez és a cári birodalom terjeszkedéséhez. Oroszország egyik hadiflottája a Dardanelláknál cirkált, és félt, hogy bombázni fogja Konstantinápolyt, a másik két flotta pedig a Peloponnészoszon szervezte a görög felkelést. Sejteni lehetett, hogy a cárnő igen messzire tekintő terveket fontolgat az Oszmán Birodalommal kapcsolatban. A sikerek nyomán még nagyobb célt tűzött maga elé: Konstantinápoly elfoglalását, amire elsősorban az Orlov-párt hívei ösztönözték az udvarban.

Az 1770-es haditervet nem más, mint Nagy Frigyes dolgozta ki számára.¹⁰⁹ Ennek lényege a szárazföldi támadás folytatása volt egyrészt a Duna irányába, másrészt a Don torkolata felé, Azov, Nagy Péter egykori erődjének visszaszerzésére, továbbá Nagy- és Kis-Kabardia meghódítására. Ehhez kapcsolódott még a besszarábiai és a krími tatárok leválasztása a törökökről, valamint egy másik flotta kiküldése, amely a Fekete-tenger irányából támadta Konstantinápolyt.¹¹⁰ A török fővárosban a veszély nagyságának felismerése párosult annak beismerésével, hogy csapataik haditechnikai szempontból hihetetlenül elmaradtak. A szultán sietett felkérni Ausztriát és Poroszországot a béke közvetítése érdekében, II. Katalin azonban egyelőre hallani

106 Dinnyés, 2018b. 102–103.

107 Mihail Volkonszkij (1713–1788) orosz nagykövet, főparancsnok. A Miloszlavszkij-ág leszármazottja, a Kurlandi Hercegségben nőtt fel. Részt vett a törökök elleni háborúban, elkísérte Alekszandr Rumjancevet a konstantinápolyi béketárgyalásokra. 1749-től ezredes. Rendszeresen utazott Lengyelországba tárgyalásokat folytatni az udvar híveivel. 1762-től a Lengyelországban, az Elbląg mellett állomásozó orosz hadsereg parancsnoka. 1762-ben mint a testőrgárda parancsnoka csatlakozott II. Katalin híveéhez, ezért utólag a cárnő kitüntette és kinevezte altábornaggyá. 1769-től varsói nagykövet. Az 1771-es pestis-üzendülés leverése után Moszkva főparancsnokává nevezték ki, utána harcolt a Pugacsov-lázadás ellen. Volkonszkij, 2004.

108 Zamoyski, 1992. 177–178.

109 Rulhière, 1807. III. 287.

110 Sztjegnyij, 2002. 132.

sem akart a békéről.¹¹¹ A háború tehát folytatódott a Balkánon és a lengyel–litván államban is.

Moldva és Havasalföld tartós megszállása közelebb hozta egymáshoz Poroszországot és Ausztriát. Így került sor a császár és a porosz király találkozóira 1769-ben a sziléziai Neissében (ma Nysa, Lengyelország) és 1770-ben a morvaországi Neustadtban (ma Uničov, Csehország). II. József és Nagy Frigyes sziléziai tárgyalását követően azonban a császárnak is kedve támadt a lengyelországi terjeszkedéshez, mert a bécsi udvar sürgősen tanulmányozni kezdte a történelmi lengyel–magyar határokat. 1770 nyarán az osztrák hadsereg a magyar korona jogaira hivatkozva további három sztarosztaságot foglalt el, a nowy targit, czorsztynit és szandecit (Sądec). A határon mindenütt kitűzték a császári sas jelét. A porosz uralkodó úgy vélte, hogy a bécsi udvar ezzel kijelölte azokat a területeket, amelyekre a jövőben igényt tart, és a pestisveszélyre hivatkozva ő is előretolta a kordont egészen Nagy-Lengyelországig.¹¹²

Az orosz terjeszkedés határozottabb fellépésre készítette Versailles-t is. A konföderáció helyzetében némi változást hozott, hogy Choiseul¹¹³ francia külügyminiszter 1770-ben újabb emisszáriust küldött Lengyelországba a helyzet tanulmányozására. Charles-François Dumouriez¹¹⁴ kipróbált kalandor volt Versailles szolgálatában, aki tökéletesen megfelelt a francia külügyminiszter céljainak. Choiseul ugyanis óvatosan megpróbálta megtorpedózni XV. Lajos pacifista szándékait, és határozottabb lépéseket kívánt tenni II. Katalin kelet-európai terjeszkedésével szemben. Dumouriez-nak pénzügyi és katonai támogatást ígért, ha arra érdemesnek találja a lengyeleket.¹¹⁵

A francia emisszárius 1770 szeptemberében érkezett Eperjesre, ahonnan szinte azonnal vissza akart fordulni. Mélységesen felháborította őt, hogy a Főtanács dúsan felékszerezett tagjai vadászatokkal, lakomákkal, bálokkal mulatták az időt,

111 *Izstorija vnyesnyej polityiki*, 2000. 118–119.

112 Dinnyés, 2018b. 102–103.

113 Étienne-François de Choiseul-Beauprés-Stainville (1719–1785) 1758–1770 között irányította a külügyeket XV. Lajos udvarában. Igyekezett modernizálni az államigazgatást, korlátozni az egyházi befolyást az államügyekben. Ő kötötte meg a diplomáciai forradalomnak tekintett francia–osztrák szövetséget 1756-ban. 1757-ben Mme de Pompadour támogatásával lett bécsi nagykövet. A hétéves háború alatt Bécsből irányította a francia csapatokat. Később hálából ő lett XV. Lajos főminisztere. Megreformálta a hadsereget, flottát építtetett, hogy Franciaország fel tudja venni a versenyt Nagy-Britanniával. 1766-ban annektálta Lotaringiát, később Franciaországhoz csatolta Korzikát. Oroszországgal szemben háborúra ösztönözte a törököket és a svédeket. Chaussinand-Nogaret, 1998.

114 Charles-François du Périer Dumouriez (1739–1823) a francia forradalom tábornoka, Choiseul francia külügyminiszter emisszáriusa. 1770–1771-ben részt vett a bari konföderáció harcaiban. Visszatérte után a konföderátusok feljelentései alapján bebörtönözték. 1776-tól Cherbourghban szolgált. 1790-ben belépett a Jakobinus Klubba. 1792-ben kinevezték külügyminiszternek, majd hadügyminiszternek. Erről a posztjáról azonban lemondott és átvette a parancsnokságot a francia hadsereg felett. Nevéhez fűződik a valmyi (szeptember 20.) és jemappe-i (november 6.) győzelem. 1793 elején Hollandiában vereséget szenvedett, majd Belgiumba vonult. Márciusban fegyverszünetet kötött az osztrákokkal, majd megadta magát nekik. Miután kiszabadult a hadifogságból, Angliában telepedett le, itt élt élete végéig. Henry, 2002. 115–137.

115 Vioménil, 1808. 2–3.

de tőle azonnal pénzt kértek.¹¹⁶ Pac tábornoknak végül – Amelia Mniszchowa segítségével, aki Dumouriez szerint a konföderáció lelke volt¹¹⁷ – sikerült a franciát maradásra bírni. Ott-tartózkodása alatt, október 13-án hirdette ki a Főtanács Szaniszló Ágost trónfosztását, utólag ezt sokan Dumouriez hatásával magyarázták. Hiába tiltakozott, mondván, hogy ebben semmilyen szerepet nem játszott, hazatérése után ez volt az egyik fő vádpont vele szemben. A források szerint a király de-tronizálását a törökök követelték először, még 1769-ben. A Moldvában tartózkodó konföderáltak ki is hirdették ezt, ezért a többi alakulat nem értette a Főtanács halogatását. Pac generális ugyanakkor azzal magyarázta habozását, hogy nem akart polgárháborút kirobbantani.¹¹⁸

1770 decemberében Pułaski egységei elfoglalták és megerősítették a częstochowai pálos kolostort, amelyet 1770. december 31. és 1771. január 15. között megvédték Drevic ezredes¹¹⁹ alakulatainak ostromával szemben. A katolikus vallás szimbólumának számító, szentként tisztelt hely megtartása a többnapos ágyúzás ellenére óriási sikernek számított, ami új lendületet adott a konföderáltak harcának.¹²⁰

A Főtanács gyors átszervezése után Dumouriez meggyőzte a tagokat arról, hogy szükség van egy haditervre. Ennek kidolgozása érdekében elutazott Lengyelországba. Az ott tapasztaltak elkeserítették, az ígért 40 ezer fős hadsereg helyett mindössze alig 16 ezer katonát talált, akik nyolc különböző vezető irányítása alatt harcoltak. Mivel parancsnokaik nem értettek egyet, gyűlölködtek, képtelenek voltak a közös harcra. A felkelőknek nem volt tüzérségük, ezért Dumouriez azonnal ágyúkat, lőszert, puskaport rendelt Magyarországról és Sziléziából. Choiseultól pedig kiképzőtiszteket és hadmérnököket kért.

A francia forradalom későbbi legendás híró tábornoka itt is nagyban gondolkodott. Úgy vélte, hogy legkönnyebben úgy lehetne elérni az orosz csapatok kivonását Lengyelországból, ha a hadszínteret áthelyeznék Oroszországba. Ennek érdekében Kis-Lengyelországban akarta összevonni az egységeket és a Visztula vonala mellett kiépíteni néhány erődítést, ahová a felkelők vissza tudnak vonulni, és ahol a fegyvereket, muníciót tárolhatják. A francia hadmérnökök hozzá is fogtak Tyniec, Lanckorona megerősítéséhez, amelyek egy napra járóföldre voltak Krakkótól. A Főtanáccsal folytatott hadakozások után Dumouriez-nak sikerült meggyőzni a tagokat arról is, hogy a győzelem érdekében fel kell fegyverezni a parasztokat. Ezután megkezdődött a toborzás és az újoncok kiképzése a francia tisztek segítségével. A terv szerint a nagy-lengyelországi Zaremba tábornok¹²¹ vezette konföderáltak

116 Dumouriez, 1848. 108.

117 Uo. 109.

118 Rulhière, 1807. IV. 139.

119 Ivan Grigorjevics Drevic/Johann von Drewitz (1739–1783) német származású katonatiszt, aki a hét-éves háborúban átvált az orosz hadseregbe, ahol a magyar és a szerb huszáralakulatoknál szolgált. Részt vett a bari konföderáció elleni harcokban, később pedig a Pugacsov-lázadás leverésében. Hírhedt szadista volt, aki kedvtelésből gyilkolta a hadifoglyokat. Szuvorov többször panaszt emelt ellene.

120 Mémoire de M. le Chevalier Thesby de Belcour colonel au service des confédérés de Pologne. Sur la campagne qu'il fit avec eux en 1769. In: Vioménil, 1808. 76.; Konopczyński, 1991. II. 457.

121 Józef Zaremba (1731–1774) a királyi csapatok tábornagya, a nagy-lengyelországi konföderáció vezetője. Nemesi származású. A száz hadseregben szolgált a hétéves háború idején, majd a királyi hadsereg-

Kazimierz Pułaski alakulataival együtt csatlakoztak volna a Dumouriez irányítása alatt álló egységekhez, valamint a Károly kurlandi herceg és a franciák által küldött segélycsapatokhoz, majd együttesen vonultak volna északi irányba Litvánia felé. A sereg előtt a litván konföderáltak nyitották volna meg az utat Szmolenszk felé.¹²²

A nagyszabású terv megvalósítása április végén kezdődött, amikor Szuworov¹²³ csapatai megérkeztek a térségbe. A harcok június 22-ig tartottak. Bár a tynieci erődöt védő katonák kitartottak Szuworov többnapos ágyútámadásaival szemben, Lanckoronánál a frissen kiképzett újoncok gyorsan megfutamodtak az orosz csapatok elől. Dumouriez totális vereséget szenvedett, a további csapátösszevonások értelmüket veszítették. A francia katonatiszt, aki 1770 decembere, Choiseul herceg kegyvesztése óta utasítások hiányában önhatalmúlag cselekedett, most végképp kedvét veszítette. Az új külügyminiszternek írt levelében felmentését és maga helyére egy utód kiküldését kérte, a vereséget pedig a lengyelek fegyelmetlenségével és Pułaski engedetlenségével magyarázta.¹²⁴

Duc d'Aiguillon herceg választása Vioménil báróra esett, aki 1771 őszén ért Lengyelországba.¹²⁵ Utazása alatt Kazimierz Pułaski és Zaremba tábornok, a nagy-lengyelországi csapatok vezetője sikeres támadást intézett Poznań mellett a királyi hadsereg ellen. Varsóban megijedtek, és megerősítették a védműveket, mert tartottak a felkelők betörésétől. Annak ellenére, hogy a litván konföderáció 1771 nyarán több győztes ütközet után árulás miatt súlyos vereséget szenvedett Szuworovtól, a felkelők nem adták fel. A harc folytatása érdekében Radziwiłł herceg lovakat vásárolt, Sapieha herceg nagy kölcsönt vett fel a holland bankoktól fegyvervásárlásra.¹²⁶ Úgy tűnt, hogy a konföderáció végre erőre kapott, nemzetközi hírnevét viszont alaposan megtépázta a novemberi kísérlet a király elrablására.¹²⁷

Vioménil báró megérkezése után tanulmányozta Dumouriez tervét, és arra készült, hogy 1772-ben újból megkísérli végrehajtani azt. Minden az orosz–török háború folytatásától függ, állapította meg. A helyzet azonban gyökeresen megváltozott az év végére. Panyin külügyminiszter Oroszország katonai kimerültségére hivatkozva arra kérte II. Frigyeszt, hogy seregeivel foglalja el Nagy-Lengyelországot,

ben. 1759–1762 között a hajdamákok ellen harcolt Ukrajnában. 1769 elején csatlakozott a bari konföderációhoz, kitüntette magát több csatában, többek között Czeszochowánál. 1770-ben ő lett a nagy-lengyelországi felkelők parancsnoka. A király elleni merénylet miatt lemondott a parancsnokságról, amit nem fogadott el a Főtanács. 1772 márciusában vereséget szenvedett az alakulata, ezután szélnek eresztette katonáit, és behódolt az uralkodónak. Pułaskival már korábban összekülönbözött, aki végleges távozása előtt, 1772 áprilisában utoljára még feldúlta Zaremba birtokait. 1773-ban országgyűlési követ lett, 1774-ben egy baleset következtében hunyt el.

122 Dumouriez, 1848. 113–114.

123 Alekszandr Vasziljevics Szuworov (1720–1800) generalisszimusz. Apja Vaszilij Ivanovics Szuworov tábornok. 1745-ben lépett katonai szolgálatba, a katonáskodást a hétéves háborúban tanulta ki. 1768-tól Lengyelországban harcolt a felkelők ellen. Ezt követően számos háborúban vett részt. 1794-ben vereséget mért Tadeusz Kościuszko seregére is, utána tábornaggyá nevezték ki. Mindig hitt a győzelemben, állítólag sohasem szenvedett vereséget. Brockhaus–Efron, 2007. 812.

124 Dumouriez, 1848. 124–136.

125 Vioménil, 1808. 149., 163.

126 Uo. 214.

127 Ring, 2022. 499–500.

megakadályozva az ottani konföderáció hadműveleteit. Oroszország 25 ezer katonát tart fegyverben a lengyel–litván államban, ennél többet nem tud küldeni; az orosz hadsereget kimerítette a háború és a parasztlázadások leverése; a porosz segítség nélkül 1771 telén nem tudják megtartani Litvániát – írta Panyin.¹²⁸

A kérésnek a porosz hadsereg németes alapossággal tett eleget, rendkívüli adókkal kifosztva a településeket, erőszakos verbuválással sújtva a lakosságot. A parasztoktól elkobzott gabonát kereskedelmi forgalomba hozta a német területeken, ugyanakkor a nagy-lengyelországi földműveseknek nem engedte meg, hogy eladják azt a szomszédos, éhínséggel sújtott cseh és morva tartományokban. Nagy Frigyes felfedezte a „véradó” új formáját. Megparancsolta a pomerániai és nagy-lengyelországi településeknek, hogy férjhez adandó korban lévő lányokat küldjenek Brandenburgba, akiknek a hozománya egy ágy, egy tehén, két malac és fejeként három aranydukát, amit természetesen az ott lakóknak kellett összeadniuk.¹²⁹ Közel 20 ezer családot hurcoltak el kényszerszolgálatra. II. Frigyes mindezt civilizatórikus küldetésnek tekintette. A brutális megszállás miatt Zaremba tábornok kénytelen volt kapitulálni, hogy megmentse Nagy-Lengyelország pestissel is sújtott népességét a további zaklatásoktól. A konföderációnak még egy utolsó hősiességi akcióra futotta erejéből: a francia tisztek irányításával február 2-án elfoglalták és február 29-ig megtartották a Wawelt, a Rzeczpospolita függetlenségének szimbólumát. A konföderáltak abban reménykedtek, hogy ez ismét a lengyel felkelésre irányítja majd az európai országok figyelmét, amelyek ezután megakadályozzák az ország megcsonkítását, ez azonban nem következett be.¹³⁰

Miért járult hozzá II. Katalin a lengyel–litván állam első megcsonkításához?

A rendszerváltás előtt ez volt a történészek által leggyakrabban feltett kérdés a Rzeczpospolita területeinek elcsatolásával kapcsolatban. Mivel a lengyel–litván államban a 18. század eleje óta csak az történhetett, amit Oroszország jónak látott, ezért logikátlanak tűnt, hogy a cárnő lemondott befolyási övezete egy részéről a két szomszédos állam javára. Igaz, a 19. század végén Albert Sorel a rendelkezésre álló levéltári anyagok alapján igyekezett megalapozott választ adni a fenti kérdésre,¹³¹ amíg azonban az orosz levéltári anyagokat nem lehetett kutatni, maradtak kétségek álláspontjával kapcsolatban. A 2000 után kiadott, témára vonatkozó orosz szakirodalom szerzői már alaposan tanulmányozták II. Katalin döntésének hátterét a levéltári iratokban, és megerősítették Albert Sorel véleményét, azt, hogy a területi elcsatolások ötlete II. Frigyesről származott.

128 Rulhière, 1807. IV. 258.; Vioménil, 1808. 163.; Konopczyński, 1991. II. 609.

129 Rulhière, 1807. IV. 237–238.; Konopczyński, 1991. II. 607–611.

130 Vioménil, 1808. 163., 178–215.

131 Sorel, 1889.

A porosz király szándékát akár családi örökségnek is tekinthetjük. A Lengyel Királysághoz 1466-ban, kiterjedt autonómiával, önként csatlakozó középkori Királyi Poroszföld (*Królewstwo Pruskie*) vagy más néven Gdański Pomeránia megszerzése elengedhetetlen volt a Brandenburg és Poroszország közötti közvetlen földrajzi kapcsolat megteremtéséhez. Az 1660. évi olivai béke óta független Porosz Hercegség minden uralkodója igyekezett megragadni a legkisebb lehetőséget is, hogy ezeket a területeket megszerezze. 1768. október 7-én írt politikai végrendeletében II. Frigyes kiemelte, hogy szükséges megszerezni „néhány helyet” a Visztula völgyében. A későbbi fejlemények tükrében ő elsősorban Gdańskra gondolhatott, de annak bekebelezésére Poroszországnak még évtizedeket kellett várnia.¹³²

Nem állíthatjuk ugyanakkor, hogy orosz részről nem merültek fel hasonló javaslatok. Oroszországnak 1720 után számtalan sérelme volt: a lengyel királyok nem ratifikálták az 1686-os örök békéről szóló egyezményt, amelyben ígéretet tettek a disszidensek teljes egyenjogúsítására, 1720 után Európában a lengyelek utolsóként nem ismerték el a cárok császári és a porosz uralkodó királyi címét, továbbá nem rendezték a határkérdést. A két állam közötti határvonal pontos meghúzásának igénye már összefüggött bizonyos „kikerekítési” vagy egyenesen területelcsatolási igényekkel, mivel a cári birodalmat – saját állítása szerint – jelentős károk érték. Az orosz álláspont szerint a határrendezés elmaradása miatt könnyebben kelnek át a határon a rablóbandák, a tatár és kozák alakulatok, a másik irányból pedig egyszerűbb a jobbágyok, óhitűek és katonaszökevények átjutása a pravoszlávok által lakott lengyel–líván területekre, ahol villámgyorsan eltűnnek az ottani parasztok közé vegyülve. Oroszország több százezer ember elvesztését tulajdonította a szabályozatlan határoknak az 1760-as évekig. Lengyel részről viszont azt kifogásolták, hogy az orosz hadsereg lengyelországi „átvonulásaikor” az erőszakos rekvirálások, adóztatások, bekvártélyozás során a lakosság tetemes károkat szenvedett el, és folyamatosan követelték, hogy ezért fizessen kártérítést a cári birodalom. Továbbá a Rzeczpospolita soha nem mondott le az 1667-es andruszowói békében elvesztett ukrán területekről.¹³³

II. Katalin az orosz udvarban töltött csaknem két évtized alatt alaposan felkészült az uralkodásra. Mivel tudatosan Nagy Péter politikai örökségét akarta folytatni, külpolitikai szempontból is egyetértett azzal, hogy Oroszországot északi és déli irányban ki kell juttatni a tengerhez. Már 1761-ben, tehát még a trón megszerzése előtt saját kezűleg a következőket írta a cári birodalom külpolitikai feladatairól: „Egyesíteni a Fekete-tengert a Kaszpival, majd mindkettőt az Északival; a kínai és kelet-indiai kereskedelmet Tatárföldön vezetni.”¹³⁴ A feladat első részét, a balti-tengeri kijárat megszerzését gyorsan abszolválta, visszaültetve Biront a Kurlandi Hercegség trónjára. Nehezebb kérdés volt a déli irányú terjeszkedés, ami az ő idejében már sokkal nagyobb jelentőséggel rendelkezett, mint Nagy Péter korában. Nyilvánvaló volt, hogy a dél-ukrajnai és dél-oroszországi vidékek gazdasági előnyeit addig

132 Uo. 32.

133 Sztjegnyij, 2002. 88–89.

134 Uo. 87.

nem lehet teljesen kiaknázni, amíg a terület állandóan ki van téve a törökök, tatárok és kozákok folyamatos betöréseinek, ami megakadályozza az állandó települések létrejöttét és ellehetetleníti a hajózást a Dnyeperen. Ugyancsak hátráltatja a fejlődést a Fekete-tenger partján kiépített kikötő hiánya.

Délen Erzsébet cárnő uralkodása idején benépesült Új-Szerbia,¹³⁵ és tovább folytak a telepítések az Új-Oroszországnak elnevezett területen.¹³⁶ Megnőtt a művelt földek és a kereskedelmi forgalomba hozható termékek mennyisége. A Közép-Európa felé vezető szárazföldi utak hosszúsága miatt csak a tengeri kereskedelem jelentett alternatívát. II. Katalin ezért kezdettől fogva arra törekedett, hogy a cári birodalom visszaszerezze Azovot, erődöket építsen, az orosz flotta kijusson a tengerre és ott szabadon kereskedjen. Sőt, átjutva a Dardanellákon elérje a földközi-tengeri kikötőket. Mindent ennek a célnak rendelt alá. Tisztában volt vele, hogy mennyire ingatag volt az uralma az első években, ezért gyors külpolitikai sikerekkel akarta megszilárdítani hatalmát. Már trónra lépése után megígérte a balkáni görög-keleti vallásúak felszabadítását.¹³⁷ Ebből a szempontból a lengyel-litván állam első-sorban azért volt fontos számára, hogy bizonyíthassa: mindent megtesz a pravoszlávok egyenjogúsításáért.

II. Katalin 1762 augusztusában Stanisław Poniatowskinak írt, saját kezű üzenetéből kiderül, hogy már akkor eldöntötte, hogy kiket szeretne a lengyel trónon látni. Rögtön III. Ágost halálhíre után megüzente II. Frigyesnek is, hogy az orosz jelölt a lengyel trónra Stanisław Poniatowski, és elvárja, hogy a porosz király ennek megfelelően cselekedjen. A kérdést 1763. október 6-án megvitatta legbizalmasabb tanácsadóival is. Itt konkrétan még nem hangzott el Poniatowski neve, de azt leszögezték, hogy a következő uralkodó csak lengyel lehet.¹³⁸

Később a cárnő Besztuzsev-Rjumin¹³⁹ kancellárral négy szemközt már a konkrét jelöltekről is beszélt. A tapasztalt, Európában tanult diplomata jól tudta, hogy hazájában másként mennek a dolgok, mint a többi országban. Ezért úgy vélte, hogy a Czartoryski család túl gazdag ahhoz, hogy engedelmes alattvalója legyen

135 Katonai határvidék Zaporozsje (ma Zaporizzsja, Ukrajna) északnyugati részén. 1751-től ide telepítették a Balkánról menekülőket. Kezdetben a Katonai Kollégium felügyelete alá tartozott, majd 1764-ben az Új-Oroszországi kormányzósághoz csatolták.

136 Új-Oroszország (Novorosszija) a Fekete-tenger északi partvidékének egy része. II. Katalin 1764-ben létrehozta az Új-Oroszországi kormányzóságot (1764–1802). Elsősorban katonai ütközőzónaként funkcionált az Oszmán és az Orosz Birodalom között. 1775-ben a kormányzóságba olvasztották a Zaporozsjei Hadat is.

137 A cárnő kihasználta azt a Balkánon elterjedt legendát, amely szerint az ottani keresztényeket egy „szőke” nép fogja felszabadítani. Erre már I. Katalin ideje óta rájátszott az orosz diplomácia. Sorel, 1889. 9–10.

138 Sztjegnyij, 2002. 103–104.

139 Alekszej Petrovics Besztuzsev-Rjumin gróf (1693–1766) régi orosz család leszármazottja volt. 1712-ben Nagy Péter őt küldte Borisz Kurakin herceggel együtt az utrechti kongresszusra. 1721-ben koppenhágai orosz nagykövetnek nevezték ki. Erzsébet cárnő állampuccsa után alkancellár lett, 20 éven át irányította az orosz külügyeket. Poroszország felemelkedését nagyon veszélyesnek tartotta, ezért a francia–porosz szövetséggel szemben védelmi szerződést kötött Nagy-Britanniával és Ausztriával. 1744-ben kinevezték kancellárnak. 1746-ban védelmi és kölcsönös segélynyújtási szerződést kötött Ausztriával, majd 1747-ben Dániával és a Portával. 1757-ben létrehozta a Minisztertanácsot. 1759-ben Erzsébet cárnő száműzte őt a birtokaira, és csak 1762-ben, II. Katalin trónra lépése után hívták vissza. Szerepe volt a lengyel királyválasztásokról folyó tárgyalásokban.

a szentpétervári udvarnak. A kevésbé módos Poniatowskit alkalmasabb jelöltnek tartotta a lengyel trónra. Cinikus érvelésében kiemelte, hogy Poniatowski mindig rá lesz szorulva az orosz pénzügyi támogatásra, ezért könnyebb lesz őt rövid pórázon tartani. Az október 6-i tárgyaláson ugyanakkor elhangzott egy szigorúan titkos javaslat is Csernisev gróftól.¹⁴⁰ A Haditanács elnöke úgy vélte, hogy legjobb lenne a viták helyett egyszerűen elfoglalni Lengyel Livóniát, a Polocki, a Vityebszki és részben a Msztjiszlavi vajdaságot a Dnyeper bal partján, az orosz határt pedig áthelyezni a Dvina, a Druc és a Dnyeper vonalára. A cárnő bizalmas tanácsadói ugyan elvetették a tervet, de azzal a megjegyzéssel, hogy a későbbiekben érdemes szem előtt tartani ezt a megoldást is.¹⁴¹

November 11-én fogalmazta meg II. Katalin utasításait Kayserling varsói követnek. Tudatta, hogy utódjának, új varsói követnek Nyikolaj Panyin unokaöccsét, Nyikolaj Vasziljevics Repnyint nevezi ki, egyúttal felsorolta azokat az elvárásokat, amelyeket az új lengyel királlyal szemben támaszt: fogadja el Biron uralmát a Kurlandi Hercegségben, biztosítsa a disszidensek egyenjogúságát, rendezze Oroszországgal a határvitákat, ne változtassa meg a lengyel kormányzatot, hagyja érvényben a *liberum* vetót és ne növelje a hadsereg létszámát. Hangsúlyozta, hogy a királynak meg kell értenie: köteles lesz „egész uralkodása alatt birodalmunk érdekeit a saját érdekeivel összevetni, azoknak alárendelni, és minden erejével azok sikerét előmozdítani (...) és szakadatlanul megőrizni irántunk való engedelmességét, és minden esetben a mi igazságos törekvéseinket támogatni, nem ellenezni”. Az utasításnak volt egy szigorúan titkos pontja is, amely kimondta, hogy ha a királyválasztásnál nélkülözhetetlen a katonai intervenció, akkor Oroszország addig nem teszi le a fegyvert, amíg kárpótlásul nem csatolják hozzá Lengyel Livóniát.¹⁴²

Nem kétséges, hogy már az orosz–porosz egyezmény aláírását követően hallatszottak olyan hangok Európában, hogy Oroszország területeket fog elcsatolni a Rzeczpospolitától. Még jobban felerősödtek ezek a híresztelések a disszidensek körül kialakult vita idejében. Voltaire¹⁴³ fizetett prókátorként védelmezte a rosszululátú pletykákkal szemben II. Katalint, és akkor talán még nem is teljesen alaptalanul. Annak ellenére, hogy az életét jól ismerő Jakov Barszkov történész szerint „a cárnő legfőbb fegyvere a hazugság volt, egész életében kora gyermekkorától kezdve a kései öregkorig ezt a fegyvert használta, virtuóz módon uralkodott vele, manipulálta a szüleit, a nevelőit, a férjét, a szeretőit, az alattvalóit, a külföldieket,

140 Zahar Grigorjevics Csernisev grófot (1722–1784) 1742-ben Bécsbe küldték követségi szolgálatra. 1744-től fivéreivel együtt Pjotr Fjodorovics szolgálatában állt. 1749-ben jelentkezett katonai szolgálatra. A hétéves háborúban, különösen Berlin ostrománál tüntette ki magát. II. Katalin az 1762-es államcsíny után hazahívta. A Haditanács elnökhelyettese, 1763-ban elnöke lett. Átszervezte a hadügyi adminisztrációt, centralizálta a katonai irányítást. Lengyelország első megcsönkítése után Belorusszia főkormányzója lett. II. Katalin elégedett volt Csernisev reformjaival, és 1782-ben őt nevezte ki az újonnan kialakított Moszkvai kormányzáság élére.

141 Sztjegnyij, 2002. 104.

142 Uo. 106–107.

143 Voltaire (1694–1778) francia filozófus, aki valóban komoly anyagi támogatásban részesült II. Katalintól, ezekben az években hatalmas sajtókampányt folytatott a koncepciós perekben elítélt és kivégzett francia protestánsok rehabilitálása érdekében. Fabre, 1984. 321.

a kortársait és az utódait”, a rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint 1771-ig valóban nem gondolt saját „játszótere”, a Rzeczpospolita területi megrövidítésére. Az ilyen jellegű javaslatokat elhessegette, egyetértésben külügyminiszterével, Panyinnal, aki a kialakítandó északi szövetség tagjaként számított a lengyel–litván államra.

Ezt az álláspontot erősíti az a tény is, hogy a cárnő 1768. február 13-án, a lengyel–orosz örök barátsági szerződésben garanciát adott, és vállalta nemcsak a kardinális jogok betartását, hanem a Rzeczpospolita területi integritásának megőrzését is.¹⁴⁴ 1770-ben egyenesen kölcsönös védelmi és segélynyújtási szerződést ajánlott II. Szaniszló Ágostnak, sőt rábízta volna az orosz csapatok vezetését is, ha Lengyelország csatlakozik a törökellenes háborúhoz. A lengyel uralkodó azonban – szenátorai tanácsára – csak a védelmi szerződést akarta elfogadni,¹⁴⁵ ami nagyon kihozta sodrából II. Katalint. Ennek ellenére még Saldern¹⁴⁶ új nagykövet is azzal az utasítással utazott Varsóba 1771 januárjában, hogy igyekezzen konszolidálni az országot és megbékíteni a lengyeleket.¹⁴⁷

1764 áprilisa, az orosz–porosz szövetség megkötése óta II. Frigyesnek újabb indoka is lett, hogy a lengyel területek elcsatolása irányába terelje a diplomáciai tárgyalásokat. A cárnővel kötött megállapodás alapján az Oroszország részvételével zajló fegyveres konfliktusok költségeihez Poroszországnak hozzá kellett járulnia. A porosz uralkodó ezt megfelelő kompenzáció hiányában szerette volna elkerülni, ezért hirtelenjében a „béke” megőrzésének védelmezője lett. Az 1769-es és 1770-es személyes találkozók folyamatosan győzködték II. Józsefet, majd Kaunitz kancellárt arról, hogy nem áll szándékában megtámadni Ausztriát, sőt a Német-római Birodalom egyetlen államát sem. Legfőbb vágyának a németek békés együttélésének megteremtését tartotta. Mérsékletre intette Ausztriát a törökökkel szemben is, mivel a császár nagyon szerette volna Belgrádot visszaszerezni. A porosz uralkodó II. Katalinhoz intézett üzeneteiben időnként célzott a lengyel területek megszerzésére a kilátásba helyezett katonai segítség fejében, de a cárnő ilyenkor általában a warmiai püspökséget, illetve a Kurlandi Hercegséget ajánlotta fel neki, amit a porosz uralkodó túl kevésnek tartott. 1769. február 2-án javasolta először a Rzeczpospolita háromoldalú megcsonkítását Solms porosz követ¹⁴⁸ a dán szolgálatban álló diplomatára, Lynar¹⁴⁹ grófra hivatkozva. Javasolta, hogy Oroszország

144 Sztjegnyij, 2002. 118.

145 Zamoyski, 1972. 176–177.

146 Kasper von Saldern (1711–1786) német kisnemesi származású diplomatát Panyin nagyra becsülte. Óriási tapasztalata volt az európai diplomáciai ügyekben. Ő intézte el Dánia számára Holstein és Oldenburg cseréjét, később részt vett az angol–orosz szerződés megkötésében. 1771–1772-ben azzal a megbízással ment Varsóba, hogy megbékítse a lengyeleket. A porosz–orosz megállapodás után viszont az lett a feladata, hogy a királyt és a Czartoryski fivéreket rávegye, támogassák az orosz hadsereg fellépését a konföderáltakkal szemben. Mindannyian visszautasították. A lengyel–litván állam első megcsonkítása után Saldern kegyvesztett lett. Konopczyński, 1991. II. 500.

147 Panyin 1771. június 11-i sürgönyében értesítette Saldernt az egyezmény megszületéséről. Uo. 505–506.

148 Victor Friedrich von Solms-Sonnenwalde (1730–1783) porosz diplomata, II. Frigyes követe Stockholm-ban (1755–1757) és Szentpéterváron (1762–1799). Nagy szerepet játszott 1764-ben az orosz–porosz szövetség létrejöttében.

149 Rochus Friedrich zu Lynar (1708–1781) régi porosz családból származott. 1733-ban ment Koppenhágába, különböző diplomáciai megbízásokat teljesített. 1749-ben küldték először a szentpétervári udvarba.

ajánlja fel Ausztriának a Szepeesség, Lemberg (Lviv, Ukrajna) elfoglalását a törökök elleni háborúhoz csatlakozás fejében.

II. Katalinhoz fűződő bizalmas kapcsolata lehetővé tette a porosz királynak, hogy belelásson a cárnőnek az Oszmán Birodalmat érintő terveibe. Tudta, hogy Katalin ragaszkodik a román fejedelemségek és a Krím félsziget függetlenné nyilvánításához, egy kikötőhöz és egy görög szigethez, ahol a kereskedelmi hajók átrakodhatnak, valamint az orosz flotta hajózási jogához a tengeren, a Dardanellák és a Boszporusz használatához, továbbá Azov és Kabardia megszerzéséhez. Mind ezen felül általános amnesztiát kért a görög felkelés résztvevőinek.¹⁵⁰ A porosz király tisztában volt azzal, hogy II. Katalin követelései teljesíthetetlenek, így soha nem fog békét kötni a törökökkel. Fivérének, Henrik hercegnek azt írta, hogy „fejgörcsöt kapott az orosz követelésektől. Ausztria soha nem egyezne bele, hogy Oroszország berendezkedjen a határai mellett. Ez hadüzenet Ausztriának. A törökök közvetítést kérnek, de ha az orosz követelések nem változnak, ő visszalép a közvetítéstől. Egy ilyen békét senki nem fogadna el Európában.”¹⁵¹

Az orosz követeléseket II. Frigyes elhallgatta II. József előtt, mert tudta, hogy a császár már 1770 őszén kész volt hadat üzenni Oroszországnak, amennyiben az nem vonja ki hadseregét a román fejedelemségekből. Annak érdekében, hogy Poroszország teljesítse a szövetségből eredő kötelezettségeit, a cárnő 1770 októberében meghívta Henrik herceget Szentpétervárra, aki előzőleg éppen Svédországban járt. II. Frigyes arra biztatta testvérét, hogy használja ki az alkalmat és nyerve meg a cárnőt tervének, vegye rá II. Katalint: a háborús kiadások kompenzálására a balkáni terjeszkedés helyett döntsön Lengyelország megcsonkítása mellett.

Henrik érkezésével egy időben értesült II. Katalin arról, hogy Ausztria megszállta Dél-Lengyelország három sztarosztaságát. Ez nyilván elgondolkoztatta, így nyitottabbnak bizonyult a porosz herceg érveire. A cárnő figyelmét minden jel szerint azonban csak 1771 februárjában keltette fel a Solm követ által előterjesztett javaslat, amelyben II. Frigyes részletezte, hogy milyen területekre tartana igényt a segítség fejében. Mivel a törökkel folytatott béketárgyalások II. Katalin követelései miatt szüntelenül megszakadtak, Svédország felől pedig egy újabb háború kitörése fenyegette Oroszországot,¹⁵² II. Katalin egyre több értelmet látott a porosz tervében. Panyin azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a szerződéstervezetet az Államtanács megvitassa. A külügyminiszter szerint a porosz uralkodó azzal indokolta a javaslatot, hogy „nem tudja nyugodtan tovább nézni, ahogyan Ausztria állandóan újabb lengyel területeket foglal el, úgy érzi, hogy akkor neki is joga van megszállni az általa igényelt területeket. Ebben az esetben viszont igazságtalan lenne Oroszországot kihagyni abból a lehetőségből, hogy hasonló módon kikerekítse a saját határait. Ezért tesz javaslatot a háromoldalú egyezményre.” Az Államtanács jóvá-

Tárgyalásai hozzájárultak a dán-orosz megbékélést elősegítő 1767. április 22-i koppenhágai szerződés megkötéséhez. 1752-től 1765-ig a dán fennhatóság alatt álló Oldenburg kormányzója. II. Frigyes 1769-ben azt állította, hogy Lynar gróf javasolta neki Lengyelország felosztásának tervét, de ez nem bizonyított.

150 Sorel, 1889. 121–122.

151 Uo.; Konopczyński, 1991. II. 585.

152 Sorel, 1889. 97–98.

hagyta a tervezetet, de Panyin tudta, hogy ehhez meg kell szerezni Ausztria beleegyezését is. Ismerve Mária Terézia ellenállását, II. Frigyes nem volt teljesen biztos a bécsi udvar hozzájárulásában, ezért a porosz–orosz egyezménybe belefoglalták, hogy Poroszország és Oroszország Ausztria nélkül is végrehajtja az akciót. Arra az esetre, ha a császár mégis hadat üzenne Oroszországnak a lengyel–litván állam megcsonkítása miatt, Panyin újabb katonai segédalakulatok kiállítását kérte II. Frigyesztől. Válaszul a porosz uralkodó Gdańsk és Toruń átadását követelte, amihez az Allamtanács nem járult hozzá.¹⁵³

Kaunitz kancellár azonban rugalmasabbnak bizonyult a vártnál. Annak ellenére, hogy 1771 októberében kijelentette, hogy nem örül a Rzeczpospolita megcsonkításának, nem szándékozott azt megakadályozni. Ausztria, állította a kancellár, inkább szeretne a Török Birodalom területéből részesedni. Ez a hír nagyon felizgatta a cárnőt, aki azonnal kész volt lemondani a román fejedelemségek függetlenné tételéről. Ezzel viszont elhárult az akadály Ausztria részvétele elől. Igaz, hogy II. József és Mária Terézia még 1772 legelején is azt hangsúlyozták, hogy jobban szeretnék Belgrádot visszaszerezni, vagy Boszniát és Montenegrót elfoglalni, 1772. február 19-én azonban beleegyeztek Dél-Kis-Lengyelország annektálásába a San folyóig.¹⁵⁴ A későbbiekben a végleges háromoldalú szerződés megfogalmazása amiatt akadozott, mert a Hanza-városok átadásába sem a cárnő, sem Panyin nem egyezett bele. Végül 1772. augusztus 5-én megszületett a megállapodás, amelynek végrehajtását az akciót messzemenőig ellenző Saldern követnek kellett lebonyolítania. A Rzeczpospolita megcsonkításáról Bécsben, Berlinben és Szentpéterváron úgy döntöttek, hogy azt a velük szövetséges államok előtt is igyekeztek eltitkolni.¹⁵⁵

A levéltári dokumentumok áttanulmányozása után megállapítható, hogy a háromoldalú egyezmény megkötését nem Oroszország, hanem Poroszország kezdeményezte, de kétségkívül komoly inspirációt jelentett II. Frigyes javaslatának elfogadásánál Ausztria terjeszkedése a dél-lengyelországi térségben. A továbbiakban a történészeknek arra a kérdésre kell megtalálniuk a választ, hogy Ausztria miért szánta el magát erre a lépésre. Nem mérte volna fel, hogy Poroszország csak erre az ürügyre várt? Nehéz elképzelni, hogy Kaunitz kancellár ennyire naiv lett volna. Vagy a császár így akarta anyját belekényszeríteni egy olyan helyzetbe, amikor kénytelen rábólintani a Rzeczpospolita megcsonkítására? Mindenesetre leszögezhetjük, hogy Ausztriát igen nagy felelősség terheli a lengyel–litván állam sorsának illetén alakulásában.

153 Szyegnyij, 2002. 140–143.

154 Hogy Ausztriát gyors döntésre bírja, II. Katalin 1772. január 4-én ultimátumot intézett a bécsi udvarhoz: vagy beleegyezik a Rzeczpospolita megcsonkításába, vagy háborút kell folytatnia Oroszország ellen. Zamoyski, 1992. 194–195.

155 A tárgyalásokra vonatkozó iratok annyira titkosak voltak, hogy a titkároknak nem adták ki másolásra, maguk a nagykövetek végezték azt. Nagy-Britannia, Franciaország és Spanyolország rossz néven is vette a titkolózást, és az ügy komoly presztízavesztést jelentett Oroszország számára. Alátámasztotta azokat a véleményeket, hogy nem megbízható szövetséges. Szyegnyij, 2002.

A bari konföderáció értékelése

1771 elejéig, amikor II. Frigyes ajánlata Szentpéterváron meghallgatásra talált, a bari konföderátusok nem értek el számottevő katonai sikert. Igaz, hogy az év tavaszán a Dumouriez, Pułaski és Zaremba vezette kis-lengyelországi alakulatok több győzelmet is arattak, de a lanckoronai, valamint a stołowiecki (ma Sztalovicsi, Fehéroroszország) vereség után a helyzet továbbra sem tűnt túl biztatónak. Ezért az ország megcsonkítására vonatkozó háromoldalú egyezmény megkötését nem lehet a konföderációval magyarázni. A konföderáció kétségtelenül nemesi felkelés volt, az oligarchák politikai érdekeinek védelmére alakult. Katonáinak többsége – Konopczyński szerint – a kisenemesek, illetve a bocskoros nemesek közül került ki, legtöbbjük a mágnások familiárisaként fogott fegyvert. Idővel azonban a küzdelem egyre inkább átalakult függetlenségi háborúvá. Jelentőségét ezért néhány mondatban össze lehet foglalni.

A bari konföderáció – archaikus formában, de – olyan értékek védelmére alakult, amelyek az európai fejlődés alapkövének számítottak. Ha megvizsgáljuk, hogy mit tartalmaznak a kardinális jogok, amelyeknek betartását a cárnő 1768 februárjában garantálta a lengyel–litván állam lakóinak, akkor azt látjuk, hogy abban szerepel az érvényes bírói ítélet nélküli letartóztatás tilalma, az élet- és vagyonbiztonság joga, a választójog és a választhatóság, a törvényhozó hatalom gyakorlásában, illetve a végrehajtó hatalom ellenőrzésében való részvétel joga. Igaz, ezeket a jogokat csak az összlakosság alig 10 százalékát kitevő társadalmi elit élvezhette, viszont ezeknek az értékeknek a kiterjesztésével, általánossá tételével született meg Európában a polgári társadalom. Oroszországban mindez nem létezett. Uralkodói parancsra letartóztathattak bárkit, elkobozhatták a vagyonát, és élete végéig száműzhették több ezer kilométerre az otthonától. Érthető, hogy a lengyel–litván állam lakói nem akartak beletörődni ennek a gyakorlatnak a bevezetésébe, ezért kockáztatta életét és szabadságát mintegy 100 ezer ember közel 500 ütközetben. A halottak számát nem ismerjük, de minden bizonnyal meghaladta a 20 ezer főt. A Szibériába deportált hadifoglyok létszáma elérte a 13 ezer főt, köztük a Krakkót védő 700 francia katonával. A hadifoglyok egy része soha nem tért vissza, mert erőszakkal besorozták őket olyan hadjáratokba, ahol életüket veszítették.¹⁵⁶

1785-ben II. Katalin Oroszországban megadta a nemeseknek az alapvető privilégiumokat, és rájuk bízta a tartományok közigazgatásának irányítását, a törvényhozó hatalom gyakorlásából és a végrehajtó hatalom ellenőrzéséből azonban – rövid, átmeneti periódusokat kivéve – egészen 1917-ig ki voltak rekesztve. Oroszország azért tudott nagyhatalommá válni, mert nem osztották meg belső harcok. Az orosz fejlődés ugyanakkor soha nem jutott el a polgári átalakulás küszöbére. A bari konföderációban ezért Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa első összeütközését láthatjuk, amelynek során egy, a fejlődésétől idegen politikai és társadalmi struktúrát kívántak ráerőltetni a Rzeczpospolitára, meglehetősen brutális módszerekkel. A lengyel–litván lakosság elkeseredett és kitartó küzdelmet folytatott és óriási

¹⁵⁶ Konopczyński, 1991. II. 483.

véraldozatokat hozott az orosz törekvésekkel szemben, az ellenállás a későbbiekben is folytatódott.

Az 1772. augusztus 5-i egyezménnyel született háromoldalú együttműködés újabb és újabb formát öltve több mint száz évig befolyásolta a térség sorsát. A lengyelek által remélt összeütközés a későbbi Szent Szövetség, majd hármas szövetség tagjai között csak a 20. század elején következett be. Az Oroszország által megkezdett *Drang nach Westen* csak akkor került szembe a németek által indított *Drang nach Osten*nel.

A lengyel-litván állam első megcsonkításával a nagyhatalmi terjeszkedés szintet lépett. Korábban csak háború esetén változtak a határok, most békeidőben, közös egyetértésben rövidített meg Ausztria, Oroszország és Poroszország egy negyedik államot, törekvéseiket nemzetközi jogú egyezménybe burkolva. Szemérmetlen módon még azt is kikényszerítették, hogy az áldozat szentesítse is a megváltozott határokat, beláthatatlan távlatokat nyitva a nagyhatalmi terjeszkedés arroganciája előtt. Nem véletlenül írta Diderot: „A lengyel-litván állam megcsonkítása csapás volt az egész emberiségre.”¹⁵⁷

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

H. Balázs

1967 H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795*. Bp., 1967.

Bardach–Leśnodorski–Pietrzak

1997 Bardach, Juliusz – Leśnodorski, Bogusław – Pietrzak, Michał: *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa, 1997.

Beauvois

1995 Beauvois, Daniel: *Histoire de la Pologne*. Paris, 1995.

Bély

1992 Bély, Lucien: *Les relations internationales en Europe, XVIIe–XVIIIe siècles*. Paris, 1992.

Benkovská

1976 Benkovská, Melánie: Barskí konfederáci a Prešov. In: *Nové obzory*, 18. (1976) 99–115.

Borucki

1980 Borucki, Marek: *Po Radziwiłłowsku*. Warszawa, 1980.

Brockhaus–Efron

2007 Брокгауз, Фридрих-Арнольд – Ефрон, Илья Абрамович: *Русский биографический словарь*. [Современная версия.] Москва, 2007.

Cadilhon–Figeac–Le Mao

2013 *La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*. Sous la direction de François Cadilhon, Michel Figeac, Caroline le Mao. Paris, 2013.

Chaussinand-Nogaret

1998 Chaussinand-Nogaret, Guy: *Choiseul. Naissance de la gauche*. Paris, 1998.

¹⁵⁷ Zamoyski, 1992. 197.

Dinnyés

2018a Dinnyés Patrik: Az orosz külügyek irányítója: Nyikita Ivanovics Panyin (1718–1783). In: *Új nemzedék*. Szerk.: Bebesi György et al. Pécs, 2018. 27–44. (MOSZT Könyvek, 11.)
 2018b Dinnyés Patrik: Egy zálog „kiváltása”. A szepességi városok visszaszerzése (1769–1772). In: *„Politika, életrajz, divat, oktatás...” Tanulmányok Magyarország történetéből a középkortól napjainkig*. Szerk.: Kis Csaba – Kovács-Veres Tamás Gergely – Rózsa Sándor. Eger, 2018. 95–109. (Konferenciák, műhelybeszélgetések, 15.)

Dukwicz

2011 Dukwicz, Dorota: The Internal Situation in the Polish–Lithuanian Commonwealth (1769–1771) and the Origins of the First Partition (In the Light of Russian Sources). In: *Acta Poloniae Historica*, 103. (2011) 67–84.
 2022 Dukwicz, Dorota: *Na drodze do pierwszego rozbioru. Rosja i Prusy wobec Rzeczypospolitej w latach 1768–1771*. Warszawa, 2022.

Dumouriez

1848 Dumouriez, Charles-François: *Mémoires du général Dumouriez*. Avec une introduction par M. F. Barrière, édité par Firmin Didot Freres. Paris, 1848.

Fabre

1984 Fabre, Jean: *Stanislas August Poniatowski et l'Europe des Lumières. Étude du cosmopolitisme*. Paris, 1984. 2. kiad.

Gawerski

1983 Gawerski, Andrzej: Stanisław August Poniatowski w Paryżu. In: *Francia–Polska XVIII–XIX*. Red.: Mączak, Antoni – Meller, Stefan – Skowronek, Jerzy – Wawrykowa, Maria. Warszawa, 1983. 50–63.

Gebei

2003 Gebei Sándor: Egy sztereotípiá nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban. In: *Aetas*, 18. (2003) 3–4. sz. 68–86.

Gierowski

1988 Gierowski, Józef Andrzej: *Historia Polski 1505–1764*. Warszawa, 1988.

Hass

1982 Hass, Ludvik: *Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku*. Wrocław, 1982.

Henry

2002 Henry, Isabelle: *Dumouriez, général de la Révolution (1739–1823)*. Paris, 2002.

Historia Polski

1958 *Historia Polski*. Tom II. 1764–1864. Cz. I. 1764–1795. Red.: Kieniewicz, Stefan – Kula, Witold. Warszawa, 1958.

Hüppe

1894 Hüppe, Siegfried: *A lengyel alkotmány története*. Ford. Szathmáry György. Bp., 1894.

Isztorija vnyesnyej polityiki

2000 *История внешней политики России. XVIII век. От Северной войны до войн России против Наполеона*. Ред.: Игнатъев, А. В. и др. Москва, 2000.

Jasienica

1986 Jasienica, Paweł: *Rzeczpospolita Obojga Narodów*. Warszawa, 1986.

Konopczyński

1938 Konopczyński, Władysław: Aleksander August Czartoryski, książę (1697–1782). In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. IV. Kraków, 1938.

1991 Konopczyński, Władysław: *Konfederacja barska*. I–II. Warszawa, 1991.

Kriegseisen

1996 Kriegseisen, Wojciech: *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*. Warszawa, 1996.

Kulcsár

2004 Kulcsár Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. Bp., 2004.

Lomas

1869 Lomas, Louis de: *Éloge de François-Michel Durand de Distroff, ancien avocat au parlement de Metz*. Metz, 1869.

Luiewicz–Rachuba

1994 *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w. Spisy*. Oprac.: Luiewicz, Henryk – Rachuba, Andrzej. Kórnik, 1994.

Mably

1781 Mably, Gabriel Bonnot de: *Du gouvernement et des lois de la Pologne*. Londres, 1781.

Maurepas–Boulant

1996 Maurepas, Arnaud de – Boulant, Antoine: *Les ministres et les ministères du siècle des Lumières 1715–1789. Étude et dictionnaire*. Paris, 1996.

Michalski

1970 Michalski, Jerzy: *Schyłek konfederacji barskiej*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970.

1974 Michalski, Jerzy: Gdyby nami rządziły kobiety (Poglądy Amelii Mniszchowej na reformę Rzeczypospolitej). In: *Wiek XVIII. Polska i świat*. Red.: Zahorski, Andrzej et al., Warszawa, 1974. 141–154.

1984 Michalski, Jerzy: *Historia sejm polskiego*. I–IV. Warszawa, 1984.

Mickiewicz

1998 Mickiewicz, Adam: *A lengyel nép és zarándokság könyvei*. Bp., 1998.

Miesner

1934 Miesner, Heinrich: Graf v. Keyserlingk und Minister v. Happe: zwei Gönner der Familie Bach. In: *Bach-Jahrbuch*, 34. (1934) 101–115.

Noszov

1999 Носов, Б. В.: Русская политика в диссидентском вопросе в Польше 1762–1766 гг. In: *Польша и Европа в XVIII веке. Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой*. Отв. ред.: Носов, Б. В. Москва, 1999. 20–101.

PSB

1935–2023 *Polski Słownik Biograficzny*. I–LV. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1935–2023. [Online: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/Home>.]

Renan

1887 Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une nation?* Paris, 1887.

Ring

2001 Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája. Bp., 2001.

2013 Ring, Éva: La Confédération de Bar à la Lumière de la correspondance des diplomates français à Vienne. In: *La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*. Éd.: Cadilhon, François. Paris, 2013. 225–233.

2022 Ring Éva: Szaniszló Ágost lengyel király elrablása. Az uralkodói legitimitás kérdése a 18. század végi lengyel politikában. In: *Világtörténet*, 44. (2022) 3. sz. 485–500.

2023 Ring Éva: A bari konföderáció a bécsi francia követek jelentéseiben. In: *Apologia historiographiae. Az orosz történelem évszázadai*. Szerk.: Krausz Tamás – Radnóti Klára – Sashalmi Endre. Bp., 2023. 197–206.

Rostworowski

1966 Rostworowski, Emanuel: *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*. Warszawa, 1966.

1984–1985 Rostworowski, Emanuel: Potocki Stanisław Szczęśny (Feliks) herbu Pilawa. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXVIII. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1984–1985.

Rulhière

1807 Rulhière, Claude Carloman: *Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République. Suivie des anecdotes de la révolution Russie en 1762, par le même auteur*. Vol. I–IV. Desenne, 1807.

Russzkij biograficseskij szlovar

1913 Русский биографический словарь (в 25-ти томах). Санкт-Петербург, 1913.

Scott

2001 Scott, H. M.: *The Emergence of the Eastern Powers, 1756–1775*. Cambridge, 2001.

Sorel

1889 Sorel, Albert: *La question d'Orient au XVIIIe siècle. Le partage de la Pologne et le Traité de Kaïnardji*. 2. ed. Paris, 1889.

Szczygielski

1970 Szczygielski, Wacław: *Konfederacja barska w Wielkopolsce, 1768–1770*. Warszawa, 1970.

1984 Szczygielski, Wacław: Potocki Wincenty herbu Pilawa. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXVIII/1. Warszawa–Kraków, 1984. 50–57.

Sztachelska-Kokoczka

2006 Sztachelska-Kokoczka, Alina: *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*. Białystok, 2006.

Sztyegnyj

2002 Стегний, Пётр Владимирович: *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II: 1772, 1793, 1795*. Москва, 2002.

Topolski

1989 Topolski, Jerzy: *Lengyelország története*. Bp., 1989.

Viomenil

1808 *Lettres particulieres du Baron de Viomenil sur les Affaires de Pologne en 1771 et 1772. Précédées d'une Notice historique sur les principaux Agens francais, chargés de la même commission, notamment sur Dumourier: et de souvenirs contenant des faits inconnus jusqu'ici, tant sur ce Général que sur le démembrement de la Pologne en 1772*. Paris, 1808.

Volkonszkij

2004 Волконский, М. Н.: Журнал жизни и службы князя Михаила Никитича Волконского. Публ.: Афанасьев, А. К. In: *Российский Архив. История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв. Альманах*. Т. XIII. Москва, 2004. 9–60.

Wielkopolski Słownik Biograficzny

1981 *Wielkopolski Słownik Biograficzny*. Red.: Gąsiorowski, Antoni – Topolski, Jerzy. Warszawa–Poznań, 1981.

Zamoyski

1992 Zamoyski, Adam: *The Last King of Poland*. London, 1992.

Zielińska

1996 Zielińska, Teresa: *Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu*. Warszawa, 1996.

Zelińska

1982–1983 Zelińska, Zofia: Kazimierz Poniąkowski. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXVII. Kraków, 1982–1983.

ÉVA RING

THE CONFEDERATION OF BAR AND THE FIRST TERRITORIAL MUTILATION OF THE RZECZPOSPOLITA

The Confederation that was formed on 29 February 1768 in the Podolian town of Bar has been judged controversially in both public opinion and the scholarly literature. The aim of the present study is to call attention to some hitherto unknown factors that contributed to the formation and working of the Confederation. Its initial hypothesis is that the formation of the Confederation of Bar actually played little role in the decision taken by the three great powers in 1772, but rather contributed to its rapid and aggressive implementation. The article first describes the background to the formation of the Confederation of Bar, then the history of the Confederation, and finally the diplomatic negotiations that took place in the background. Instead of seeking to identify those who were responsible for the unfavourable turn of events for Poland, the author offers new perspectives. With the first mutilation of the Polish–Lithuanian state, great power expansion reached a new level. Previously, borders had been changed only in the event of war; now, in peacetime, Austria, Russia and Prussia have jointly shortened the borders of a fourth state, wrapping their ambitions in an international treaty.

Orosz–porosz érdekazonosság a Rzeczpospolita első területi megcsonkításában

A Rzeczpospolita kárára létrejött 18. századi orosz–porosz érdekazonosság előzményei a lengyel–litván állam 17. század folyamán elszenvedett kudarcaival függték össze. Ekkor áldozott le végérvényesen a „Mindkét Nemzet [Lengyel–Litván] Köztársaságának” (*Res Publica Utriusque Nationis*) kelet-európai nagyhatalmisága. A „kis északi háború” (1655–1660, a *potop*), a „kelet-európai harmincéves háború” (1654–1686) és „a nagy északi háború” (1700–1721) katonai vereségei és következményei, a politikai rendszerben és nem utolsósorban a nemzettudatban bekövetkezett változások többször is a végveszélybe sodorták a Piastok, Jagellók hajdani dicsőséges államát. Az állam fennmaradását, a krízishelyzetekből való menekülést ezután már nem a katonai, hanem a diplomáciai eszközök biztosították.

A kelet-európai lengyel nagyhatalmiság vége

A *potop*ból (az özönvízből) való kimenekülést a Habsburgok katonai segítsége, illetve a protestáns Brandenburg-Poroszország „területi kiárúsítása” eredményezte. Vasa (Waza) János Kázmér lengyel király (1648–1668) 1656 decemberében, mint katolikus uralkodó a katolikus uralkodótól, katonai segítséget kapott III. (Habsburg) Ferdinánd német-római császártól a nem katolikusok (Svédország, Brandenburg, Erdély) elleni háborújához, amit váratlan halála után a fia, I. Lipót (még nem császárként) magyar–cseh király váltott valóra az 1657. május 27-i szerződéssel.¹

A véd- és dacszövetséget vállaló királyok ünnepélyesen fogadták, hogy országai és királyságaik biztonsága, illetve a lengyelországi béke helyreállítása érdekében (*pro restauranda pace in Polonia*) egyesítik erőiket. Ugyanakkor leszögezték, hogy Bécs katonai támogatása semmiképpen nem sérti a vesztfáliai békét, mivel a segélyhad a harmincéves háborúból kimaradó Lengyelország területén alkalmazható a svéd szövetségesek ellen. Amíg II. Rákóczi György erdélyi fejedelem hadát sikerült a lengyeleknek kapitulációra kényszeríteni Czarny Ostrównál (1657. július 22.), addig a másik svéd szövetségest, Frigyes Vilmos porosz herceget, a bran-

* A szerző az MTA doktora, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem BMK Történelemtudományi Intézetének professor emeritusa (3300 Eger, Eszterházy tér 1., gebei.sandor@uni-eszterhazy.hu).

¹ *Traktaty polsko-austriackie*, 1985. 31–37., 38–43.

denburgi nagy választófejedelmet a wehlai (Welawa) (1657. szeptember 19.)² és a brombergi (Bydgoszcz) egyezménnyel (1657. november 6.) csábították át a lengyel oldalra. Waza János Kázmér lengyel király feloldotta Hohenzollern Frigyes Vilmost a senior-vazallusi viszonyából, a Porosz Hercegség szuverenitásával fizetett Svédország és Brandenburg lengyelelles szövetségének felbontásáért. A bydgoszczi jezsuiták templomában fogadott esküvel az 1525 óta a lengyel király vazallusként létező Porosz Hercegség végérvényesen levált a Rzeczpospolita „testéről”. Ezt a nemzetközi viszonyrendszerben beállott komoly változást a „kis északi háborút” lezáró oliwai béke (1660. május 3.) szentesítette.³

Az Ukrajna feletti uralom megszerzéséért folytatott „kelet-európai harmincéves háború” (lengyel-orosz háború) első szakasza 1667-ben átmenetileg lecsendesedett, a szemben álló felek 1667. január 30/február 9-én Andruszovóban (Szmolenszk melletti falucskában) 13,5 évre fegyverszünetet kötöttek.⁴ A 17. század elején még az „orosz cári titulussal” rendelkező lengyel király 1667-ben nemcsak az igénytitulusától búcsúzott el, hanem a kibővített „Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország egyeduralkodója és cárja” megszólítást is hivatalosítani volt kénytelen. A nemzeti köztársaság a háború tárgyát képező Dnyeperen túli területeit elveszítette, így a Balparti-Ukrajna orosz fennhatóság alá került, a lengyel Ukrajna csupán a Jobbparti-Ukrajnára korlátozódott. A lengyelek minden követ megmozgattak azért, hogy az 1667. évi békét revideálhassák, ám diplomáciai és katonai vállalkozásaik sorra meghiúsultak.

Az 1654-ben kirobbant háborúnak 1686-ban az „örök időre (на вечные времена) szóló béke” vetett véget.⁵ Az aláírás hivatalos ceremóniája Moszkvában, a cári trónteremben zajlott 1686. április 26/május 6-án. A „kelet-európai harmincéves háború” Oroszország totális győzelmével zárult, az ideiglenes érvényességű andruszovói cikkelyek „örök időkre” hatályosak lettek, az oroszok által elhódított területek (Balparti-Ukrajna, Zaporozsje [a Dnyeper zuhogóin túli terület], Csernyigov, Szmolenszk, Sztarodub, Novgorod-Szeverszkij városok és környéke) véglegesen cári tartományokká szervesültek. A permanens viszálykodást kiváltó vallási és egyházi kérdésben a Rzeczpospolita szintén visszavonulót fűjt. Kényszerből, de elfogadta a pravoszlávok szabad vallásgyakorlatának becikkelyezését, vállalta, hogy a „görög-orosz vallás” püspökei (a łucki, a przemyśli, a lwówi, a belarusz) és főapátjai (a wilnói, a połocki, a miński, az orszai) zavartalanul tevékenykedhetnek. Sőt, beleegyezett abba is, hogy a pravoszlávia érdekeit Oroszország uralkodója képviselje, alkalomadtán védelmezze a lengyel-litván államban.

A „nagy északi háborúban” (1700–1721) és az azt követő évtizedekben, az úgynevezett „szászok uralma alatt” (II. Wettyn [Erős] Ágost 1697–1733, majd fia III. [Kövér] Ágost 1733–1763) a Rzeczpospolita külső és belső okok következtében teljes demoralizáltságba süllyedt. A szász választók lengyel királyságai nemhogy

2 *Volumina Legum*, tom IV. 1860. 239. Wehlau/Welawa ma Znamenszk, az oroszországi Kalinyingrád (Königsberg/Królewiec) különleges övezetben.

3 *Theatrum Pacis*, pars I. 1684. 613–658. Oliwa ma Gdańsk egyik kerülete.

4 A dokumentum kiadása: ПСЗ 1830. том 1. 657–669. Lásd még: Wójczik, 1959.

5 ПСЗ 1830. том. 2. 770–786.

előmozdították volna a perszónálunióban lévő országaik kölcsönös megerősödését, éppen ellenkező irányba taszították azokat. II. Ágost, aki 1700-ban meggondolatlanul, a Rzeczpospolita tudta nélkül és katonailag előkészületlenül rátámadt az 1621 óta svéd kézen lévő Rigára, tetteivel lángba borította az egész Baltikumot, és újra kiélezte az 1661 óta nyugodt orosz–svéd kapcsolatokat. Alig két év leforgása alatt elveszítette fővárosait, Varsóban és Krakkóban svéd helyőrségek állomásoztak. A királyukkal elégedetlen lengyelek a varsói konföderációba szerveződve 1704-ben nemcsak detronizálták őt, hanem Stanisław Leszczyński (I. Szaniszló) személyében XII. Károlynak tetsző ellenkirályt választottak és koronáztak meg 1705-ben. A lengyel királyok (király – ellenkirály) küzdelmében a svéd katonai fölény érvényesült, II. Ágost 1706-ban hivatalosan is lemondani kényszerült királyságáról, alattvalóit hűségesküjük alól felmentette, uralkodói jogait átengedte I. Szaniszlónak.⁶ Az uralkodóváltást el nem ismerő és azt tagadó sandomierzi konföderátusok I. Péter cár védőszárnyai alá húzódtak. A meghasonlott lengyel–litván társadalom további sorsa tulajdonképpen a svéd–orosz háború kimenetelétől függött. Közismert, hogy a fordulópontot a Poltavánál 1709. június 27./július 8-án vívott csata jelentette, ahol XII. Károly tudatosan vállalt öngyilkos harcában – szó szerint értendő! – döntő vereséget szenvedett.⁷

A poltavai orosz diadal XII. Károly kreatúrájának, I. Szaniszlónak a sorsát is megpecsételte, I. Péter cár pedig fátylat borított „barátja” engedetlenségére, és visszahelyezte II. Ágostot trónjára. Az 1700., 1704. évi orosz–lengyel államszerződések 1709-ben, módosításokkal, immár harmadjára is érvénybe léptek, ezután az orosz–lengyel koalíció – kibővülve még Szászországgal, Dániával és 1714 után Poroszországgal – folytatta a Svédország elleni háborút. A király és az országgyűlés (szejm) hatalmi dualizmusából fakadó ellentét ezúttal is a felszínre tört. II. Ágost, akárcsak 1700-ban, az ország beleegyezése nélkül mondott igent a háború folytatására, ismételten alkotmányt sértett. Az uralkodásra alkalmatlan személy eltávolítására életre hívott konföderáción II. Ágost csak orosz katonai erő segítségével tudott fölülkerekedni 1715–1717-ben. Az 1717. évi, úgynevezett „néma szejm” – a törvények felolvasására, illetve meghallgatására kényszerített szejm – esete is arról árulkodik, hogy a király hatalmon maradásának nélkülözhetetlen eszköze a cári hadsereg lett.

Még inkább nyilvánvalóvá vált Oroszország korlátlan befolyása a Baltikumban és a Rzeczpospolitában az 1721. évi, nagy északi háborút lezáró nystadti (ma Uusikaupunki, Finnország) békével. A 24 cikkelyből álló dokumentum⁸ a svédek balti hegemoniáját egyszer és mindenkorra megtörte, a Ladoga-tótól az 1701. január 18-tól létező Porosz Királyságig húzódó tenger mellék minden kikötőjével (Riga, Revel [Tallinn], Narva, Viborg), Ösel, Dagö szigetekkel együtt orosz birtokba került.

6 Lásd az 1706. szeptember 14/24-i altrandstädti (Lipcse mellett) békeszerződés pontjait. *Theatrum Europeum*, 1718. 140–143.

7 Részletesen lásd: Gebei, 2009. 903–939.

8 *Сборник архивных документов*, 1992. 118–131. A dokumentum szövege online: Ништадтский мирный договор между Россией и Швецией. <http://www.hrono.ru/dokum/1700dok/1721nishtadt.php> (letöltés: 2023. november 7.).

A Rzeczpospolita és Svédország ellenségeskedése is orosz közvetítéssel jutott nyugvópontra. (Nem melleleg a Német-római Birodalom és az Oszmán Birodalom mellett egy új birodalom született 1721-ben Európában, az Orosz Birodalom, a *Российская империя*.)

A „fekete sasos uralkodók” szövetsége

A Rzeczpospolita új királya, III. (Wetty) Ágost (1733–1763), akárcsak az apja 1697-ben, a német-római császárnak és az orosz cárnak köszönhetette a koronáját. Akkor I. (Habsburg) Lipót és I. Péter támogatása döntött II. Ágost javára, 1733-ban VI. Károly császár (1711–1740) és Anna Ivanovna cárnő (1730–1740) voksolt a Wettyn-utódlás mellett. A császárnak mindennél fontosabb volt a *pragmatica sanctio* elfogadtatása a birodalmon belül, és ehhez gesztust tett Szászországnak, Brandenburg-Poroszországnak – a Rzeczpospolita rovására. Oroszország az 1730-as évektől a pravoszlávia harcos képviselőjeként viselkedett a lengyel–litván területeken. Mint *defensor fidei* a protestáns poroszokat is maga mellett tudhatta a türelmetlen katolikusokkal szemben. A császárok (1721-től az orosz cár is imperátor!) támogatását élvező, mindvégig csak Drezdában tartózkodó III. Ágost harminc éven át viselte a lengyel koronát. Formálisan az ország uralkodója volt, de ura soha nem volt!⁹

Mindennél beszédesebb adat III. Ágost király bábuszerepére az, hogy a három évtizedes uralkodása idején összehívott valamennyi szejm, éppen 30 szejm, eredménytelenül oszlott fel. Mindegyik országgyűlés az alkotmányos jognak minősülő, hírhedt *liberum veto*-nak esett áldozatul. A belső anarchiát életre keltő és az azt éltető nemesi demokrácia, az „aranyszabadság” (*złota demokracja*) teljesen szétzilálta az államot, a szomszédos államok vadászterületévé tette a Rzeczpospolitát. A dicső múlttal rendelkező nemesi köztársaság a 18. században már elveszítette aktivitását a nemzetközi politikában, presztízse a múlté lett, és csupán passzív szemlélőjévé vált még az őt hátrányosan érintő európai eseményeknek is. E vonatkozásban említendő az általános európai békét veszélyeztető osztrák örökösödési háború (1740–1748) és az osztrák revans-, azaz a hétéves háború (1756–1763) is.

A Rzeczpospolita területe a hadakozó felek felvonulási terepe volt, így elszenvetde a háborúskodásból fakadó, a háterszágot sújtó valamennyi káros következményt. Akkor is, amikor még érvényben volt a hagyományosnak tekinthető orosz–osztrák szövetség (*alliance définitive*, 1746. május 22/június 2.),¹⁰ és akkor is, amikor az új orosz császár, III. Péter (1762. január–július) felbontotta az érvényes szerződést, és az addigi ellenséggel, Poroszországgal kötött paktumot. Ebben azt vállalta, hogy Poroszországot érő – mind osztrák, mind francia – támadás esetén kompletten felszerelt segélyhaddal (15 ezer gyalogossal, ötezer lovassal) siet a vé-

⁹ Staszewski, 1996. 249–260.

¹⁰ *Собрание трактатов и конвенций*, том 1. 1874. 145–178.

delmére.¹¹ A II. Frigyes porosz királyt bálványozó „németes cár”¹² a győztes orosz seregeknek megálljt parancsolt, tettevel Ausztriát, a volt koalíciós társat a hubertusburgi béke (1763. február 15.) elfogadására, a Sziléziáról és a Glatz grófságról való végleges lemondásra kényszerítette. Igaz, hogy a békekötésre már a rejtélyes körülmények között elhalálozott cár-császárt az uralkodásban követő feleség idején került sor, de az ízig-vérig pravoszláv lett egykori protestáns vallású német, anhalt-zerbsti hercegnő, II. Katalin sem változtatott a férje döntésén, azonban merőben más számításból fogadta el Szilézia porosz bekebelezését. Ez pedig a küszöbönálló „lengyelkérdés” volt, vagyis a halálos beteg III. Ágost király utódlásának az ügye.

II. Frigyes – annak ellenére, hogy le- és elkötelezettje volt Oroszországnak – a „lengyelkérdést” Poroszország biztonságával kötötte össze. A porosz „flótás” (fuvolás) király már III. Ágost életében – igaz, még nem hivatalosan – megüzente II. Katalinnak: a lengyel trón ügyében teljes egyetértésre törekszik a pétervári udvarral és kölcsönös egyeztetést kezdeményez. Javasolta, hogy a „fekete sasos uralkodók” ne engedjenek egy harmadik „sasos” (vagyis osztrák) jelöltet a lengyel trónra, ő pedig – aki 1759-ben, a kunersdorfi (kunowicei, 1759. augusztus 12.) vereség után még az öngyilkosság gondolatával is eljátszott, mert Poroszországnak vége! – viszonzásul arra kötelezte magát, hogy francia jelöltet nem tűr el Varsóban.

Ezt a porosz „jóindulatot” azonban ki kell egészítenünk II. Frigyes régen dédelgetett expanziós szándékával is. Először 1752. évi politikai végrendeletében írta le politikai ábrándjait, a keleti hódítás céljait. Mint megszerzendő, elhódítandó településekre vetett szemet a legjelentősebb többnemzetiségű, multikulturális gazdag városokra, nehogy az erőtlén lengyelektől „az orosz–tatár hordák” kezére juszanak az egyébként is lutheránus városok: Danzig (Gdańsk), Elbing (Elbląg), Thorn (Toruń), Marienwerder (Kwidzyn), és nehogy Oroszország gazdagodjon a visztulai gabonakereskedelem hasznából.¹³

11 Lásd a részleteket az 1762. június 8/19-én kötött pétervári orosz–porosz szerződésben, például az V–VI. cikkben. *Собрание трактатов и конвенций*, том V. 1880. 390–400. és a külön cikkek 400–408.

12 1762-ben I. Péter cár lánya, a gyermektelen I. Erzsébet cárnő (1740–1761) utódjául unokaöccsét (testvérnek, Anna Petrovának Kielben született fiát), a schleswig-holsteini hercegi címet viselő Karl Friedrichet (Oroszországban: Pjotr Fjodorovicsot) jelölte. A tizenéves koráig Kielben nevelkedett herceget Péterváron a cárnő nagynénje minden próbálkozása ellenére sem sikerült oroszra nevelni. A III. Péterként trónra lépő Nagy Péter-unoka – feleségétől, a későbbi II. Katalin cárnőtől, Sophie Auguste Friderike von Anhalt-Zerbsttől (pravoszláv keresztségben: Jekatyerina Alekszejevna) eltérően – megvetette az orosz környezetet, „kényszerlakhelynek” tekintette Oroszországot. Abban reménykedett, hogy példaképe, II. Frigyes porosz király (1740–1786) támogatásával visszatérhet szülővárosába, Kielbe. Féléves cári uralma viszont elegendő volt ahhoz, hogy II. Frigyes a totális vereségtől és Kelet-Poroszország elvesztésétől megmentse.

13 A hétéves háború „túlélését” Poroszországnak Oroszország pálfordulásán kívül Nagy-Lengyelország gazdasági „kirablása” is elősegítette. 1762–1763-ban a porosz katonaság az élelmiszerek kényszerárfolyamú felvásárlásaival, hamis pénzek forgalmazásával, szisztematikus gabonarekvirálásokkal nincstelenné tette a helyi lakosságot. Bömelburg, 2013. 24.; Konopczyński, 1947. 84–88.

„Királycsinálás” Lengyelországban

Visszatérve a halálos beteg III. Ágost uralkodása utáni időkre vonatkozó tervekre, a Rzeczpospolita jövőjével kapcsolatos elképzelésekre, a „királycsináló” orosz, porosz uralkodók pontosan értették és tudták, hogy a Rzeczpospolita társadalmának elege volt az idegenekből, csakis Piast-házi, azaz saját nemzetbeli jelölt nyerheti el a koronát. A Rzeczpospolita mágnáscsaládjainak mozgolódásai, frakciózásai szintén ez irányba mutattak. Kiemelten a Czartoryski, illetve a Potocki család politikai szándékai voltak ekkor a mérvadóak. Mivel II. Frigyes „lengyelországi beágyazottsága” – megengedően szólva – jócskán elmaradt a több évtizedes orosz befolyás mögött, így semmi meglepő nincs abban, hogy az oroszok által preferált személy lett a befutó királyjelölt.

II. Frigyes a hétéves háborúval megőrzött eredmények elismerése és titkos hódító tervei fejében minden ellenvetés nélkül elfogadta koronás főnek az oroszok kiválasztottját, a világot látott, művelt, több nyelven beszélő kultúrembert, II. Katalin cárnő egykori kedvesét, a litván főasztalnokot, Stanisław August Poniatowskit (II. Szaniszló Ágostot, 1732–1798). A félreértések elkerülése végett le kell szögez-nünk: a jelölésben nem II. Katalin és Poniatowski régi szerelmi viszonya volt a döntő mozzanat, hanem a Czartoryski „Familia”¹⁴ támogatása. Kétségtelen, hogy a trónra kiszemelt fiatalember rendelkezett orosz tapasztalatokkal, kapcsolatokkal, de a Czartoryskiak társadalmi és politikai súlya bizonyult meghatározónak. Egyébként is a Czartoryski meg a Poniatowski család rokonságban állt egymással, a királlyá szentelendő egykori pétervári diplomata (1755–1758) anyja Konstancja Czartoryska volt! A belső és külső támogatottság egybeesése alapot adott arra, hogy 1764. március 31/április 11-én Péterváron egy nyolc évre hatályos, az orosz–porosz külpolitikai érdekek összhangját kifejező, titkos védelmi szövetség köttessen. A szövetségi szerződés alapját 14 artikulus képezte, de ez kiegészült még négy titkos és egy „legtitkosabb” artikulussal.¹⁵

A fő „mondanivalót” a titkos cikkelyek hordozták. A felek abban állapodtak meg, hogy ha szükséges, katonai erővel is (10-10 ezer gyalogos, két-kétezer lovas) garantálják a Rzeczpospolita-ban a szabad királyválasztást. Egyrészt biztosították maguknak a nemesi köztársaság belügyeibe való beavatkozás jogát, erőszakkal is, másrészt eleve kizárták a szász, a francia és az osztrák trónkövetelőket a koronáért vetélkedők sorából. Ugyancsak a közös érdek hangsúlyozása állt

14 Michał Fryderyk Czartoryski litván nagykancellár volt a „Familia” alapítója, vezetője. Ismertebb tagjai: August Aleksander Czartoryski rusz (Iwówi) vajda, Adam Kazimierz Czartoryski podóliai generális, Kazimierz Poniatowski lengyel kamarás, Andrzej Poniatowski osztrák tábornok, Michał Jerzy Poniatowski, a varsói Keresztelő Szent János-káptalan dékánja, Stanisław Poniatowski krakkói várnagy, Michał Kazimierz Ogiński litván nagyhetman, Michał Józef Massalski litván főhetman, Ignacy Jakub Massalski vilnai püspök, Paweł Michał Mostowski pomerániai vajda, Jerzy Detloff Flemming litván főkincstartó, Andrzej Hieronim Zamoyski inowrocławai vajda, Stanisław Lubomirski lengyel főfegyverhordozó, Hieronim Antoni Szeptycki plocki püspök, Antoni Kazimierz Ostrowski kujáviai püspök.

15 *Собрание трактатов и конвенций*, том VI. 1883. 11–33. Lásd még Joseph von Lobkowitz jelentését Pétervárról Kaunitznak, 1764. május 1/12. In: *Сборник Российского Исторического Общества*, 1901. 45.

a nem katolikusok védelmének ügye mögött is, mert a dokumentumot aláíró felek akár „baráti”, akár „erőteljesebb” eszközök bevetését is kilátásba helyezték a leendő királynál a hátrányos megkülönböztetés felszámolásáért. A „legitimosabb” cikkelyben a porosz fél kötelezte magát, hogy Poniatowskit – így, a nevét is rögzítve – lengyel királynak elfogadja.¹⁶

A „királycsinálás” folyamata épphogy elindult (Poniatowski jelölése 1764. május 7-én, megválasztása szeptember 7-én, a pacta conventa aláírása szeptember 13-án, varsói koronázása november 25-én, Katalin napján történt), amikor 1764. július 11/22-én a vallási és egyházi követeléseket egy orosz–porosz deklarációban megfogalmazták.¹⁷ II. Katalin és II. Frigyes közös nyilatkozatban figyelmeztették a Rzeczpospolitát, hogy a pravoszlávok, az evangélikusok és a reformátusok, összefoglaló néven a disszidensek vagy a más vallásúak (*innowiercy*) hátrányos megkülönböztetése elfogadhatatlan, a vallásoknak és egyházaiknak azonos elbírálásban kell részesülniük. A megfelelő jogi válasz Poniatowskinak a koronázási szejmen elhangzott esküjével az orosz–porosz elvárásoknak megfelelően történt. A koronás fő hittel fogadta a más vallásúak jogi és társadalmi egyenrangúsítását a római és a görögkatolikusokkal.¹⁸ Szándékának igazolására hajlandó volt fogadni a pravoszlávok küldöttségét, amelynek vezetője, Georgij (világi nevén Grigorij Oszipovics Konyisszkij) moguljovi érsek hosszú beszédben ecsetelte az egyházát és híveit ért sérelmeket. Írásba foglalt panaszlistájukat is „kegyesen” fogadta.

A terjedelmes panaszlista alapján – elfogultsága ellenére is – megállapítható, hogy a 18. században Lengyelországban fokozódott az intolerancia, a más vallásúak hitéletének és társadalmi mobilitásának akadályozásáról országos törvények, helyi rendeletek sokasága tanúskodik. Nyilvánvaló, hogy Oroszország részvétele a 18. századi európai háborúkban, az orosz hadsereg „ideiglenes” tartózkodása litván, lengyel területeken kiváltotta a katolikus egyház ellenállását, a területi integritást és szuverenitást megőrizni képtelen államhatalom helyett ez az intézmény fejezte ki a nemzeti önrendelkezéshez való ragaszkodást. A katolikus egyház a maga eszközeivel és szenátusi befolyásával egyre nehezebb helyzetbe taszította a Rzeczpospolitában élő „vallási disszidenseket”, akiknek az „állampolgári” jogosítványait is elvitatta. A jogfosztás legkülönbözőbb válfajairól szól például Georgij érsek fent említett beadványa.

Egy 1717-ben elfogadott törvény értelmében – az északi háborúra való tekintettel – a nem katolikusok gyűléseit, zsinatjait betiltották, a pravoszláv templomok építését megtiltották. Pravoszláv templomokat és kolostorokat vettek el, azokat a görögkatolikusoknak adták (1715, 1722, 1727, 1743, 1747, 1751, 1753 stb.). Az ortodox patriarkátusokkal tilos volt kapcsolatot fenntartani, a *bratszvókat* (frater-

16 *Собрание трактатов и конвенций*, том VI. 1883. 22–23.

17 Uo. 33–37. Lásd még a probléma gazdag (orosz, lengyel, német) levéltári anyagon alapuló orosz szakirodalmi feldolgozását: Hocoв, 1999. 39–46.

18 *Volumina Legum*, том VII. 1860. 135. „...cum caeteris confirmavimus, in juramento nostro Catholicas Romanas nominavimus, id nihil omnibus Ecclesiis Graecis, et privilegiis earundem obesse debet, imo eadem in suo robore conservamus, tum et articulo juramenti huic nequaquam derogare volumus, quod videlicet pacem et tranquillitatem inter dissidentes de religione tuebimur et manutenebimus (...)”

nitas, testvériség, a pravoszláv hívók szolidaritás alapján szerveződő közössége) a katolikus egyház jogi hatálya alá rendelték. Gyakoriak voltak a jezsuita kollégiumok diákjainak irányított támadásai a *bratszvók* ellen (kirívó esetek: Dorohyczyn: 1715, 1717, 1722, 1732, 1738, 1742; Pinszk, Breszt: 1724, 1730, 1752; Szluck: 1744, Vilnó: 1745, 1755; Orsa: 1722, 1759; Mogiljov: 1761 stb.). Házasságkötés, keresztelés, temetés csak katolikus engedéllyel történhetett, a pravoszlávok kizárólag éjjel temetkezhettek. A vegyes házasságban született gyerekek kivétel nélkül csak katolikus vallásúak lehettek 1733 után. Ugyanebben az évben született törvény arról is, hogy a más vallásúak nem választhatóak szejmi képviselőnek, helyi bírónak. A katolikus klérus azt is elérte, hogy az 1764. évi szejm a katolicizmust elhagyókat halálbüntetéssel sújtsa. A katolikus egyház intézményi hálózata lehetővé tette a hitélet mindennapjainak „ellenőrzését”. Egy orosz statisztikai kimutatás szerint – a későbbi orosz közigazgatási egységekre vetítve – a Vilnói kormányzóságban 114, a Grodnói kormányzóságban 43, a Minszki kormányzóságban 55, a Vityebszki kormányzóságban 91, a Mogiljovi kormányzóságban 24 katolikus templom és kolostor (összesen 327), továbbá 53 kápolna működött, nem számítva a minszki, mogiljovi, vityebszki területek 88 bazilita (görögkatolikus) kolostorát.¹⁹

Georgij érsek beadványa és II. Szaniszló Ágost király elnéző (behódoló) magatartása országos felzúdulást váltott ki, a szejmi ellenzék vezetője, Kajetan Sołtyk krakkói püspök egyenesen hazaárulónak nevezte azokat, akik a szejmben a pravoszlávia mellett szót emelnek.²⁰ Az indulatok a végletekig forrtak. Mind az 1766., mind az 1767. évi szejmek napirendjének központi kérdése a disszidensek ügye volt. Olajat öntött a tűzre a disszidensek Európához intézett kiáltványa, a *Pety-cya dysydentów* (Varsó, 1766. december 3.), amelyben a lengyel–litván vallási elnyomottak segítségért fordultak a nem katolikus Oroszországhoz, Poroszországhoz, Svédországhoz, Dániához, Angliához. Konföderációk szervezésével nyomatékossították elszántságukat. 1767. március 20-án alakult meg a nagy-lengyelországi protestánsok konföderációja Toruńban porosz pártfogással, ugyanezen a napon

19 Петров, 1890. 268–278. Lengyel, azaz katolikus megközelítésben a disszidensek ügye: Łubieńska, 1911. 119–127.

20 Életről: Rudnicki, 1906. Sołtyk Rómában végezte a teológiát, 1736-tól már Gnieznóban a prímásérsekségen kanonok, 1749-ben püspökké szentelték, 1756–1759 között kijevi püspök, Zsitomir a székhelye. Nevéhez kapcsolódik a zsitomiri per, amelyben 31 zsidó férfit és 2 zsidó nőt bíróság elé állított egy lengyel nemes hároméves kislány rituális meggyilkolásának vádjával (Rudnicki, 1906. 15–18.). A vádat 13 zsidó emberre „bizonyították”, akiket ki is végeztek „bűneikért”. 1758–1788 között krakkói püspök, a vallási disszidensek, de ezen belül is a pravoszlávok és orosz támogatóik kéréseire ellenállás. A szejmek ülésein izzó hangú szónoklatokkal lépett fel az „igaz hit” védelmében. 1764. augusztus 10-én azonos tartalmú levelet írt József császárnak, Mária Teréziának, Albert szász hercegnek, XV. Lajos francia királynak, III. Károly spanyol királynak, III. Emánuel szardíniai királynak, a mainzi, trieri érsek-elektoroknak, hogy segítségüket kérje a lengyel disszidensek által végveszélybe sodort Lengyelország, a lengyel katolikus egyház megmentéséhez (*niebezpieczeństwo dla kraju polskiego a katolickiego*). A Rzeczpospolita a katolikus vallásnak köszönheti régi dicsőségét, a sokféleség, a más vallásúaknak tett engedmények a hanyatlás jelei, minden szerencsétlenség okai – állította. A veszélyeztetett országnak külső segítségre van szüksége, a katolikus uralkodókon múlik a jövő, most a felelősség rajtuk van (Rudnicki, 1906. 115–117.).

a belorussziai Słuckban/Szluckban a litvániai pravoszlávok és kálvinisták konföderációja jött létre orosz támogatással.²¹

Pétervár és Berlin azonnal reagált a lengyel, litván belpolitikai fejleményekre, szükségét látva, hogy erőteljesebben hallassa szavát, mint ahogyan azt 1764. március 31-én/április 11-én és július 11/22-én tette. II. Katalin és II. Frigyes 1767. április 12/23-i dátummal a disszidensek védelmére orosz–porosz együttműködési szerződést írtak alá: mivel az utóbbi két szejmen semmi konkrétum nem született a disszidensek helyzetének javítására, ezért a szoros szövetségben álló orosz és porosz uralkodók kénytelenek követelni pártfogoltjaiknak a szabad vallásgyakorlat garantálását, az elvett templomok, kolostorok visszaadását, a pravoszláv iskolák, nyomdák alapításának engedélyezését, a katolikus egyházi bíróság hatálya alóli mentességet, a hivatalviseléshez való jog elismerését, a katolikusokat megillető jogok disszidensekre való kiterjesztését.²²

A nem katolikusok konföderációkba tömörülése természetes módon a katolikusok konföderációalkotását (Radom) is maga után vonta. A radomi konföderáció programja „az igaz hit és a Rzeczpospolita szabadságainak a védelmére”, a fennálló rend védelmére épült, következésképpen magában hordozta a királyellenességet, az erélytelen uralkodóval szembeni fellépést. Kezdeményezésére ült össze a rendkívüli szejm, ami egybeesett az orosz elképzelésekkel, mivel így kiteljesedhetett az orosz nyomás a szejm munkájára. A varsói orosz követ, Nyikolaj Repnyin erőszakos beavatkozásai miatt az ülészakjait többször is megszakított szejm az úgynevezett repnyini szejm elnevezést kapta. A pétervári kormánnyal folytatott rövid egyeztetés után az 1764–1768 között Varsóban dolgozó fődiplomata szabad kezet kapott Nyikita Panyin orosz külügyminisztertől a lengyel tiltakozás letörésére. Nem volt elég a Varsó mellett táborozó orosz katonaság fenyegető jelenléte, a követ a szejm hangadóinak a letartóztatására adott parancsot. A megvesztegethetetlen képviselőket, Kajetan Sołtyk krakkói püspököt és a „lehangosabb társait” (Józef Żaluzki kijeji püspököt, Wacław Rzewuski hetmant és fiát, Sewerynt) az orosz katonák 1767. október 13-ról 14-re virradó éjjel hálószobáikból elhurcolták. Különkülön kocsin Vilnóba szállították őket, onnan tovább Kalugába, ahol oroszországi száműzetésben éltek 1773-ig. Nem csoda, hogy a szejm – a király és a lefizetett prímásérsek (Jan Podoski) asszisztálásával – 1768. február 24-én és 26-án az elvárt dokumentumok elfogadásával zárult.

Február 24-én a megfélemlített szejm – utalva az 1686. évi szerződésre – egy újabb „örök időkre szóló barátsági szerződést” törvényesített. Oroszország és a Rzeczpospolita „a legünnepélyesebb formában állandó és örök időkre érvényes

21 A disszidensek ügyének más részletei: Salmonowicz, 2004. 65–79.; Kęder, 2004. 365–375.

22 *Собрание трактатов и конвенций*, том VI. 1883. 43–48. A szeparatív artikulusok I–II. cikkelye az Ausztriához való viszonyulást írja elő. A szerződő felek nem mulasztják el Mária Terézia „Magyarország és Csehország királynőjének” a figyelmeztetését, aki kész a lengyel ügyekbe beavatkozni. Hatni kell rá, hogy tartózkodjon ettől a gondolattól, az Európát lángba borító elképzeléstől. Nyilvánítsa ki, hogy nincs ilyen szándéka, és a disszidensek jogos követeléseit nem akadályozza. Ellenben ha nem hagy fel a lengyel katolikusok nyílt támogatásával, és netán csapatokat vezényelne lengyel földre, akkor Poroszország az Oroszországgal kötött szövetség erejénél fogva teljesíteni fogja vállalatát, és nem marad semleges. Közös erővel nem engedik, hogy a lengyel béketeremtésért fáradozókat megakadályozza szándékukban.

békét, felbonthatatlan őszinte barátságot, szoros együttműködést és jószomszédságot fogadnak egymásnak” (*подтверждают на торжественнейшим образом постоянной и вечной мир, непрерывную искреннюю дружбу, тесное согласие и доброе соседство между взаимными государствами*), és hogy a jövőben ne támadhasson félreértés és sérelem a felek között, garantálják a görögkeleti nem uniált és a protestánsok vallásainak szabad gyakorlását a Rzeczpospolita-ban (*вольное исповедание веры Греческой восточной не соединенной, и диссидентских обоего евангелического исповедания*), továbbá egyházaikat minden világi és egyházi jog megilleti a jövőben. Oroszország tiszteletben tartja a Rzeczpospolita berendezkedését, kormányzási formáját, állampolgárainak szabadságjogait, azok az alaptörvényekben rögzítetteknek megfelelően a jövőben soha nem sérülhetnek (*...кои [кардинальные законы] не могут впредь никогда нарушаемы быть*). Oroszország uralkodója a maga és utódai nevében kötelezi magát arra, hogy a Rzeczpospolita törvényeit nem sérti meg, a fenséges Rzeczpospolita egységét védelmezni fogja (*Ея Императорское Величество [...] торжественно гарантирует ей сим трактатом в вечныя времена конституцию, форму правления, вольность и законы ея, обещая свято и обязуясь за себя и преемников своих на престоле Всероссийской Империи удерживать, сохранять, и защищать Яснейшую Речь Посполитую Польскую в неприкосновенной их целости*). Külön csatolt jegyzék (I–V. art. 42§) tárgyalta a Rzeczpospolita katolikus és nem uniált görög, protestáns disszidens állampolgárainak a jogegyenlőségét.²³

Két nappal később, 1768. február 26-án a Rzeczpospolita törvényhozása „a kardinális jogok” (*Prawa kardynalne/Leges Cardinales*), vagyis a megváltoztathatatlan jogok becikkelyezésével ténylegesen egy új alkotmányt fogadott el 1573 után, azzal a lényeges módosítással, hogy az „egy testet alkotó” (*jedno ciało*) Rzeczpospolita Obojga Narodów területén (beleértve a csatolt tartományokat is, például Kurlandot) érvényben lévő jogokat ezután Oroszország és Poroszország garantálják. A nemesek azonos jogállását (*prawo rowności szlacheckiej*), azok szabadságjogait a *liberum veto*, *liberum rumpo* fenntartásával megőrzik, nem vitatják el a „nemesi ellenállás” jogát (amennyiben a király megsértené a *pacta conventat*, alattvalói mentesülnek esküjük alól: *narod od posluszeństwa... wolnym będzie*). Szükség esetén biztosítják „a szabad királyválasztást” (*electio libera*), a más vallásúak jogainak tiszteletben tartását felügyelik. A kormányzásra vonatkozóan (*Materiae Status*) – talán a félreértések elkerülése végett (?) – külön 14 artikulust illesztettek még a *corpus legum* mellé, ahol nevesítették azokat az országos ügyeket, amelyekben csakis a három rend (*stan królewski, stan senatorski, stan rycerski*) azonos állásfoglalásával (*sub unanimitate*) születhettek törvények (például az általános szejm [*sejm walny*] összehívása, adókimutatás, a hadsereg létszáma, a nemesi felkelés elrendelése [*pospolite ruszenie*], zsoldosok felfogadása, a hadi létszám módosítása, háború és béke,

23 *Трактат вечный*, 1768.

szövetségekötés külföldi országokkal, a pénz értékállóságának meghatározása, az indigenatus adományozása stb.).²⁴

A hangos ellenzék kiiktatása, Sołtyk püspök és társainak eltávolítása a politika színpadáról, az új alkotmány elfogadása tiszavirág-életű győzelemnek bizonyult. Messze a centrumtól, Podóliában, Bar városában gyülekeztek és szervezkedtek „az igazi hazafiak”, Sołtyk püspök programját (*wiara i wolność*, hit és szabadság) követve. A haza védelmére esküdtek a konföderátusok (1768. február 29., március 4.), és vállalták a fegyveres harcot a „más vallásúak és az azokat támogatók, elsősorban az orosz megszállók ellen”. A szabadságjogok visszaszerzéséért, az 1768-as végzések megsemmisítéséért és az ország függetlenségéért meghirdetett küzdelem valójában az idegen hatalmaknak engedelmessé király ellen is irányult, tehát a polgárháborút sem lehetett elkerülni. II. Szaniszló Ágost elfogadta a „hadüzenetet”, megbízható hivatalnokai (Gabriel Jan Podoski prímásérsek, Teodor Wessel kincstartó, Franciszek Wielopolski királyi udvari marsall, Władysław Gurowski nagyfejedelemi udvari marsall) késlekedés nélkül orosz katonai segítségért fordultak.

A „kardinális törvények” gyakorlati kivitelezése, vagyis a Rzeczpospolita rendjének megőrzése, fenntartása a külső erők (a szomszédos országok) bekapcsolásával hamarosan aktuálissá vált.²⁵ Az Adam Krasiński podóliai püspök és a Pułaskiak (Józef, a bari konföderáció marsallja és fiai: Franciszek, Kazimierz, Antoni) vezette bariak fellépése sikerrel kecsegtetett, mivel az Orosz Birodalom kétfrontos háborúra kényszerült. Az Oszmán Birodalom a lengyelek kérésére, de a franciák ösztönzésére háborút indított Oroszország ellen, arra hivatkozva, hogy az orosz katonaság lengyelországi jelenléte, a bariakkal zajló összecsapások a török–krími határokat, az iszlám országok biztonságát veszélyeztetik.

Pétervár a háború eszkalálódásától tartva – az 1764. évi orosz–porosz szövetségi szerződést az újabb körülményekhez igazítva – az 1769. április 12/23-án kötött, titkos védelmi szerződéssel (*alliance defensive*) biztosította magát.²⁶ A 14 artikulusból, 6 titkos artikulusból és egy szeparatív artikulusból álló dokumentum titkos cikkelyei (II–IV. artikulus) taglalták a szerződő felek igazi kötelezettségeit. Ha az orosz felet támadás éri a törökök, a krímiek, a lengyelek részéről, ha a poroszokat megtámadná Szászország vagy Svédország (akár a Weseren túl, akár Pomerániában, akár Poroszországban), akkor kölcsönösen 10-10 ezer gyalogossal, két-kétezer lovassal támogatják egymást. A hadi felszerelésről a segítő fél, a szállásról és élelmezésről a megsegített fél gondoskodik. Pétervár és Berlin közös érdeke – szögezték le –, hogy biztosítsák a Rzeczpospolita belső békéjét, a lengyel alkotmányosságot, a lengyel királyok szabad választását, mert az Európa békéjét is jelenti. A „lengyelkérdés” az európai béke vagy háború kérdésévé lépett elő. Ez a tézis szolgált 1772-ben az önigazolás alapjául, mely szerint a Rzeczpospolita első felosztása nem volt más, mint egy preventív lépés az európai háború elkerülésére.

24 *Volumina Legum*, tom VII. 1860. 276–284. Az alkotmányozás kérdésköréhez lásd: Hüppe, 1894. 119–232., leginkább a *Királyi hatalom és az Országgyűlés és nemzet* című fejezeteket.

25 Кречетников, 1863. 97.; Grodziski, 2003. 446. (az összecsapások térképi megjelenítése).

26 *Собрание трактатов и конвенций*, том VI. 1883. 51–57. (14 cikkely), 57–64. (titkos cikkelyek), 64. (szeparatív cikkely).

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bömelburg

2013 Bömelburg, Hans-Jürgen: Die Politik Friedrichs II. gegenüber Polen-Litauen. In: *Friedrich II. und das östliche Europa. Deutsch-polnisch-russische Reflexionen*. Hrsg. v. Kurilo, Olga. Berlin, 2013. 13–44.

Gebei

2009 Gebei Sándor: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. (2009) 4. sz. 903–939.

Grodziski

2003 Grodziski, Stanisław: *Polska w czasach przełomu (1764–1815)*. Kraków, 2003. (Wielka Historia Polski. Tom 3.)

Hüppe

1894 Hüppe, Siegfried: *A lengyel alkotmány története*. Bp., 1894.

Kęder

2004 Kęder, Wojciech: Kryzys wokół sprawy dysydenckiej a sprawa suwerenności Rzeczypospolitej w latach 1764–1767 w świetle dokumentów papieskiego Sekretariatu Stanu. In: *Rzeczpospolita wielu wyznań. (Materiały z międzynarodowej konferencji, Kraków, 18–20 listopada 2002.)* Red.: Kaźmierczyk, Adam et al. Kraków, 2004. 365–375.

Konopczyński

1947 Konopczyński, Władysław: *Fryderyk Wielki a Polska*. Poznań, 1947. (Prace Instytutu Zachodniego, 9.)

Кречетников

1863 Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова, главного командира корпуса Ея Императорского Величества, о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах. In: *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, 1863. Июль-Сентябрь. Книга третья, часть II. 1–205.

Lobkowitz

1901 Fürst Lobkowitz an Fürst Kaunitz. St. Petersburg, 1 May 1761. In: *Сборник Российского Исторического Общества*, том 109. (1901) 44–45.

Łubieńska

1911 Łubieńska, Maria Cecylia: *Sprawa dysydencka 1764–1766*. Warszawa–Kraków, 1911.

Носов

1999 Носов, Б. В.: Русская политика в диссидентском вопросе в Польше 1762–1766 гг. In: *Польша и Европа в XVIII веке. Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой*. Отв. ред.: Носов, Б. В. Москва, 1999. 20–101.

Петров

1890 Петров, Николай Иванович: *Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края*. Санкт-Петербург, 1890.

ПСЗ

1830 Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание (1649–1825). Том 1. 1649–1675. Том 2. 1676–1688. Санкт-Петербург, 1830.

Rudnicki

1906 Rudnicki, Kazimierz: *Biskup Kajetan Sołtyk 1715–1788*. Kraków, 1906. (Monografie w zakresie dziejów nowożytnych, 5.)

Salmonowicz

2004 Salmonowicz, Stanisław: Protestanci i katolicy w jednym mieście. *Casus Torunia w XVI–XVIII wieku*. In: *Rzeczpospolita wielu wyznań. (Materiały z międzynarodowej konferencji, Kraków, 18–20 listopada 2002.)* Red.: Kaźmierczyk, Adam et al. Kraków, 2004. 65–79.

Staszewski

1996 Staszewski, Jacek: *August III. Kurfürst von Sachsen und König von Polen. Eine Biographie*. Berlin, 1996.

Сборник архивных документов

1992 Сборник архивных документов. Составители: Сазонов, А. А. – Герасимова, Г. Н. et al. Москва, 1992.

Собрание трактатов и конвенций

1874–1883 Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Том I. Трактаты с Австриею, 1648–1762. Том V. Трактаты с Германиею, 1656–1762. Том VI. Трактаты с Германиею, 1762–1808. Составил: Мартенс, Фридрих-Фромгольд. Санкт-Петербург, 1874, 1880, 1883.

Theatrum Europaeum

1718 *Theatrum Europaeum*. Theil XVII. Oder Außführlich fortgeführte Friedens- und Kriegs-Beschreibung. (...), vom 1704ten Jahr, biß Ausgangs 1706ten vorgegangen (...). Zusammen getragen und beschrieben (...) und verlegt, Durch weyland Carl Gustav. Franckfurth am Mayn, 1718.

Theatrum Pacis

1684 *Theatrum Pacis, hoc est: Tractatum atque Instrumentorum praecipuorum, ab inde MDCXLVII. ad MDCLX. usque, in Europa initorum et conclusorum collectio*. Ed.: Peller, Christoph. Nürnberg, MDCLXXXIV.

Трактат вечный

1768 Трактат вечный между Всероссийскою империею и Речью Посполитою Польскою. Санктпетербург, 1768.

Traktaty polsko-austriackie

1985 *Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku*. Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Zbigniew Wójcik. Warszawa, 1985.

Volumina Legum

1860 *Volumina Legum. Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone*. Tom IV. 1641–1668. Tom VII. 1764–1768. Petersburg, 1860.

Wójcik

1959 Wójcik, Zbigniew: *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*. Warszawa, 1959.

SÁNDOR GEBEI

RUSSIAN-PRUSSIAN IDENTITY OF INTEREST IN THE FIRST TERRITORIAL MUTILATION
OF THE RZECZPOSPOLITA

The failures of the Polish-Lithuanian state in the 17th century gave rise to the 18th century Russian-Prussian identity of interest at the expense of the Rzeczpospolita. It was then that the great power of the Rzeczpospolita (*Res Publica Utriusque Nationis*) was finally sacrificed. The military defeats of "Little Northern War" (1655-1660, the *potop*), the "Thirty Years' War in East-Europe" 1654-1686 and "Great Northern War" 1700-1721, and their political consequences ended the Polish-Lithuanian state's great power. Its domestic political life came under the ever-increasing influence of Russia and Prussia. The last election of the Polish king (1764) and the years of the reign of Stanisław Poniatowski prove that the aggressiveness of the neighbouring "countries of black eagles" intensified against the Rzeczpospolita. Their declared cooperation was based on demanding religious and civil rights of non-Catholic Polish subjects (e.g. treaties of 1764, 1768, 1769). The "Polish question" as the common interest of Petersburg, Berlin, supplemented by the accession of Vienna in 1772, is proof that this was the only way to protect Europe from another war. In their point of view the territorial mutilation of the Rzeczpospolita in 1772 was, mere a preventive step to avoid a European catastrophe.

Lengyelország első megcsonkítása az orosz birodalmi külpolitika szemszögéből

Mihail Heller orosz történész számításai szerint a Romanov-dinasztia uralma alatt az Orosz Birodalom területe 140 négyzetkilométer/nap átlagsebességgel nőtt. A növekedés dinamizmusa felerősödött II. (Nagy) Katalin uralkodása alatt, aki több területet foglalt el, mint I. (Nagy) Péter, és akinek regnálása alatt az ország lakossága 19 millió főről 36 millióra nőtt.¹ Arról, hogy miből fakadt az állandó területi terjeszkedés kényszere, nem csak az orosz történészek vitáztak sokat. Az egyik elterjedt álláspont szerint „az orosz földek összegyűjtéséről” volt szó, mindazon területeké, amelyek egykoron a Kijevi Ruszhoz, illetve Moszkóviához tartoztak. Ennek során egyúttal olyan védhető természetes határokat akartak kialakítani, amelyek garantálják a megszerzett területek megtartását. Létezik olyan gazdaságorientált elmélet is, amely szerint az ipar és a kereskedelem fejlődése vont maga után a terjeszkedést, csak míg a nyugati államok a tengereken, óceánokon túl terjeszkedtek, az Orosz Birodalom jellegéből fakadóan szárazföldi kolonizátor volt.²

Ideológiai-politikai töltetű magyarázatokban sincs hiány: az eurázsiai elmélet hívei érveikben Dzsingisz kán birodalmáig nyúltak vissza, és azzal indokolták a Csendes-óceántól a Kaszpi-tengerig terjedő területek megszerzését, hogy egy erős államnak szüksége van hatalmas területekre, és fordítva is, ekkora terület feletti uralom masszív államot kíván.³ Népszerű a „Moszkva a harmadik Róma” elmélet is,⁴ amely az oroszok vallásosságára és az ebből fakadó küldetéstudatára apellál, és amely szerint az oroszok Bizánc örököseinek tekintik magukat, és céljuknak egy nagy szláv birodalom létrehozását. A 19. század orosz történetírásában már megjelentek modernebb elgondolások is, melyek a személyes érdek szerepét, a körülmények szerencsés alakulását, az alkalom kihasználását hangsúlyozták.⁵ Szergej Szolovjov kifejtette, hogy a nemzeti büszkeség és annak felkorbácsolása, amit az ál-

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kara Történettudományi Intézetének habilitált egyetemi docense (7624 Pécs, Rókus utca 2., bebesi.gyorgy@pte.hu).

1 Heller, 1996. 364.

2 Bebesi, 2002. 125–126.

3 Vö. Szemjonov-Tjan-Sanszkij, 2004. 313–322.

4 Vö. A Moszkvai Patriarkátus alapító levele, 2005. 235–239.

5 Az elméleteket röviden összefoglalja: Heller, 1996. 334–336.

lam elsősorban területszerzés révén érhet el, segít az abszolút uralkodó hatalmának fenntartásában, mivel a nemzeti büszkeség többet jelent, mint maga a szabadság.⁶

II. Katalin külpolitikai elképzelései

Nagy Katalin külpolitikájában az említett elemek együttesen és külön-külön is megjelentek. Katalin a felvilágosodás gondolkörének megfelelően elkötelezett volt a békés diplomáciai megoldások iránt, ugyanakkor a birodalmi gondolatot képviselte, hitt Oroszországnak a világban betöltött különleges szerepében, és háborúzott, mert a kor uralkodóitól ez természetes volt, és feljogosítva érezte magát, hogy beavatkozzon más államok, így a szomszéd országok ügyeibe.⁷ Szüksége volt nagy hírrel járó tettekre, látványos győzelmekre, hogy igazolja trónra jutását és kiérdemelje alattvalói tiszteletét, szeretetét. Prioritásai a következők voltak: a fekete-tengeri kijárat biztosítása, a lengyel uralom alatt álló ukrán és belorusz területek Oroszországgal történő újraegyesítése, a Balti-tenger partján elfoglalt pozíciók megszilárdítása.⁸

Az orosz külpolitika irányítója 1763-tól Nyikita Panyin volt, mint a Külügyi Kollégium vezetője, aki elsősorban Katalin hatalomra juttatásában játszott szerepével érdemelte ki a kamarási és a hivatalos tanácsadói címét. Panyin dolgozta ki a kor orosz külügyi doktrínáját, amit „északi akkord” vagy „északi rendszer” néven tart számon a történetírás.⁹ Ennek lényege, hogy Oroszország a protestáns országokkal, Angliával, Poroszországgal törekszik szövetségre (fenntartva annak lehetőségét, hogy Dánia esetleg csatlakozik).¹⁰ Ez biztosította volna az orosz külpolitika szabad mozgásterét, e stratégia gyenge pontja az Ausztriától, a hagyományos szövetségéstől történő eltávolodás volt, amit a mértékadó orosz belpolitikai körökben élesen elleneztek, így például Alekszej Besztuzsev-Rjumin és Grigorij Orlov, akik az erzsébeti külpolitikai vonal folytatása mellett törtek lándzsát.¹¹

A lengyel–litván állam vonatkozásában az uralkodónő természetesnek tartotta, hogy Oroszország legnagyobb kiterjedésű szomszédos államában mindig az történik, ami az orosz érdekeknek megfelel. Az orosz diplomáciát kísértették a másfél évszázaddal korábbi események, amikor a Rurik-dinasztia kihalását követő *szmuta* idején (1598–1613) csak a feketeszázas népfelkelés mentette meg az országot attól, hogy lengyel uralom alá kerüljön. A gyenge lengyel állam gondolata ettől kezdve

6 Szolovjov, é. n. 338–339.

7 Niederhauser–Szvák, 2000. 259–260.

8 A katalini külpolitikai kurzus elemzésekor figyelembe kell vennünk a cárnő uralkodási gyakorlatát is: mindent „kézi vezérléssel” intézett; figyelmesen meghallgatott mindenkit, azonban minden kérdésben maga döntött. Nemcsak elveket fogalmazott meg, hanem – ugyanúgy, mint a belpolitikában – részletes instrukciókat adott a diplomataknak és a hadvezéreknek, háború esetén szinte vezérkari főnökként dolgozott.

9 Még az orosz történetírók egy része is megjegyzi, hogy ez inkább William Pitt angol miniszterelnök nevéhez kötődik, ugyanakkor érdekes módon a lengyel történetíró, Kazimierz Waliszewski Katalin fejéből ki-pattant ötletnek tartja. Idézi Heller, 1996. 367.

10 Maga a gondolat nem új, már Nagy Péter is erre törekedett.

11 Kamenszkij, 2000. 261.

külpolitikai alapidoktrínának számított.¹² A Rzeczpospolitának a 18. század utolsó harmadában 11 millió lakosa volt, területe nagyobb volt, mint az akkori Francia-, illetve Spanyolországé, ám a király fegyveres ereje mindössze 12 ezer főt tett ki.¹³ A lengyel állam belpolitikai viszonyai közismerten ziláltak voltak: a központi hatalom gyenge volt, a pánok érdekszövetségekbe, konföderációkba tömörültek.¹⁴ Gebei Sándor kutatásai szerint 1767-ben már 24 konföderáció volt,¹⁵ több azok közül külföldön keresett támogatókat, a szejmet, a lengyel törvényhozást megbénította a sokat emlegetett *liberum veto*, a szavazatvásárlás mindennapi gyakorlat volt,¹⁶ és ez a gyenge lengyel állam kitűnően megfelelt Oroszországnak. Az államközi kapcsolatokban folyamatos feszültséget jelentett az úgynevezett disszidensek kérdése (Lengyelországban akkor disszidensnek hívták a nem katolikusokat). Orosz álláspont szerint a katolikus lengyelek nem tartották tiszteletben a területükön a pravoszlávok vallási jogait, ugyanezt tartották a poroszok a lengyel területen élő protestánsok helyzetéről.

A lengyelországi események előjátékának tekinthető a kurlandi trónöröklés. Katalin katonai erővel ültette trónra kegyencét, Ernst Johann von Biront 1762-ben, figyelmen kívül hagyva a tényt, hogy a Kurföldi és Zemgalei Hercegség Lengyelország hűbérbirtoka volt. Mint Katalin levelében írta: „Birodalmunk érdeke azt követeli, hogy olyan herceg legyen a szomszédos államban, aki nem áll közvetlen kapcsolatban a lengyel királlyal, hanem inkább tőlünk függ.”¹⁷ Az is kiderült, hogy a gyenge Lengyelország nem képes megvédeni érdekeit, az európai hatalmak pedig nem mozdultak, még Poroszország sem, pedig a másik uralkodójelölt, György holsteini herceg nyilvánvalóan a porosz érdekeket képviselte volna; és az is kiderült, hogy Katalin a birodalmi szempontokat a dinasztikusak elé helyezi, hiszen György herceg a nagybátyja volt.

Beavatkozás a lengyel belpolitikába és trónutódlásba

A lengyel trónutódlás kérdése 1763 októberében vált aktuálissá, ekkor hunyt el III. Ágost. Katalin már régóta dédelgette azt a tervet, hogy a lengyel trónra egykori szeretőjét, Stanisław Poniatowskit ülteti, aki ráadásul a Piastok egyenes ági leszármazottja volt,¹⁸ és nem mellesleg a legnagyobb hatalmú oroszbarát szövetség, a Czartoryski-klán tagja.¹⁹ Ehhez el kellett érni, hogy megtörjék a királyválasztásban a lengyel hagyományt, amely szerint a szász választó lesz automatikusan az új uralkodó, mivel egy másik erős nemesi klán tagjai, a Branickiak az elhunyt uralkodó fiát,

¹² Bebesi, 1999.

¹³ Heller, 1996. 368.

¹⁴ A legjelentősebb két tömörülést a Czartoryszik és a Potockik alkották.

¹⁵ Gebei, 2016. 142.

¹⁶ Átlagosan 50–200 arany volt egy megvásárolt szavazat ára. Vö. Font–Krausz–Niederhauser–Szvák, 1997. 272.

¹⁷ Uo. 262.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Édesanyja Konstancja Czartoryska.

Frigyest Ágostot látták volna szívesen a trónon.²⁰ Katalin gondoskodott saját embere megválasztásáról, az orosz csapatok már 1763 óta lengyel–litván földön tartózkodtak, majd III. Ágost halála után Varsó alá vonultak. 1764. szeptember 5-én 5584 nemes Stanisław Poniatowskit királlyá választotta, aki II. Szaniszló Ágost néven lépett trónra. Az orosz csapatok három kilométerre tartózkodtak a szavazás helyszínétől, így biztosítva a kívánt eredmény elérését.²¹ A poroszok – részben viszonzásul a „Hohenzollern-csodáért”, a hétéves háború idején 1762-ben bekövetkezett orosz fordulatért és segítségért, részben praktikus megfontolásokból – elfogadták a cárnő jelöltjét.

Úgy tűnt, az orosz külpolitika elérte a célját, Panyin, a külügyek irányítója úgy látta, hogy a továbbiakban már egy stabil Lengyelországra van szükség, amely engedelmesen kiszolgálja az orosz érdekeket. Az orosz elképzeléseket alátámasztani látszott, hogy az új lengyel király szorongatott helyzetében elismerte az orosz uralkodónő imperatori titulusát, valamint a lengyel és az orosz állam közötti határvonalat. Másképp képzelte el azonban az új lengyel állam jövőjét Katalin és az orosz diplomácia, illetve az új uralkodó, aki váratlanul önálló politikába kezdett, és az állam kormányozhatósága érdekében reformokra határozta el magát: el kívánta törölni a *liberum vetót*, el akarta venni a pánoktól azt a jogot, hogy konföderációkba tömörüljenek, továbbá azt szerette volna, hogy Lengyelország örökletes monarchiává váljon. A lengyel állam megerősödése azonban sem Oroszországnak, sem Poroszországnak nem volt érdeke. A beavatkozásra a disszidensek helyzetének fellelegítése kínált jó ürügyet, és a porosz–orosz diplomácia egymásra talált. Az intervencióhoz a még Szaniszló Ágost megválasztása előtt, 1764. március 31-én, nyolc évre kötött titkos védelmi szövetség szolgált jogi alapul, annak negyedik cikkelye kimondja: ha kell, katonai erővel is garantálják a szabad királyválasztást, ezzel a szerződő felek biztosították maguknak a beavatkozás jogát a lengyel ügyekbe.²²

A nem katolikus vallásúak ügyét már a királyválasztás előtt közös deklarációban vetette fel a két szomszédos hatalom, 1764. július 11-én együttes nyilatkozatban szólították fel a Rzeczpospolitát, hogy biztosítson a katolikusokéval azonos jogokat a pravoszlávoknak, a reformátusoknak és az evangélikusoknak, elsősorban a szabad hivatalviselést és a főpapok számára a szejmbe való bekerülés lehetőségét követelték. Panyin a varsói orosz követnek, Nyikolaj Repnyinneknak küldött utasításában hangsúlyozta, hogy „a disszidenskérdés nem szolgálhat ürügyül sem a »Mi valásunk«, sem a protestáns eszmék terjesztésére, egyedüli célja, hogy híveket szerezünk magunknak...”²³

Az egyes csoportok a lengyel politikában megszokott módon, konföderációkba tömörülve kívánták nyomatékosítani érdekeiket: a protestánsok főként a toruñi, a pravoszlávok a slucki szövetségben egyesültek. Katalin a hagyományos nemesi szabadságjogok védelmezőjének szerepében tetszeleghetett, mert ez ga-

20 Niederhauser–Szvák, 2002. 145.

21 Heller, 1996. 368.

22 A szerződés szerint 10-10 ezer lovast és két-kétezer gyalogost bocsátottak volna e célból egymás rendelkezésére. Lásd: Gebei, 2016. 141–142.

23 Idézi Heller, 1996. 369.

rantálta számára, hogy Lengyelország ne erősödhesen meg. Formálisan azt üzenté a lengyel uralkodónak, hogy a reformokat csak a disszidensek helyzetének rendezése után tudja támogatni. Ugyanakkor számos lengyel nemes a törekvéseket a más vallásúak egyenjogúsítására támadásként értékelte, ezért felkorbácsolódott a katolikus, patrióta érzület, és a *szlachta*n belül újabb konföderációk jöttek létre. Szaniszló Ágost az orosz–porosz kívánságnak megfelelően megpróbálta elfogadtatni a disszidensek egyenjogúsításáról szóló törvényt a szejmben, ám főként a katolikus klérus egyes vezetőinek részéről erős ellenállásba ütközött.

Miután az 1766-ban összeülő szejm sem volt hajlandó engedményt tenni, Katalin elvesztette türelmét, és Repnyin varsói követet az ellenzék kiiktatására utasította. Az orosz katonák 1767. október 2-áról 3-ára virradó éjjel elvitték Kajetan Sołtyk krakkói püspököt és a katolikus ellenállás néhány prominens vezetőjét, akik oroszországi száműzetésbe kényszerültek egészen 1773-ig.²⁴ Ezek után a lengyel országgyűlés 1768. február 13-án már elfogadta az úgynevezett „kardinális jogokat”. Deklarálták, hogy a „nem unitált görögkeletiek és mindkét protestáns felekezet” tagjai a katolikusokéval azonos jogokat élveznek.²⁵ Ugyanezen dokumentumban orosz–porosz garancia mellett biztosították a szabad királyválasztás jogát, a *liberum veto* fennmaradását és a lengyel–litván örökös uniót. Mindez garantálta Pétervár és Berlin számára, hogy a lengyel állam széttagolt és gyenge marad, később ez lett a felosztás egyik elvi előzménye. Katalin propagandatevékenysége Európában hatékonyan működött, Voltaire például lelkes hangú levélben üdvözölte az orosz csapatokat az 1768-as bevonulás alkalmából, „amely kizárólag a polgárok jogainak védelmére szolgál”.²⁶

Alig két nappal a február 13-i döntések után a dél-lengyelországi Bar városában a Pułaskiak vezette föderációban kezdtek gyülekezni Karol Radziwiłł és Michał Krasiński vezetésével az orosz befolyást ellenző, a katolikus vallás primátusát megőrizni kívánó, ráadásul többnyire reformpárti főurak, akik programjukat a lengyel állam „moszkovitáktól és eretnekektől történő megtisztításában” foglalták össze.²⁷ Az orosz állam katonailag kívánta felszámolni a bari konföderációt, ami csak többévi harc árán sikerült, mivel a lengyel ellenállók gerillataktikája sokáig hatékonyan működött az orosz seregekkel szemben. A bariak francia, osztrák és török segítségben reménykedtek, Józef Potocki gróf például Bécsben próbálta Ausztriát rávenni a konföderáció támogatására, ám némi pénzen és kiképzőkön kívül sehonnan sem érkezett érdemi segítség.²⁸

Ugyanakkor a lengyelek orosz- és pravoszláv-ellenessége miatt Makszim Zseleznyak és Ivan Honta hetmanok vezetésével felkelés bontakozott ki az ukrán parasztok körében.²⁹ Elterjedt egy olyan legenda, hogy Katalin „aranylevelet” ado-

24 A krakkói püspökön kívül Dariusz Żaluzki kijevi püspököt, Wacław Rzewuski hetmant és fiát, Seweryn Rzewuskit, továbbá másokat. Gebei, 2016. 142.

25 Vö. Szemusín, 1996. 29–30.

26 Idézi Heller, 1996. 369.

27 Szokolay, 1996. 75–76.

28 Massie, 2013. 417.

29 Font–Varga, 2006. 191.

mányozott nekik, amelyben a szabadság ígérete mellett a zsidók és a katolikusok lemészárlására szólítja fel őket. A felkelés eleinte komoly sikereket ért el, szomorú epizódja az umanyi mészárlás, amely az addigi legsúlyosabb pogrom volt az orosz történelemben. Több mint 20 ezer embert gyilkoltak meg, valamint ugyanilyen tragikus momentum volt Balta város lakosságának kiirtása is. Mivel a Ksawery Branicki vezette lengyel királyi hadsereg gyenge volt, a lázadás jó alkalmat kínált az orosz katonai beavatkozásra. Katalin semmiképpen sem szeretett volna egy országos ki-terjedtségű parasztmozgalmat támogatni, ezért az orosz–hajdamak „latinellenes” titkos szövetség hamar felbomlott, és a felkelést az orosz és a lengyel királyi csapatok közösen verték le.³⁰

Az orosz–török háború hatása a nemzetközi viszonyokra

A bari konföderáció elleni harc során a küzdelmek török területre is áttértek, épp a moldvai Balta lakosságának lemészárlása nyújtott megfelelő alkalmat Törökországnak az oroszok elleni fellépésre, amit a háttérből a francia diplomácia erőteljesen támogatott.³¹ I. Abdülhamid szultán ultimátumot nyújtott át Alekszej Obreszkov isztambuli orosz nagykövetnek, amelyben az orosz csapatok kivonását követelték Törökország és Lengyelország területéről, valamint a pravoszlávok támogatásának megszüntetését. Katalin követutasítása egyértelmű volt: „...a kisebbik rossz mellett döntünk (...), inkább vállaljuk az összeütközést, mint ügyünk tönkretételét”.³² Obreszkov a „sértő hangvétele miatt” a török ultimátumot átvenni sem volt hajlandó, így ő a Jedikulába került, és kitört a soron következő orosz–török háború.

Ez a háború volt az első lengyel felosztást közvetlenül megelőző nemzetközi esemény, és részben ez vezetett magához a megcsonkításhoz is. A háború részleteire nincs módunk kitérni,³³ mindenesetre ekkor már kirajzolódtak Katalin távlati külpolitikai céljai is. Azov elfoglalása után ugyanis lehetővé vált, hogy a Krím Török Birodalomról történő leválasztásának Nagy Péter óta dédelgetett terve megvalósuljon, Orlov gróf tervezete pedig már a balkáni szlávok fellázításának gondolatát vetette fel.³⁴ Ilyen körülmények között fogalmazódott meg a lengyel állam felosztásának gondolata.

30 Szokolay, 1996. 75.

31 Massie, 2013. 418.

32 Idézi Heller, 1996. 370.

33 Csak jelzésszerűen említve néhány fontosabb epizódját: 1769 tavaszától indultak meg a tényleges hadműveletek. Golicin herceg vezetésével egy 80 ezres sereg átlépte a Dnyesztert, majd szeptemberben vereséget mért a törökre és elfoglalta Hotint. Az augusztusban kinevezett új fővezér, Pjotr Rumjancev elfoglalta a román fejedelemségek fővárosait, Iași-t és Bukarestet, majd a largai és a kaguli ütközetben Rumjancev és Panyin súlyos vereséget mértek a török erőkre. Katalin, aki közben Taganrogrban beindította az azovi flottaépítési programot és a Moldávia hercegnője címet is felvette titulusai közé, talán legkiválóbb tábornokát, Alekszandr Szuvorovot Lengyelországba küldte az ottani „zavargások” elfojtására. Időközben fél éves hajóút után a Balti-tengerről a Földközi-tengerre érkezett Alekszej Orlov vezetése alatt egy erős orosz flotta, amely Cseszménél megsemmisítette a török hajóhadat.

34 A győzelmek ellenére a háború súlyos nehézségeket jelentett Oroszország számára, 1770-ben kitört a pestis, 1771-ben eljutott Moszkvába is, és a lezárt városban pestislázaadás tört ki. Az uralkodónőnek

Az első lépést az addig a háttérben kivárára játszó, passzív Ausztria tette meg, amely 1769-ben, majd 1770-ben elsősorban a trónörökös, a későbbi császár, II. József és Wenzel von Kaunitz kancellár kezdeményezésére időszerűnek látta a pillanatot az 1412-ben elzálogosított szepességi városok megszállására,³⁵ ahogy írták: „a magyar királyokat megillető ősi földek visszavételére”, vagy ahogy Heller orosz történész fogalmaz: a „határkövek egyoldalú áthelyezésére”. Abban a tekintetben, hogy a lengyel állam felosztását valójában ki kezdeményezte, az orosz történetírás előzékenyen átengedi az elsőséget Poroszországnak. Az orosz történészek azzal érvelnek, hogy II. Frigyes már 1769-ben elküldte Pétervárra az instabil állam felosztásának tervét, Katalin azonban ekkor még így reagált: „Oroszországnak éppen elég földje van, fölösleges új területek megszerzéséről gondolkodnia.”³⁶

Az osztrák lépés után viszont megváltozott a helyzet. A porosz kezdeményezés bizonyítására a téma orosz kutatói II. Frigyes öccse, Henrik herceg 1771-es pétervári látogatását hozzák fel, bizonyosságul pedig a porosz uralkodó *Feljegyzések* című munkáját citálják. A poroszok felosztási tervére Katalin ezúttal – Ausztria egyoldalú lépésére utalva – a következőképpen reagált: „Ha ők zsákmányolnak, miért ne zsákmányolna mindenki?”³⁷ Kétségtelen, hogy elsősorban Poroszországnak állt érdekében szétszórt területeit egyesíteni, de egyértelműek voltak az orosz szempontok is: Ausztria és Poroszország semlegességet tanúsított az orosz–török háborúban, de az egyik államnak sem állt érdekében Oroszország túlzott megerősödése, ezért a lengyel területek megfelelő kompenzációt jelentettek ahhoz, hogy a cári birodalom al-dunai katonai sikereit elismerjék. Az ukrán és a belorusz területek újraegyesítése Oroszországgal kezdettől fogva Katalin külpolitikai prioritásai közé tartozott, továbbá a határmódosítás, területablás egyúttal nyilvánvalóan a lengyel állam további meggyengítésével járt.

Mindezeket a szempontokat és célokat számba véve 1772. január 4-én Victor von Solms-Sonnenwalde meghatalmazott porosz követ és Panyin, az orosz Külügyi Kollégium vezetője aláírták azt a titkos dokumentumot, amelyben a két állam a poroszok által javasolt módon megállapodott a lengyel területek országaikhoz csatolásáról. Ausztriának, amely először nyúlt lengyel fennhatóság alatt álló birtokokhoz, döntenie kellett, hogy részt vesz-e a felosztásban, vagy nyíltan a bari konföderáció mellé áll. Amikor Kaunitz garanciát kapott arra, hogy Ausztriát egyenrangú félként vonják be a folyamatba, csatlakozott a tárgyalásokhoz. A lengyel államiság szempontjából tragikus egyezséget 1772. július 25-én, Péterváron írták alá, két egymást követő külön szerződés formájában, először egy orosz–porosz, majd egy osztrák–orosz kontraktus kötött meg. Oroszország, ambícióinak megfelelően,

Grigorij Orlovot kellett hadsereggel a lázadás elfojtására küldenie. A járválynak csak Moszkvában mintegy 130 ezer ember esett áldozatul. Ott voltak még a gazdasági gondok is. Azok leküzdésére a cárnő papírpénzt bocsátott ki, amely nem rendelkezett elegendő arany- és ezüsfedezettel, ám Oroszországra nem voltak érvényesek a közgazdasági szabályok, itt a pénzbe vetett bizalom alapja nem a nemesfémfedezet, hanem a cárnő iránti feltétlen tisztelet volt.

35 Ez 13 várost, valamint további három koronavárost, Gnédzát, Podolint és Ólublót jelentette. Gebei, 2016. 144.

36 Heller, 1996. 375.

37 Uo.

a lengyel állam keleti sávját hasította le, főként fehérorosz³⁸ és ukrán területeket,³⁹ 93 ezer négyzetkilométer nagyságban, mintegy 1,8 millió lakossal.⁴⁰ A lengyel kormányzatot post factum csak a kész tényekről értesítették, a tényleges annexióra 1773-ban került sor, és kiszolgáltatott helyzetében a szejm még ebben az évben kénytelen volt elismerni a felosztást. Szaniszló Ágost nem tehetett mást, kétségbeesett hangú leveleket írt a kor európai vezetőinek az országa elleni „nemzetközi összeesküvésről”. A felvilágosult uralkodónők szépítették a döntést, Mária Terézia a „csatlakozó ország” kifejezést engedte meg az osztrák szerződésben, Nagy Katalin kiáltványában – nem kis cinizmussal – többek közt azt deklarálta: „birodalma érdekeit szem előtt tartva kényszerítve érezte magát, hogy végül a saját erejéből vessen véget a féktelen lengyel zavargásoknak, és megakadályozza az ország szétrombolását”.⁴¹ Mindenesetre Katalin kegyencei nem jártak rosszul, az Orlov fivérek például hatalmas lengyel területeket kaptak.

Az orosz történetírás java nem rajong a lengyel állam felosztásáért: Vaszilij Kljucsevszkij kizárólag az orosz érdekeket szem előtt tartva azt írta, hogy Lengyelország felosztásával megszűnt az oroszokat a poroszoktól és az osztrákoktól elválasztó szláv állam, amelynek területe és ereje ezentúl a német államokat szolgálta, ráadásul a szerzett vidékek integrálása az orosz történelemben a lengyelkérdés folyamatos napirenden tartását jelentette. Heller arra hívta fel a figyelmet, hogy a Rzeczpospolita felszámolása tulajdonképpen fizetség volt azért, hogy a két német állam nem akadályozta meg az Oszmán Birodalom elleni háborúban az orosz győzelmet. Annak ellenére, hogy a nyugati hatalmak a gyarmataikon gátlástalanul érvényesítették gazdasági és politikai szempontjaikat, Európa közepén egy nagy múltú latin keresztény állam szomszédjai általi szétdarabolása jogos felháborodást váltott ki a kor európai közvéleményében. A felosztást Katalinnak még az általa jól megfizetett és őt imádó francia filozófusok sem tudták megbocsátani, és nem bocsátotta meg sem a lengyel, sem az európai közgondolkodás, mind a mai napig.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

A Moszkvai Patriarkátus alapító levele

2005 *A Moszkvai Patriarkátus alapító levele (részletek)*. In: *A középkori orosz történelem forrásai*. Szerk.: Szili Sándor. Bp., 2005. 235–239.

Bebesi

1999 *Bebesi György: A feketesázak*. Bp., 1999.

38 Vö. Szemusin, 1996. 30.

39 Vö. Varga, 1993. 16.

40 Ausztria területi nyeresége ettől nem sokkal nem maradt el, 82 ezer négyzetkilométert zsákmányolt, Poroszországnak „mindössze” 36 ezer négyzetkilométer jutott, de Kelet-Poroszország egyesülhetett Brandenburggal, és gazdasági erő szempontjából ezek voltak a legjövedelmezőbb területek.

41 Niederhauser–Szvák, 2002. 147.

2002 Bebesi György: Oroszország ázsiai gyarmatainak megszerzése. In: *Anyaországok és (volt) gyarmataik 1.* Szerk.: Szabó Loránd – Ölbei Tamás – Wilhelm Zoltán. Pécs, 2002. 125–136.

Font–Krausz–Niederhauser–Szvák

1997 Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története.* Bp., 1997.

Font–Varga

2006 Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története.* Szeged, 2006.

Gebei

2016 Gebei Sándor: Oroszország hatalmi térnyerése a Rzeczpospolita rovására (17–18. század). In: *Az Orosz Birodalom születési. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről.* Szerk.: Frank Tibor. Bp., 2016. 132–153.

Heller

1996 Heller, Mihail: *Az Orosz Birodalom története.* Bp., 1996.

Kamenszkij

2000 Kamenszkij, Alekszandr: Nagy Katalin. In: Kamenszkij, Alekszandr: *Nagy Katalin – Niederhauser Emil: Mária Terézia.* Bp., 2000. 149–300.

Massie

2013 Massie, Robert K.: *Nagy Katalin. Egy asszony portréja.* Bp., 2013.

Niederhauser–Szvák

2002 Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *A Romanovok.* Bp., 2002.

Szemjonov-Tyan-Sanszkij

2004 Szemjonov-Tyan-Sanszkij, Venyiamin: A nagy területek birtoklásának formája Oroszországban. In: *Oroszország és Európa. Geopolitikai szöveggyűjtemény.* Szerk.: Siselina, Ljubov – Gazdag Ferenc. Bp., 2004. 313–322.

Szemusin

1996 Szemusin, Dmitrij: *Belorusszia rövid története.* Bp., 1996.

Szokolay

1996 Szokolay Katalin: *Lengyelország története.* Bp., 1996.

Szolovjov

é. n. Соловьев, Сергей: *История России с древнейших времен.* Кн. 6. Санкт-Петербург, é. n.

Trubeckoj

2004 Trubeckoj, Nyikolaj: Dzsingisz kán öröksége. In: *Oroszország és Európa. Geopolitikai szöveggyűjtemény.* Szerk. Ljubov Siselina – Gazdag Ferenc. Bp., 2004. 282–293.

Varga

1993 Varga Lajos: *Ukrajna. Történeti áttekintés.* Bp., 1993.

GYÖRGY BEBESI

THE FIRST MUTILATION OF POLAND FROM THE PERSPECTIVE
OF RUSSIAN IMPERIAL FOREIGN POLICY

The study analyses the first mutilation of the Rzeczpospolita from the point of view of Russian imperial foreign policy. It takes into account the factors and theories that encouraged the Russian state to constantly expand its territory and subjugate other peoples. It examines these aspects during the reign of Catherine II (the Great), covering the specific subjective factors of the period, the role of the Tsarina, Russia's foreign policy doctrine of the time, the idea of expansion towards the south, Crimea and the Balkans, and the development of the idea of partition of Poland.

Anya és fia nézetkülönbsége a Rzeczpospolita első területi megcsonkítása kapcsán

Mária Terézia és II. József kapcsolata több szempontból is unikálisnak tekinthető a történelemben. Erre a kapcsolatra különleges hatást gyakorolt a Lengyel–Litván Nemzeti Köztársaság (Rzeczpospolita) 250 évvel ezelőtti első megcsonkítása. Noha a magyar történetírásban – tudomásunk szerint – eddig ezzel az eseménnyel a két uralkodó szemszögéből nézve még senki nem foglalkozott, a témát tágabb perspektívában sokan érintették. Jelen dolgozatban három fő részben vizsgáljuk a kérdést: áttekintjük a téma magyar historiográfiáját; ismertetjük az eseményeket Habsburg szemszögéből; végül pedig kísérletet teszünk arra, hogy új szempontok alapján vizsgáljuk meg a királynő és a császár eltérő hozzáállását a nemzeti köztársaság első megcsonkításához. Nem a felosztás hónapjainak vitáit kívánjuk bemutatni, hanem az uralkodók életútjait próbáljuk egymással összevetni, illetve a megcsonkításról alkotott véleményük hátterét megvilágítani.

A magyar historiográfia a nézetkülönbségről

A magyar történetírásban alaptételnek tekinthető, hogy Mária Terézia és II. József között véleménykülönbség alakult ki a Rzeczpospolita első megcsonkítása kapcsán: míg a királynő ellenezte, a császár támogatta a felosztást. Marczali Henrik 1880-ban, II. József külpolitikai célkitűzéseinek szentelt tanulmányában megjegyzi, Mária Terézia a Lengyel–Litván Nemzeti Köztársaság felosztásába csupán védelmi okokból egyezett bele, hogy ne erősödhesen meg túlzottan Poroszország (vagy éppen Oroszország) a régióban, ami felborította volna az erőegyensúlyt.¹ Később, 1891-ben Mária Terézia-monográfiájában a királynőt egyenesen úgy ábrázolja, mint aki csak elszenvetődője volt az eseményeknek, melyeket viszont József és Kaunitz a háttérben tervezgetett és siettetett. A királynő csak akkor egyezett bele a felosztásba, amikor nyilvánvalóvá vált számára, hogy azt már nem lehet elkerülni.²

A későbbiekben hol több, hol kevesebb részlettel a Marczali által megfogalmazott szemlélet köszön vissza a szakmunkák túlnyomó többségében. Perényi Jó-

* A szerző az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem BMK Történelemtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa (3300 Eger, Eszterházy tér 1., dinnyes.patrik@uni-eszterhazy.hu).

1 Marczali, 1880. 187.

2 Marczali, 1891. 271–274.

zsef 1962-es *Lengyelország története* szerint Mária Terézia elutasította a felosztás tervét, de II. József a II. Friggyessel való kétszeri találkozás után beleegyezett az elképzelésbe.³ Ifj. Barta János 1988-as munkájában kiemeli az uralkodónő vívódásának mind erkölcsi, mind biztonságpolitikai oldalát. Mária Terézia nem tekintette elfogadhatónak, hogy csak azért vegyen részt Ausztria is a rablásban, hogy ne maradjon el a másik két hatalom mögött. Sőt, inkább úgy vélte, hogy az „álnok bitorlók” megfélemezésére kellene inkább a birodalom erejét fordítani.⁴ Később, 2000-es tanulmányában hasonló véleményt fogalmazott meg Gebei Sándor,⁵ illetve 2001-es monográfiájában Ring Éva is.⁶ A Poór János szerkesztette, *A kora újkor története* című egyetemi tankönyv szintén néhány konkrét példával illusztrálja Mária Terézia vonakodását, majd pálfordulását.⁷ Az említett néhány példa alapján elmondható, hogy a magyar történétírók nagy része egyetért a két személy nézetkülönbsége meglétében. Van azonban kivétel is. Szokolay Katalin 2006-os kötetében például egyáltalán nem említi meg II. Józsefet a felosztás kapcsán, és Mária Terézia hezitálásáról sem esik szó.⁸

A nemzetközi szakirodalomra annak jelen írás terjedelmi keretét szétfeszítő nagysága miatt szándékosan nem térünk ki, néhány jellemző példát mégis megemlítenénk. Ennek szubjektív okai vannak: Alfred von Arneth munkássága megkerülhetetlen ma is. Franz Herre és Norman Davies egymással ellentétes véleményt fogalmaztak meg. Arneth 10 kötetes Mária Terézia-életrajzában a 8. kötet 11. fejezetével vezeti fel az eseményeket: *II. Frigyes tervei Lengyelország ellen*. Ebben a fejezetben említi a korábbi porosz felosztási terveket, a szepességi városok visszavételét és annak nemzetközi bonyodalmait. Az ezt követő 12. fejezet a legérdekesebb számunkra: *Véleménykülönbségek Bécsben*. Ebben Arneth sorra veszi a fontosabb szereplők konfliktusait és viszonyulását a kilátásba helyezett felosztáshoz. Itt egyértelműen látszik a többségi vélemény: a királynő ellenzője volt a felosztásnak, csak a kényszerítő körülmények miatt egyezett bele abba. A 13. fejezet már magával a felosztást deklaráló dokumentummal foglalkozik, majd a 14. fejezet azal, hogy a lengyelek miként fogadták el a felosztást.⁹ A dinasztia ezen időszakból fennmaradt leveleit 1867-ben adta ki Arneth, az 1772-ben keletkezett dokumentumok nagy részét azonban II. József Lipótnak írt levelei alkotják.¹⁰

Az osztrák Franz Herre, hasonlóan a magyar történészek többségéhez, Mária Terézia vívódását hangsúlyozza a felosztást illetően, ami mellett végül azért döntött, mert nem tudott fiának és kancellárjának ellentmondani.¹¹ Ezzel szemben az angol Norman Davies azt emeli ki, hogy a királynő is készen állt a területszerzésre,

3 Perényi, 1962. 146. Itt tévesen 1779-es évszám olvasható a szepességi városok visszafoglalása időpontjaként.

4 Barta, 1988. 212–214.

5 Gebei, 2000.

6 Ring, 2001. 161–168.

7 Soós, 2009. 131–132.

8 Szokolay, 2006. 84.

9 Arneth, 1877. 293–426.

10 Arneth, 1867.

11 Herre, 2001. 331–335.

sőt pusztán színjátéknak tekinti „illő habozását”. Az uralkodónőről festett negatív kép helyenként már mintha a személyeskedés jegyeit is magán viselné.¹² Csupán ezen három példa alapján természetesen semmilyen következtetést nem érdemes levonni az osztrák és az angol történetírók állásfoglalásáról, de ahogy a Lajtán túli történészek a 18. századi „udvari” képet erősítik, úgy helyenként Norman Davies is hozzá a korabeli angol sajtó értékelését és stílusát.¹³

A Habsburgok és a Rzeczpospolita első megcsonkítása

A 18. század közepén a lengyel belpolitikai bizonytalanság mellett a nemzetközi változások játszottak döntő szerepet az eseményekben. Azt, hogy ki volt az értelmi szerzője a felosztásnak, sokféleképpen magyarázzák.¹⁴ Van, aki II. Frigyes¹⁵ látja a kezdeményezőnek, míg van, aki az orosz uralkodónőt.¹⁶ A Habsburgok részvétele általában úgy kerül említésre, mint akik a másik két uralkodóhoz csatlakoztak.¹⁷ Poroszország már többször javasolta a nemesi köztársaság felosztását,¹⁸ ami III. Ágost lengyel király (1733–1763) halálával könnyebben megvalósíthatóvá vált, mint korábban bármikor. Megnyílt az út II. Frigyes előtt, hogy megpróbálja elérni célját: területeket kiszakítani a Rzeczpospolitából, hogy ezáltal egyesítse országait. Marczali Henrik korábbi jellemzése, hogy II. Frigyes „mint új, döntő erő lépett be az európai politika körébe”,¹⁹ nem csak az 1740-es évekre volt igaz. 1762-ben – tehát még III. Ágost halála előtt – tudatta a felosztásra vonatkozó tervét új szövetségeseivel, III. Péter orosz császárral. Egy „Piaszt” (tehát nemzeti, azaz lengyel) nemest segítene a lengyel trónhoz, ezáltal leválasztaná a szászokat a Rzeczpospolitáról. III. Péter uralkodása ugyan nem volt hosszú, így – egyértelmű hajlandósága ellenére – a porosz király Pétervárt nem tudta bevonni a cselszövésbe. A 18. század második felének elején a berlini udvar tette meg az első határozott lépéseket a felosztás érdekében, azonban az oroszok is régóta és folyamatosan igényt formáltak a Rzeczpospolita bizonyos területeire. III. Iván orosz cár (1462–1505) titulusa szerint „fejedelem, egész Rusz nagyuralkodója” volt. Ezzel a címmel külpolitikai követeléseinek adott hangot, azaz bejelentette igényét a Litván Nagyfejedelemség fennhatósága alatt álló Fehér- és Kis-Ruszra.²⁰

12 Davies, 2006. 410., 414.

13 Schvéd, 2021. 161–163.

14 Régóta vitatott kérdés, hogy ki volt a tényleges értelmi kezdeményezője a Rzeczpospolita első felosztásának. Sváby, 1895. 281–282.

15 II. Frigyes mintegy „örökségként” kapta a felosztás tervét, mivel azt már korábban is szorgalmazták más porosz uralkodók. Szemusín, 1996. 30.; Тупонев, 1998. 46.

16 II. Katalinnak érdeke lehetett a felosztás, de a lengyel integritás megőrzése is, hiszen óriási befolyása révén az egész Rzeczpospolitára szinte úgy tekinthetett, mint saját államára. Тынянова-Калашников, 2012. 120.; Тымовский-Кеневич-Хольцер, 2004. 267.

17 Szemusín, 1996. 30.

18 Poroszország jelentős szerepet játszott három korábbi felosztási tervzetben is – 1656-ban, 1720-ban és 1733-ban –, ezek azonban fiókban maradtak. Davies, 2006. 409.; Schvéd, 2021. 155.

19 Marczali, 1898. 250.

20 Szemusín, 1996. 19.

Amikor nem sokkal később II. Frigyes megkereste a felosztási tervével II. Katalint is,²¹ kitűnt, hogy Frigyes terve egy Piast trónra ültetésére nem ütközött Katalin szándékával, hiszen ő éppen a lengyel Stanisław August Poniatowskit, korábbi szertőjét kívánta trónra juttatni.²² 1764. április 11-én megállapodást²³ és titkos szerződést²⁴ kötöttek a királyválasztáson való közös érdek érvényesítéséről.²⁵ A lengyelországi orosz befolyás mértéke II. Szaniszló Ágost (1764–1795) 1764-es megválasztásával átlépett egy olyan határt, amit a nemesség egy csoportja már nem kívánt szó nélkül eltűnni, ami végül 1768-ra fegyveres ellenálláshoz vezetett: Bar városában a király és az orosz jelenlét ellen konföderációba gyülekeztek a lengyel nemesek.²⁶

A bari konföderációval minden bizonnyal az oroszok egyedül is képesek lettek volna elbánni, de közben háborúba (1768–1774) keveredtek a törökökkel, éppen a lengyel belügyekbe való beavatkozás miatt.²⁷ A törökellenes háború lépésre készítette az osztrákokat.²⁸ Bécs tartott Szentpétervár esetleges balkáni térnyerésétől (az Oszmán Birodalom elleni háború sikeressége esetén ez reális félelem lehetett), ezért inkább a törökökkel szimpatizált, de igyekezett saját pozícióit is javítani. II. József és Kaunitz úgy ítéltek meg, hogy ebben a helyzetben inkább Poroszországhoz kellene közeledni, kiváltva ezzel Mária Terézia nem kis elégedetlenségét. II. Józsefben nem, vagy nem olyan erősen éltek anyja poroszellenes beidegződései, sőt kifejezetten kereste a kapcsolatot a poroszokkal és az oroszokkal. Mária Terézia viszont inkább hajlott a törökkel való együttműködésre, csak hogy ezzel is gátat szabjon az oroszok terjeszkedésének.²⁹

II. József két alkalommal is találkozott II. Frigyesel, először 1769-ben Neissében (Nysa, Lengyelország), Sziléziában, majd 1770-ben Neustadtban (Uničov, Csehország), Moráviában.³⁰ Napjainkig nagy kérdés, hogy miként is viseltetett II. József II. Frigyes iránt (minek is tartotta őt: példaképnek, riválisnak, elérendő célnak?).³¹ A két uralkodó hosszan értekezett a lengyel anarchiáról és az orosz–török

21 Туполев, 1998. 72.

22 Szokolay, 2006. 74.

23 A szerződés általános részeit titkos cikkelyek követték, amelyek garantálták a közös fellépést egy harmadik hatalom (tulajdonképpen Bécs) ellen, ha az beavatkozna a lengyel királyválasztás ügyeibe. Emellett szó esett egyes svéd területekről, illetve a Krímről is. A teljes szöveget lásd: ПСЗ, т. 16. 649–697.

24 Poniatowski közös támogatása mellett garantálták a *liberum veto* és a disszidensek jogainak védelmét és fenntartását, illetve megállapodtak abban, hogy a lengyel alkotmány őrzője az Orosz Birodalom. A teljes szöveget lásd: Мартенс, 1880. 25–33.

25 Az 1764-es szövetségi szerződést 1767-ben megújították. Divéky, 1929. 14–15.

26 Ring, 2001. 165.

27 Herre, 2001. 332.

28 Ez nem is volt lehetetlen forgatókönyv, hiszen Kaunitz kancellár 1768 decemberében elő is állt egy oroszellenes porosz–osztrák–török szövetség tervével. A javaslat alapján a Habsburg Monarchia visszakapta volna Sziléziát, II. Frigyes pedig Lengyel-Poroszországgal kompenzálták volna. A tervet végül sem Mária Terézia, sem II. József nem tartotta kivitelezhetőnek. Туполев, 1998. 84.

29 Marczali, 1891. 271. 1771. július 6-án, az éppen zajló orosz–török háború idején az osztrákok és a törökök szövetséget kötöttek. Marczali, 1898. 259. A szövetség azonban nem volt hosszú életű, éppen a területszerzés reményében, 1772-ben Bécs érvénytelenítette azt. Тынянова–Калашников, 2012. 120.

30 Wolf, 1861.

31 Kulcsár, 2004. 55.; Barta, 2012. 39–41. II. József és II. Frigyes személyiségéről az első találkozó fényében: Fejtő, 1997. 141–151.

háborúról. Egy ilyen találkozó alkalmával érkezett meg Konstantinápolyból a felkérés, hogy Berlin és Bécs közösen közvetítsenek a törökök és az oroszok között a békekötés folyamatában. Már-már úgy tűnt, hogy a német-római császár és a porosz király akarata érvényesülhet keleten. Mindeközben Bécs legfőbb célja az volt, hogy korlátozza Berlin túlzott térnyerését és megpróbálja aláásni, esetleg szétszakítani az orosz–porosz szövetséget.³²

A három hatalom végső megegyezését a felosztásról osztrák és porosz akciók előzték meg. Elsőként 1769-ben a Habsburg Monarchia foglalta vissza a még 1412-ben, Luxemburgi Zsigmond király által elzálogosított 13 szepességi várost (illetve még 3 várost),³³ amit további területek³⁴ elfoglalása követett 1770-ben. Maga a lengyel király, II. Szaniszló Ágost kérte fel a térségben zajló zavargások miatt a Habsburg Monarchiát a béketeremtő bevonulásra. A béketeremtésből azonban (vissza)hódítás lett. Ezt a helyzetet Mária Terézia igyekezett a legteljesebben tisztázni, és munkába állította levéltárosait. A levéltárosok 24 nemzetközi egyezményt, konvenciót és paktumot ástak elő, amelyek igazolták a magyarok jogát a terület felett.³⁵ Azonban II. Frigyes sem maradt tétlen, még ezen év őszén parancsot adott seregeinek, hogy mélyen nyomuljanak be a lengyel területekre, ahol cordon sanitaire-t állíttatott fel Elbing városában és Nyugat-Poroszország egy részén, ezzel tulajdonképpen elfoglalva a területet. Ezek a területi változások voltak az előhírnökei az első felosztásnak.³⁶

A megállapodások közül elsőként az orosz–porosz született meg 1772. február 17-én.³⁷ Ebben, a felosztáson kívül, megegyeztek a kölcsönös háborús segítségnyújtásról is. A Habsburg Monarchia sem maradt sokáig távol: Mária Terézia már február 19-én egyértelmű jelét mutatta, hogy részt kíván venni az osztozkodásban.³⁸ A tárgyalások és egyeztetések azonban elhúzódtak³⁹ egészen augusztus 5-ig.⁴⁰ Végül Péterváron két titkos konvenciót írtak alá: az Orosz Birodalom és a Porosz Királyság,⁴¹ illetve az Orosz Birodalom és a Habsburg Monarchia között.⁴² Ezzel a felosztás ügye eldőlt, a seregek a meghatározott időn belül be is vonultak

32 Туполев, 1998. 88.

33 A 16 város mintegy 2500 négyzetkilométer nagyságú területet jelentett. Gebei, 2000. 219.

34 A kis-lengyelországi Sandeci, Nowy Torgi és Czorstyni sztarosztaságok. Gebei, 2000. 222.

35 Gebei, 2000. 216–222.

36 Туполев, 1998. 87.; Szokolay, 2006. 84.

37 Úgy tűnik azonban, hogy az életbe lépés időpontját visszadátumozták január 4/15-re. Туполев, 1998. 94. A teljes szöveget lásd: Мартенс, 1880. 71–81.

38 Egy manifesztumban Mária Terézia deklarálta, hogy az orosz cárnőhöz és a porosz királyhoz hasonlóan ő maga is igényt tart a nemesi köztársaság egyes területeire. Мартенс, 1875. 20–21.; Arneth, 1877. 396.

39 A szerződés egyik fontos pontja volt az osztrák közvetítés a török–orosz háború lezárásában. A 4. cikkelyben szó esett arról, hogy Havasalföld és Moldva függetlensége vagy bekebelezése ellentétes Ausztria érdekeivel. Az osztrákok tartottak attól, hogy az oroszok befolyásra tesznek szert a román fejedelemségekben. Мартенс, 1875. 28.

40 Мартенс, 1875. 21–29.

41 Orosz részről Nyikita Panyin és Alekszandr Golicin herceg, porosz részről a pétervári követ, Victor von Solms-Sonnenwalde gróf írta alá a konvenciót. A teljes szöveget lásd: Мартенс, 1880. 71–77.

42 Orosz részről Nyikita Panyin, osztrák részről a pétervári követ, Joseph von Lobkowitz herceg írta alá. A teljes szöveget lásd: Мартенс, 1875. 24–29.

a kijelölt területekre.⁴³ A Friedrich Fromhold Martens által kiadott szerződések gyűjteményében jól láthatjuk, hogy az oroszok és az osztrákok a felosztás ügyében 1772–1775 között hét,⁴⁴ míg az oroszok és poroszok 1772–1777 között hat⁴⁵ szerződést kötöttek. Ezekben minduntalan megerősítették a határokat, némely esetben a lengyeleket is kötelezve a garanciára.⁴⁶

Ahogy azt a historiográfiai részben is említettük, Mária Terézia hezitálása közismert, ugyanakkor egyesek mesterkéltnek, sőt, hazugnak gondolták. A vívódásnak több nyoma is van: II. Józsefhez, Kaunitz kancellárhoz, gyermekeihez, vagy Franz Lacy tábornaghoz írott leveleiben.⁴⁷ A vívódást több dolog magyarázza: a királynő jogtalan fellépésnek tekinthette egy másik szuverén állam, különösen a szintén katolikus Lengyelország megcsonkítását, illetve a hétéves háború (1756–1763) után Mária Terézia egyértelműen a békét tekintette külpolitikai célkitűzései vezérfonalának.⁴⁸

A nemesi köztársaság területe nem változott II. Szaniszló trónra lépése óta: 730 ezer négyzetkilométer nagyságú volt még mindig, a lakosság száma vélhetően elérte a 14 millió főt.⁴⁹ Az első felosztás során a legkisebb területet Poroszország kapta, de ha a megszerzett területek fontosságát tekintjük, ez a legjelentősebb rész, mivel ez a vidék kötötte össze Brandenburgot és Kelet-Poroszországot, illetve annak megszerzése a nemesi köztársaság külkereskedelmének jelentős része feletti ellenőrzést biztosította. A megszerzett Királyi Poroszföld, Kujávia és Chełmo összesen 36 ezer négyzetkilométert tett ki, 580 ezer lakossal. A Habsburg Monarchiához került területek egy részét a szepességi városokhoz hasonlóan magyar történelmi jogokra⁵⁰ hivatkozva csatolták el, míg másokat nyíltan gazdasági okokból (Krakkó környéki sóbányák). A Sziléziával szomszédos Białától egészen a Dnyeszter partjáig megszerzett terület 82 ezer négyzetkilométer volt, 2,1 millió lakossal. Az orosz szerzemény, Inflant (Livónia) és Belorusszia egy része a Dvinától és a Dnyepertől keletre terült el, 93 ezer négyzetkilométer és 1,3 millió lakos került orosz fennhatóság alá.⁵¹

A Habsburg Monarchia a megcsonkításhoz való csatlakozással nemcsak területileg gyarapodott, de új külpolitikai helyzetben találta magát. Egyrésztől az addig ellenséges Poroszországgal – ha csak alkalmasszerűen is, de – egy táborba került, másrésztől, aminek még nagyobb jelentősége lett a későbbiekben, a Habsburg Monarchia újra közeledni kezdett az Orosz Birodalomhoz. Elmondható, hogy ezek egyike sem volt Mária Terézia kedvére való. De mi a helyzet a többi udvarral?

43 Gebei, 2000. 227.

44 1772. augusztus 5., augusztus 22., 1773. január 20., 1775. július 4., 1776. február 9., április 13. Мартенс, 1875. 1–40.

45 1772. január 15., február 19., augusztus 5., 1773. január 30., 1777. április 1., április 13. Мартенс, 1880. 64–106.

46 Туполев, 1998. 97.

47 Marczali, 1891. 271–276.; Barta, 1988. 212–214.; Niederhauser, 2000. 140.; Herre, 2001. 331–334.

48 Legalábbis erre következtethetünk a hétéves háborút követő bel- és külpolitikai rendelkezéseiből. Marczali, 1891. 270–271.

49 Тымовский–Кеневич–Хольцер, 1998. 252.

50 Lásd bővebben: Benczúr–Kollár, 1772.

51 Ring, 2001. 168.; Davies, 2006. 412–414.

II. Frigyes látta, hogy egyre jelentősebb az orosz befolyás Lengyelországban, ezért is sürgette, hogy még addig kapcsolódhasson be a lengyel ügyekbe, amíg az valamilyen haszonnal kecsegtet, ehhez pedig jó lenne az osztrákokat is megnyerni, hogy ne egyedül kelljen szemben állnia az orosz terjeszkedéssel. Ugyanakkor Poroszország mindig is igyekezett a törökök és az oroszok között is lavírozni, mivel a törökök egyúttal ellensúlyozták az osztrák törekvéseket is. Berlin számára a leghátrányosabb az lehetett volna, ha kizorul a lengyel belügyekbe való beavatkozás lehetőségéből, illetve ha a törökkérdésben Ausztria és Oroszország egyezsége jut. Lengyelország felosztásának terve, immár a rivális osztrákokkal kiegészülve, teljes támogatottságot élvezett Berlinben.⁵²

Péterváron egyaránt voltak támogatói és ellenzői az elképzelésnek. Ellenezte Nyikita Ivanovics Panyin gróf, az orosz külügyek irányítója, aki az északi *akkord* elnevezésű külpolitikai doktrínájában az északi nem katolikus államokat kívánta összefogni a déli katolikusok ellen.⁵³ Az első felosztás még nem jelentette a panyini elképzelés végét, de az osztrákokhoz való közeledés már más irányzatot vetített előre. Az orosz külpolitika végleges elfordulását az északi szövetségi rendszertől II. József 1780-as oroszországi útja és az 1781-es orosz–osztrák szerződés hozta meg.⁵⁴ A Bécshez való közeledést szorgalmazók abban bíztak, hogy az osztrákok nemcsak garantálnák a törökökkel szemben elért orosz sikereket a nemzetközi színtéren, hanem akár ki is vennék a részüket egy újabb háborúból. Ennek az elgondolásnak később Grigorij Alekszandrovics Patyomkin és Alekszandr Andrejevics Bezborodko lett a két legfőbb támogatója.⁵⁵ Már a felosztás után, de ebben a légkörben zajlott az általunk ismert első levélváltás a német-római császár és az orosz császárnő között, amelyben Mária Terézia is feltűnik, még ha csak epizódszerep jutott is neki.⁵⁶

A II. Katalin által 1774. május 26-án keltezett levél központi témája Lengyelország megcsonkítása volt, illetve annak már megtörtént vagy még fenyegető következményei. II. Katalin tudomására jutott, hogy II. József a korábban megállapított területeken túlmenően egyéb területeket szeretett volna elfoglalni. Emellett az orosz uralkodónőnek legalább akkora gondot jelentett a porosz–osztrák egység megőrzése, mint a lengyel belpolitikai válság elkerülése.⁵⁷ Végül – ami miatt most is említjük ezt a levelet – II. Katalin Mária Terézia iránti tiszteletét sem felejté el hangoztatni, mégpedig igen körmönfont módon. Ugyanis azt írja, hogy a császár bölcsességében, igazságosságában és felvilágosult gondolkodásában ugyanannyira bízik, mint amennyire önzetlen, őszinte tiszteletet és barátságot érez Mária Terézia irányába.⁵⁸

⁵² Herre, 2001. 331–335.; Davies, 2006. 412–416.

⁵³ Dinnyés, 2018b.

⁵⁴ Петрова, 2011. 128.; Зазулина, 2015. 75.; Dinnyés, 2021.

⁵⁵ Dinnyés, 2021. 43.

⁵⁶ Az első levélváltásról bővebben: Dinnyés, 2018a.

⁵⁷ Arneth, 1869. 1–4.

⁵⁸ Переписка Екатерины Великой, 1880. 212.

Arneth gyűjteményében ezt követően II. József 1774. július 16-i levele szerepel,⁵⁹ és ez talán éppen az előbbire adott válasz.⁶⁰ Ebben ugyanis ismételtlen előkerülnek a fentebbi témák, illetve Mária Terézia is. A császár úgy látja: a levélben írtak jól mutatják, hogy mennyire összhangban vannak ők [II. József és II. Katalin], és a későbbiekben is az említett kérdésekben a közös, egyetértésben történő fellépést látja kívánatosnak. Jó példaként írja, hogy ugyanez az egyetértés található meg közte és édesanyja között, amire feltétlen szükség van az állam érdekében, és ami hozzásegíti az alattvalókat is a boldogsághoz. Ami pedig személyesen neki fontos – ennek megítélését Katalinra bízta –, az a hazája jólétének előmozdítása, ennek a célnak az elérése pedig még jobban serkenti őt tetteiben, amit személyesen akar bebizonyítani Őfelségének [III. Katalinnak], és amit – írja zárójelben a császár – már a saját államaiban és egész Európa előtt elért. Írja mindezt az iránta érzett csodálat minden mélységével és a baráti viszonyra való törekvéssel, amit a múltban történtek is bizonyítanak. Ezek fényében egy percet sem késlekedett azzal, hogy átadja az értékes és fontos üdvözlést császári édesanyjának, aki ennek ürügyén – véli a császár – biztosan maga is írni fog a cárnőnek.⁶¹ Mindezek után pedig meri remélni [II. József], hogy ezzel a tetteivel elvégzett mindent, amit csak II. Katalin tőle kívánhatott, és ha olyat tett, ami Őfelségének [III. Katalinnak] tetszésére van, akkor az a cárnő iránt változatlanul meglévő, mély tiszteletét és őszinte barátságát mutatja.⁶² A két levél alátámasztja azt a vélekedést, mely szerint II. Józsefnek a külpolitika terén nagyobb mozgásteret volt, mint a belpolitikában, de Mária Terézia véleményét itt sem hagyhatta figyelmen kívül. Ez pedig Szentpéterváron is egyértelműen látszott.

A II. József társuralkodóvá választását követő évtizedben a keleti színtéren három helyen gyarapodott a Habsburg Monarchia: a szepességi városok visszacsatolása, a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság első felosztása és Bukovina annexiója által. Ezen események bekövetkezte nem kizárólag a Habsburg Monarchián múltott, ugyanis szükség volt a nemzetközi körülmények „szerencsés” állására, illetve az első felosztás esetében környező nagyhatalmakra, vagy éppen az orosz–török háborúban való közvetítői szerep vállalására. Mégis fontos tanulságot hordoztak magukban: ha a császár gyarapítani akarja birodalmát, keleten adódhat erre lehetősége.

Mária Terézia és II. József szembenállásának okai

A történetírásban gyakran összehasonlítják a nagy történelmi személyiségeket, különösen az uralkodókat, hadvezéreket. Az összevetés azonban sokszor nem ad kellőképpen objektív képet, mivel a különböző korszakok eltérő viszonyai nagyon sok sajátos helyzetet eredményeznek. Valamivel egyszerűbb a dolog, ha kortársakról van szó, mivel ebben az esetben általában riválisokat, egymással szemben álló fele-

59 Arneth, 1869. 5–6.

60 Egyértelműen nem dönthető el, hogy időközben nem volt-e még másik levélváltás. Ezzel kapcsolatban Dinnyés, 2018a. 163–164.

61 Jelenleg arról nincs tudomásunk, hogy Mária Terézia valóban írt-e II. Katalinnak.

62 *Переписка Екатерины Великой*, 1880. 213–214.

ket hasonlítanak össze, igaz, a torzítás itt is elkerülhetetlen. Egészen rendkívüli Mária Terézia és II. József esete, akik egy korban éltek, és mivel társuralkodók voltak, az alapmotivációjuk (országaik gyarapítása) azonos volt.⁶³ Ennek ellenére sem tudtak sok kérdésben közös nevezőre jutni, más-más elképzelésük volt azzal kapcsolatban, hogy milyen intézkedések válnának államuk javára. Minderre kiváló példa a Rzeczpospolita első megcsonkítása. A következőkben arra próbálunk megérveket felhozni, hogy milyen korábbi tapasztalatok miatt különbözött olyan mértékben a két uralkodó hozzáállása az 1772-es első felosztáshoz. Első felvetésünk evidenciának tűnhet: Mária Terézia és II. József két különböző generációt képviselt. Ami miatt mégsem mondhatjuk, hogy pusztán ezzel megválaszolható a fő hipotézisünk, az éppen egy kortárs példája: II. Frigyes magatartása. A porosz király ugyanis Mária Terézia korosztályához tartozik, azonban a megcsonkításban egyértelműen „józsefi magatartást” képviselt.⁶⁴ Mivel az elkövetkezőkben közismert (vagy fentebb már említett) tényeket próbálunk más megvilágításba helyezni, a tudományos jegyzetelést szándékosan mellőzzük.

Mária Terézia gyermekkorát viszonylagos békében töltötte. Igaz, hogy születésének évében (1717) már zajlott az 1716–1718-as osztrák–velencei–török háború, amely azonban még a spanyolok itáliai hadjárata kapcsán sem említhető a 18. század nagy nemzetközi háborús eseményei között, úgy pedig különösen nem, mint amely a Habsburgok létét fenyegette volna. Az első jelentősebb nemzetközi konfliktus 1734-ben, a lengyel örökösödési háború (1734–1738) során robbant ki, amikor a főhercegnő már 16 éves volt.⁶⁵ Ezzel párhuzamosan zajlott egy orosz–osztrák–török háború (1737–1739) is, utóbbi az orosz–osztrák szövetség tagjai közül csupán előbbinek hozott pozitív eredményeket, a Habsburg Monarchia létét a kudarcos hadjárat azonban újfent nem veszélyeztette. Ezzel szemben József főherceg háborús körülmények között született, hiszen 1741-ben Mária Terézia az osztrák örökösödési háborúban igyekezett előbb megmenteni, majd a konszolidációt követően egyben tartani a közép-európai Habsburg impériumot. Mire a háború véget ért, József főherceg már hétéves volt! A háborús udvari hangulat nemcsak ismerős volt neki kiskorától fogva, hanem minden bizonnyal alapvető léttapasztalata. A két gyermekkor tehát teljesen eltért egymástól. Ha pedig ehhez még hozzávesszük azt is, hogy Mária Terézia gyermekkorában még nem volt szó arról, hogy ő lesz a Habsburg-örökség valamikori birtokosa, hiszen szülei várták a fiúörököst, addig József számára a kezdettől fogva teljesen világos volt: ami a háborúban megmarad, annak gyakor ő lesz az ura.

Mária Teréziának tehát békés gyermekkor, de zivataros trónra lépés adatott meg. Józsefnek éppen ellenkezőleg: háborús gyermekkor, ugyanakkor senkinek

63 Mindezek mellett is úgy látjuk, bár a két uralkodó jellemét tekintve különbözött egymástól, felvilágosult politikai gondolkodásuk közel állt egymáshoz.

64 Itt most csak a példa kedvéért alkalmaztuk ezt a megfogalmazást, hiszen ha egészen pontosak kívánunk lenni, akkor inkább azt mondhatjuk, hogy II. József követte a frigyesi magatartást a megcsonkítás kérdésében.

65 Valójában a nemzetközi bonyodalom már II. Ágost 1733. február 1-jei halálával elkezdett kibontakozni, de katonai konfliktussá csak a következő év elején fajult, de még éppen Terézia 17. születésnapja előtt.

kétsége sem volt, hogy ő az egyedüli törvényes örököse mindannak, ami Habsburg. Sőt, még a császári koronát is sikerült „átörökíteni” neki, ugyanis apja, I. Ferenc életében megtörtént római királlyá koronázása (1764). Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy mindezt megelőzte egy újabb katonai konfliktus, a hétéves háború.

Témánk szempontjából fontos a motiváció, ami végül a hétéves háború ki-robbanásához vezetett: Mária Terézia kísérletet tett arra, hogy az osztrák örökösödési háborúban elvesztett Sziléziát visszaszerezze. 1748–1756 között uralkodásának ez volt legfőbb külpolitikai célkitűzése, ennek szolgálatába állította a belpolitikát is, és reformok sorát vezette be a cél elérésének érdekében. Az uralkodónő immár nem elszenvedője kívánt lenni a nemzetközi küzdelmeknek, hanem kiváltója, alakítója. A revans azonban nem járt sikerrel, a nagy ellenlábasnak, II. Frigyesnek – jelentős mértékben köszönhetően a Hohenzollern-csodaként is ismert orosz uralkodóváltásnak – sikerült megőriznie Sziléziát. Megannyi befektetett energia, tervezés, csata és vérveszteség, az eredmény azonban (legalábbis osztrák–porosz relációban) gyakorlatilag status quo. József főherceg a háború kezdetén 15, a végén pedig már 22 éves! Az ifjú trónörökösnek tetterekészsége ellenére gyakorlatilag partvonalról kellett szemlélnie az osztrák–porosz vetélkedést. Ami tehát a királynőnek egy eredménytelen revanskísérlet, amelynek végén Mária Terézia azt a konklúziót vonta le, hogy soha többet háborút, az a hatalom kapujában álló főhercegnek kudarcos próbálkozás csupán, ami azonban még nem zárult le végleg. II. József társ- és egyeduralkodását végigkísérte a rivalizálás a poroszokkal.

Nem telt el sok idő, és Kelet-Európában újra háborús fellegek gyülekeztek: 1768-ban kirobbant egy újabb orosz–török háború, amelyből ezúttal az osztrákok – Mária Terézia békepolitikájának köszönhetően – kimaradtak. Sőt, a háború idején még az is felmerült a bécsi uralkodói dolgozószoba falai között, hogy a nyilvánvalóan hódító szándékú oroszok ellen kellene belépni a háborúba. Ezt nevezhetjük igazi külpolitikai paradigmaváltásnak, amiből így rövid időn belül kettő is végbe ment a bécsi udvarban (ne feledjük a szövetségi rendszer átalakítását a hétéves háborút megelőzően, ami „diplomáciai forradalomként” is elhíresült). 1763-hoz képest azonban jelentős változás történt: I. Ferenc halálát (1765) követően II. József foglalta el a tényleges hatalommal már alig járó, de presztízzsel még rendelkező császári trónt. Az új császár azonban nem úgy tekintett címére, mint elődje: II. Józsefnek szándékában állt újra tartalommal megtölteni azt. Ami tehát Mária Teréziának az újabb orosz–török háború képében a veszélyt jelentette a forrongó Balkánon – amitől megpróbált távol maradni –, az II. József császár számára az első erőpróbának ígérkezett. Végül a tényleges osztrák részvétel a háború lezárásában való közvetítésben merült ki, aminek egyébként a presztízsen kívül materiális haszna is volt: Bukovina megszerzése. Mindez azonban már Lengyelország első megcsonkítása után történt.

A háború elején a Habsburg Monarchia visszaszerezte a szepességi városokat. Mária Terézia és II. József politikai küzdelmeinek egy kivételes fejezete ez, mivel a korábban elzalogosított városokat illetően mindketten azonos véleményen voltak: a kínálkozó alkalmat érdemes megragadni, és a magyar királyi jogot érvényesíteni a területek felett. Ezzel érkezünk el a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság

1772-es első megcsonkításához, ami szorosan összefügg a szepességi városok visszaszerzésével és az említett, 1768 óta zajló orosz–török háborúval is.

Időnként a szakirodalomban felmerül a kérdés, hogy a három felosztó hatalom közül melyik a fő felelős. Nehéz azonban azt meghatározni, hogy milyen szempont alapján tekinthetnénk bármelyik uralkodót is a „legfőbb bűnbaknak”. A terv kiötlője vagy annak elfogadója az? Esetleg az, akinek talán lenne hatalma azt megakadályozni, de nem tette? Anélkül, hogy beleesnénk abba a hibába, hogy a Habsburgokat tisztára kívánnánk mosni, az ismert források alapján kijelenthető, hogy a Habsburgok „csak” társultak a példátlan eljáráshoz, mivel – tényszerűen megállapítható – azt már az Orosz Birodalom és a Porosz Királyság eldöntötte.

Mária Terézia vívódásával kapcsolatban általában két dolgot emelnek ki: az erkölcsi tényezőt és a nagyhatalmi játszmákat. Vélhetően azért, mert a forrásokban is ezek a kérdések szerepelnek, részletekbe menően nem kerül elő több szempont. Az általunk eddig megismert források és szakirodalom alapján feltételezünk néhány további – vagy adott esetben az előbbieken belüli – szempontot, amit a jövőben talán érdemes lenne további források alapján kutatni. Összeállítottunk egy táblázatot, amelyben feltüntettük a Habsburg Monarchiát érintő várható hatásokat (1. táblázat).

1. táblázat. A Lengyelország megcsonkításában való részvétel hatásai a Habsburg Monarchiára

Pozitív	Negatív
(A szepességi városok visszaszerzése)	Rivális hatalmak gyarapodása (területi, gazdasági, politikai)
Gazdasági előnyök (adók, különösen: sóbányák)	A római katolikus egyház pozícióinak gyengülése Kelet-Európában
Toborzási potenciál	Jelentős más felekezetű (görögkeleti) lakosság
Lépéstartás a rivális hatalmakkal	Politikai elszigetelődés
Nagyhatalmi presztízs	A törökkérdés napirenden tartása

A pozitív hatások között feltüntettük a szepességi városok visszaszerzését, mivel nem teljesen világos, hogy ténylegesen generálója vagy „csak” velejárója volt a folyamatoknak. Az ezt követő három jellemző (gazdasági előnyök [adók, különösen: sóbányák], toborzási potenciál, lépéstartás a rivális hatalmakkal) a megszerzett terület méretétől és értékétől is függött. Értelemszerűen ehhez szervesen kapcsolódik a negatív hatások közül az első (rivális hatalmak gyarapodása). Végül pozitív velejárónak tekinthető még, hogy Ausztria ezzel egy jelentős nemzetközi esemény egyik fő alakítója lehetett. Példa nélküli volt, hogy szerződéses eljárással három monarchia megcsonkítson, idővel pedig teljesen feloszson maga között egy jogilag szuverén államot. Azzal, hogy Ausztria ebben mint vezető hatalom vett részt, azt sugallta, hogy részt vesz a kelet-európai ügyek rendezésében.

A negatív hatások közül kettő is vallási jellegű. A vallás és egyház kérdésében a megszokotthoz képest is jelentősebb véleménykülönbség volt Mária Terézia és II. József között. A jogilag szuverén lengyel–litván állam területének csökkenésével gyengültek a római katolikus egyház pozíciói Kelet-Európában, kisebbek lettek

azok a területek, ahol Rómának beleszólása volt a dolgokba (nem beszélve arról, hogy a Rzeczpospolitában különösen nagy befolyással rendelkezett a római katolikus egyház). Ugyanakkor az a különös helyzet állt elő, hogy éppen az első felosztás tette lehetővé az 1773 nyarán felosztatott Jézus Társaságának, hogy tovább működjön az oroszok és poroszok által elcsatolt területeken, II. Katalin és II. Frigyes védnöksége alatt. A Habsburg Monarchiában kisebb, lokális problémának ígérkezett, hogy új, jelentősebb számú más felekezetű (görögkeleti) lakos került az uralma alá. Lokális, de egyúttal nemzetközi kérdés is volt, ugyanis a görögkeletiek számának növekedésével legfőbb védnökük, az orosz uralkodó is hajlamosabbá válhatott a belügyekbe való direkt vagy indirekt beavatkozásra. A politikai elszigetelődés veszélye szintén Ausztriát fenyegette leginkább, mivel a Lengyelország elleni fellépés a szövetséges franciák, Róma, illetve az éppen javuló viszony ellenére a törökök rosszállását is kiválthatta. A megcsonkításból való kimaradás másfajta diplomáciai elszigeteltséget eredményezhetett volna, és a porosz–orosz kapcsolat erősödhetett volna meg túlzott mértékben.

Végül még egy szempontra szeretnénk felhívni a figyelmet. A táblázatban egyes elemeket kurzív betűtípussal jelöltünk, mégpedig azokat, amelyek kizárólag, vagy nagyon jelentős részben csak Ausztriát érintették, a másik két felosztó hatalmat nem. Tehát a szepességi városok megszerzése egyértelműen egy sajátos eredmény, egy több évszázados adósság rendezése volt. A többi „pozitív” hatásról azonban már nem mondható el, hogy azok csak, vagy nagyobb részben Ausztriának hoztak volna hasznot. Ezzel szemben feltűnő, hogy a „negatív” tartományban több dolog kizárólag Ausztriát érintette kedvezőtlenül. Róma befolyásának csökkenése a térségben talán magától értetődő. Az új alattvalók eltérő felekezeti hovatartozása a másik két államban azért nem járt olyan mértékben súlyos következménnyel, mint Ausztriában, mert olyan területek kerültek Poroszországhoz, ahol jelentős arányban éltek németek (tehát leginkább protestánsok), illetve Oroszországhoz, ahol többségben voltak az ortodox szlávok. A disszidensek miatt a poroszok és az oroszok egyébként is jól tájékozottak voltak a lengyelországi vallási helyzet vonatkozásában. A politikai elszigetelődés veszélye is leginkább Ausztriát fenyegette, mivel a másik két állam nemrégén újította meg a szövetségi szerződését. Ha a többi európai hatalommal fennálló viszonyt nézzük, akkor Oroszország bizonyos szempontból eleve kívülről érkezettnek számított (noha keresték vele a kapcsolatot mind a franciák, mind az angolok), Poroszország pedig Anglia támogatását élvezte. A felosztás a törökkérdésben nem érintette érzékenyen a két államot: Poroszország ugyan igyekezett egyensúlyozni a törökök és az oroszok között, az éppen zajló orosz–török háború viszont a távolság miatt egyébként sem jelenthetett jelentős veszélyt számára, Oroszország pedig már egyébként is háborúban állt a törökkel, tehát esetében sem történt változás.

A dolgozattal megpróbáltuk a 18. századi Kelet-Közép-Európa egyik legjelentősebb eseményének, a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság megcsonkításának a historiográfiáját új szempontokkal kiegészíteni, illetve egy különleges „uralkodópáros” kapcsolattörténetét megvilágítani. A szakma általában ugyanazokat a válasszokat fogalmazta meg Mária Terézia hezitálása és II. József tettekérszsége kap-

csán, de a motivációjuk gyökere ritkán került vizsgálat alá. Felvetéseink bizonyítására a jövőben szükség lesz további források bevonására is, de reméljük, hogy sikerült a tudományos diskurzust gazdagítani.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Arneth

1867 *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz, sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold*. Erster Band. 1761–1772. Hrsg. v. Arneth, Alfred Ritter von. Wien, 1867.

1869 *Joseph II und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel*. Hrsg. v. Arneth, Alfred Ritter von. Wien, 1869.

1877 Arneth, Alfred Ritter von: *Geschichte Maria Theresia's*. Achter Band. *Maria Theresia's letzte Regierungszeit 1763–1780*. Wien, 1877.

Barta

1988 Barta János, ifj.: *Mária Terézia*. Bp., 1988. (Magyar História.)

2012 Barta János, ifj.: *A kalapos király emlékezete. II. József és Magyarország*. Debrecen, 2012.

Benczúr-Kollár

1772 Benczúr József – Kollár Ádám: *Jurium Hungariae in russiam minorem et Podoliam Bohemiaeque in Osvicensem et Zatoriensem ducatus. Praevia explicatio*. Vindobonae, 1772.

Davies

2006 Davies, Norman: *Lengyelország története*. Bp., 2006.

Dinnyés

2018a Dinnyés Patrik: Az első levélváltás II. Katalin orosz cárnő és II. József német-római császár között. In: *A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves*. Szerk.: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila. Pécs, 2018. 157–166.

2018b Dinnyés Patrik: Az orosz külügyek irányítója: Nyikita Ivanovics Panyin (1718–1783). In: *Új nemzedék*. Szerk.: Bebesi György et al. Pécs, 2018. 27–44. (MOSZT Könyvek, 11.)

2021 Dinnyés Patrik: Az 1781-es orosz–osztrák szövetség létrejötte. In: *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae*, 48. (2021) 41–51.

Divéky

1929 Divéky Adorján: *A Lengyelországnak elzálogított XVI szepesi város visszacsatolása 1770-ben*. Bp., 1929.

Fejtő

1997 Fejtő Ferenc: *II. József*. Bp., 1997.

Gebei

2000 Gebei Sándor: Halics-Lodoméria királyság, a Habsburgok 18. századi új szerzeménye. In: *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára*. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2000. 215–238.

Herre

2001 Herre, Franz: *Mária Terézia*. Bp., 2001.

Kulcsár

2004 Kulcsár Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. Bp., 2004. (Doktori Mestermunkák.)

Marczali

1880 Marczali Henrik: II. József első terjeszkedési tervei. In: *Századok*, 14. (1880) 185–206.
 1891 Marczali Henrik: *Mária Terézia, 1717–1780*. Bp., 1891. (Magyar Történeti Életrajzok.)
 1898 Marczali Henrik: *Mária Terézia és kora. Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig (1711–1815)*. Bp., 1898. [Reprint 2000.] (A magyar nemzet története. Nyolcadik kötet.)

Мартенс

1875–1880 Мартенс, Фёдор Фёдорович: *Собрание Трактатовъ и Конвенцій, заключенныхъ Россією съ иностранными державами. Томъ II. Трактаты съ Австрією. 1772–1808. 2., Томъ VI. Трактаты съ Германією. 1762–1808. 2.* Санкт-Петербург, 1875., 1880.

Niederhauser

2000 Niederhauser Emil: *Mária Terézia*. In: Alekszandr Kamenszkij: *Nagy Katalin – Niederhauser Emil: Mária Terézia*. Bp., 2000. 7–148.

Perényi

1962 Perényi József: *Lengyelország története*. Bp., 1962. (Stúdium könyvek, 31.)

Переписка Екатерины Великой

1880 Переписка Екатерины Великой с Германским императором Иосифом II-м. 1774–1790. In: *Русский архив. Историко-литературный сборник*, 18. (1880) 210–355.

Петрова

2011 Петрова, М. А.: *Екатерина II. и Иосиф II. Формирование российско-австрийского союза 1780–1790*. Москва, 2011.

ПСЗ

1830 *Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Том 16. С 28 июня 1762 по 1765*. Санкт-Петербург, 1830.

Ring

2001 Ring Éva: *„Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája*. Bp., 2001.

Schvéd

2021 Schvéd Brigitta Kinga: A felosztási diplomácia gyakorlata és a hatalmi egyensúly kérdése Lengyelország XVIII. századi példáján keresztül. Az első lengyel felosztás kortárs angol politikai ikonográfiája (1772–1774). In: *Külügyi Műhely*, 3. (2021) 1. sz. 146–167. DOI: 10.36817/km.2021.1.6.

Soós

2009 Soós István: A lengyel anarchia, Lengyelország felosztásai (1772, 1793, 1795). In: *A kora újkor története*. Szerk.: Poór János. Bp., 2009. 119–139. (Osiris tankönyvek.)

Sváby

1895 Sváby Frigyes: *A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története*. Lőcse, 1895.

Szemusin

1996 Szemusin, Dmitrij: *Belorusszia rövid története*. Bp., 1996. (Posztszovjet füzetek, 12.)

Szokolay

2006 Szokolay Katalin: *Lengyelország története*. Bp., 2006.

Туполев

1998 Туполев, Б. М.: Фридрих II, Россия и первый раздел Польши. In: *Россия и Германия*. Выпуск 1. Отв. ред.: Туполев, Б. М. Москва, 1998.

Тымовский–Кеневич–Хольцер

2004 Тымовский, Михал – Кеневич, Ян – Хольцер, Ежи: *История Польши*. Москва, 2004. [Eredeti kiadás: Tykowski, Michał – Kieniewicz, Jan – Holzer, Jerzy: *Historia Polski*. Warszawa, 1990.]

Тынянова–Калашников

2012 Тынянова, О. Н. – Калашников, И. А.: Первый раздел Польши в фокусе геополитического анализа. In: *Пространство и время*, 3. (2012) 9. sz. 115–124.

Wolf

1861 Wolf, Adam: Joseph II. und Friedrich II. in Neustadt 1770. In: *Jahrbuch für vaterländische Geschichte*, 1. (1861) 1–22.

Зазулина

2015 Зазулина, Наталия: *Миссия великого князя. Путешествие Павла Петровича в 1781–1782 годах*. Москва, 2015.

PATRIK DINNYÉS

DIFFERENCE OF OPINION BETWEEN MOTHER AND SON ON THE FIRST TERRITORIAL MUTILATION OF THE RZECZPOSPOLITA

The differences of opinion between Maria Theresa and Joseph II on both domestic and foreign policy are well known. One of the most significant of these was the issue of the first mutilation of the Rzeczpospolita. The paper briefly outlines the historiography of the issue, and then looks from an Austrian perspective at how the Habsburg Monarchy came to be one of the partitioning powers. Finally, it raises some new aspects concerning the motivations of mother and son, which decisively influenced their attitude towards and opposition to the mutilation.

A francia diplomácia törekvései a Rzeczpospolita megmentése érdekében

A Lengyel Királyság és a Francia Monarchia kora újkori kapcsolatrendszere változó jellegű, de összességében erős dinasztikus, diplomáciai szálakon futó, jelentős sikereket felmutató együttműködésnek nevezhető. A siker főleg a francia oldalon jelentkezett, ám a francia diplomácia támogatását a lengyel politikai elit is igen fontosnak tartotta. Érdeemes hangsúlyozni azt is, hogy a korabeli francia–lengyel együttműködés részét képezte annak a francia külpolitika által már a 17. században létrehozott és több-kevesebb sikerrel működtetett kelet-európai „hátba támadó” vagy „átkaroló-bekerítő” szövetségi rendszernek (*alliance de revers*), amelynek ekkorra már kialakultak a főbb pillérei. Mivel a Habsburg-ház és a Francia Királyság évszázados küzdelme során számos szövetségi rendszer, hálózat jött létre, nyilvánvaló volt, hogy a francia diplomácia ellenfele örökös tartományainak keleti határain keres magának szövetségeket. Ezt a stratégiát alkalmazta sikeresen I. Ferenc király V. Károssal szemben az előző század folyamán. A török szövetséghez még Svédország, Lengyelország is csatlakozott a későbbiek során, ezáltal erős franciabarát kelet-európai szövetségi rendszer jött létre. Ugyanakkor ezek a keleti szövetségek nem mindig bizonyultak biztos támasznak, ezért a Francia Királyság másodlagos szövetségekkel is – mint az Erdélyi Fejedelemség vagy a magyar kuruc mozgalom – igyekezett erősíteni keleti pozícióit. A Svéd Királyság a harmincéves háború óta hagyományosan a Francia Monarchia által nyújtott segélyekből fedezte erős hadserege költségeit, később, a 17. század végén igyekezett függetlenedni tőle, majd az északi háború során XII. Károly király fellépésével ismét aktívan bekapcsolódott az észak- és kelet-európai ügyekbe, majd ezt követően újra óvatosabb külpolitikát folytatott.¹

Lengyelország és az Oszmán Birodalom is hagyományos francia szövetségesnek volt tekinthető, ám korántsem számítottak korszakunkban mindig biztos szövetségesnek. A 17. század végén, 1674-ben trónra került, francia feleséggel is büszkélkedhető Sobieski János uralkodása alatt a nemesi köztársaság bizonytalan és a Habsburg-szövetség irányába hajló politikát folytatott, így a helyi franciabarát erők törekvései gyakran megghiúsultak. A magyarországi kuruc mozgalmak felívelő

* A szerző az MTA doktora, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., toth.ferenc@abtk.hu).

¹ Lásd erről: Schnakenbourg, 2008.

szakaszában ismét aktivizálódott a kelet-európai franciabarát szövetségi rendszer, amit jól jelez az 1677. május 27-én a francia, lengyel, erdélyi és kuruc szerződő felek által aláírt, úgynevezett varsói szerződés, amelynek értelmében a francia diplomácia katonai és pénzsegéllyel támogatta Habsburg-ellenes szövetségeseit.²

A Rákóczi-szabadságharc és az északi háború utáni korszakban ismét felértékelődött a lengyel kapcsolat a francia külpolitikában. Ebben nagyon fontos szerepet játszott az a tény, hogy XIV. Lajos halála után a trónörökös XV. Lajos számára egy lengyel uralkodó, Leszczyński Szaniszló³ leányát, Maria Leszczyńskát választották feleségül 1725-ben. A gyermekkorában betegeskedő XV. Lajos házassága sikeresnek bizonyult, és lengyel felesége végül több utóddal is megajándékozta az ifjú francia királyt, így elhárult a Francia Királyságot egy esetleges örökösödési viszályba rántó válság veszélye. A lengyel-francia közeledés hatására, az 1726-ban aláírt orosz-osztrák szövetségi szerződéssel nagyhatalmi átrendeződés vette kezdetét Kelet-Európában. A lengyel örökösödési viták szintén tovább bonyolódtak ebben az új nemzetközi politikai helyzetben, amikor II. Ágost⁴ halála után a lengyel királyválasztáson a francia párt ismét megválasztotta Leszczyński Szaniszlót III. Ágost ellenében,⁵ és ezzel kezdetét vette az úgynevezett lengyel örökösödési háború (1733–1736). Apósa megválasztása érdekében a francia királyi titkos diplomácia (*Secret du Roi*) kelet-európai hálózatán keresztül mozgósította az orosz terjeszkedés megállításában érdekelt oszmán szövetségeseit is.⁶

A lengyel örökösödési háború elején a Leszczyński Szaniszló ellenében felsorakozó orosz és osztrák haderők gyorsan megszállták Lengyelország jelentős részét, és a király a kiváló erődrendszerrel megerősített Gdańsk városába vonult vissza. Hamarosan kezdetét vette a város ostroma, amely 1734. február 22-től július 9-ig tartott. Bár XV. Lajos király jelentős segélycsapatokat ígért apósának, azok áthajózására azonban nem került végül sor, csupán egy három gyalogezredből álló kis expedíciós kontingens szállt partra a Gdańskot ekkorra már körülvevő orosz sáncok mögött. A támadást fontolgató francia parancsnoktól, Lamotte de Lapeyrouse-tól az energikus Plélo gróf koppenhágai francia nagykövet vette át a kezdeményezést, és rohamra indította a csapatok egy részét a túlerőben lévő orosz állások ellen, ahol sokan hősi halált haltak, a túlélő franciák pedig kénytelenek voltak visszavonulni. Az eset nagy visszhangot váltott ki, és hosszú időre kizárta a francia haderő alkalmazásának lehetőségét a lengyelországi hadszíntéren. Ezzel szemben sikeresnek bizonyultak a francia titkos diplomácia indirekt katonai beavatkozást elősegítő eszközei, például a krími tatárok és a velük szövetséges kozákok oroszellenes hadműveleteit támogató pénzsegélyek, valamint a Leszczyński Szaniszló megsegítésére felállított csapatok szervezése. Jóllehet a francia király apósának csak pünkösdi ki-

2 Bérenger, 1976.

3 I. (Leszczyński) Szaniszló (1677–1766) lengyel király (1704–1709, 1733–1736), lotaringiai herceg (1737–1766).

4 II. (Erős) Ágost (1670–1733) lengyel király (1697–1704, 1709–1733), szász választófejedelem (1694–1733).

5 III. Ágost (1696–1763) szász választófejedelem (1733–1763) és lengyel király (1733–1763).

6 Lásd erről: Veinstein, 1970.

ráltság jutott, a kelet-európai francia ügynökök – köztük több magyar is – tevékenysége nem bizonyult haszontalannak, és a későbbi évtizedek külügyi vezetése is merített a tapasztalataikból.

A lengyel válság és a francia külpolitika

Az 1760-as évek lengyelországi válsága során a francia külügy ismét közvetett eszközökkel próbálta befolyásolni a kelet-európai eseményeket. Mint ismeretes, Lengyelország II. (Poniatowski) Szaniszló Ágost,⁷ II. Katalin egykori szeretője királlyá választásától (1764) kezdve egyre mélyebb válságba került. A lengyel Rzeczpospolita kormányozhatatlan területté vált, az államot a különböző nemesi frakciók még jobban gyengítették, II. Katalin csapatainak 1767-es intervenciója pedig az ország keleti felét orosz befolyási övezetté változtatta. A francia külpolitika legfőbb célkitűzése az volt, hogy az egykori szövetséges országot ismét a francia orientáció irányába terelje. Choiseul-Praslin herceg,⁸ aki 1761-től 1766-ig külügyminiszterként tevékenykedett, nem mutatott nagy érdeklődést a lengyelkérdés iránt, és elismerte II. (Poniatowski) Szaniszló Ágost királyt is. Amikor 1766-ban unokatestvére, Choiseul herceg⁹ visszavette tőle a külügyi tárcát, a helyzet gyökeresen megváltozott. XV. Lajos királlyal együtt ismét felelevenítette a hagyományos lengyelbarát politikát, és a francia titkos diplomácia bevetésével is igyekezett az orosz befolyást korlátozni Lengyelországban. Ehhez a legalkalmasabb lehetőségnek egy orosz-oszmán háború kirobantását látták.¹⁰

A francia külügyeket irányító Choiseul herceg jól felmérte II. Katalin cárnő politikájának fenyegető veszélyeit. Egy 1767-es dokumentumban így fogalmazott: „Lengyelország szétdarabolása, egész Ukrajna megszerzése, az Oszmán Birodalom megalázása, Grúziának és Cserkeszföldnek a krími kánok és a törökök uralma alól való kivonása és a fekete-tengeri oszmán területek felosztása, íme ezek az uralkodónő tervei.”¹¹ A krími tatárokkal szemben az oroszok már évtizedek óta felléptek, agresszív betelepítésekkel (például Új-Szerbia),¹² erődépítésekkel igyekeztek a tatár hordákat fokozatosan kiszorítani. A tatárok által birtokolt területek stratégiai fontosságát felismerte a francia külügyi vezetés. Az oszmán kormányzat tehetetlensége miatt nyugtalan Choiseul herceg elhatározta, hogy megpróbálja cselekvésre bírni az új tatár kánt, az oroszellenességéről híres Arsztan Girájt (1748–1756,

7 II. (Poniatowski) Szaniszló Ágost (1732–1798) Lengyelország királya és Litvánia nagyfejedelemé 1764–1795 között.

8 César-Gabriel de Choiseul-Chevigny (1712–1785) Praslin hercege, francia hadvezér, államférfi és diplomata.

9 Étienne-François de Choiseul-Stainville herceg (1719–1785) francia államférfi és diplomata.

10 Bély, 2001. 567–569.

11 BMV série L. 278 (Lebaudy Mss 4° 117–119). Baron François de Tott. Mission de Crimée I. k. Mission de Crimée en 1767. Tom premier. fol. 5–6.

12 Új-Szerbiának az Új-Oroszország néven ismert betelepített területek azon részét nevezték, amely a Herszoni kormányzósághoz tartozott, és nagyjából szerb telepések lakták. Lásd erről: Dyck, 1981. 1–19.

1767).¹³ Kihasználva az előző konzul lemondását, egy új, hatékony krími konzul kiválasztásával kívánta felgyorsítani az eseményeket. Választása a térségben már többször sikeresen alkalmazott magyar ügynök, Tóth András fiára, François de Tott báróra esett, akit 1767-ben a francia király személyesen nevezett ki.

Tott báró küldetése

A báró küldetésének egyik célja az volt, hogy pontos tájékoztatást nyújtson a kán személyéről, mivel Choiseul herceg benne látta az oroszellenes erők egyik élharcosát. Ezenkívül be kellett számolnia a tudomására jutott orosz tervekről, valamint a lengyelországi helyzet változásairól. Információszerzés céljából titkos levelezést kellett kialakítani egy Gérault¹⁴ nevű, másik francia ügynökkel, aki Lengyelországból tájékoztatta őt. Magától értetődő módon az innen kapott híreket megfelelő módon kellett tálnia a kánnak és minisztereinek, hogy minél jobban felhívja a figyelmüket az oroszok tatárellenes akcióira. Megőrizve a tatár uralkodó bizalmát, arra is rá kellett vennie a kánt, hogy „tegyen panaszt a Portán”. Choiseul herceg kifejezett kérésére a bárónak nagyon óvatosan kellett tevékenykednie, nehogy diszkreditálja a francia érdekek iránt kedvezően nyilatkozó kánt, ugyanakkor a francia diplomácia valódi céljait titokban kellett tartania a tatárok előtt. A küldetés hivatalos látszatának leplezésére – és az orosz kémek félrevezetésére – arra kellett hivatkoznia, hogy tatár lovakat vásárol a francia hadseregnek. A báró által megfogalmazott fekete-tengeri kereskedelmi tervek is szerepeltek a konzuli utasítások között.¹⁵ Ennek megfelelően meg kellett vizsgálnia a Krími Kánsággal való kereskedelmi kapcsolatok lehetőségét, ami kiküldetésének másodlagos célja lett.¹⁶

François de Tott 1767. július 10-én indult útnak Párizsból. Útját egy hétre megszakította Bécsben, ahol 1767. július 28-ig tartózkodott. A császárvárosban töltött idejének részleteit nem ismerjük pontosan, de feltételezhetjük, hogy fontos megbeszéléseket folytatott a bécsi francia nagykövettel, Durfort-Civrac márkival.¹⁷ Utazásának következő állomása Varsó volt, ahol hat hetet időzött, 1767. augusztus 12-től szeptember végéig.¹⁸ Itt kapcsolatba lépett azzal a Gérault nevű ügynökkel,

13 BMV série L. 278 (Lebaudy Mss 4° 117–119). Baron François de Tott. Mission de Crimée I. k. fol. 8. Vö. Saint-Priest, 1877. 167. A Giráj (forrásokban gyakran Geráj) dinasztianévre lásd: Ivanics, 2010. 150–157.

14 Gérault (?–?) 1754-ben lépett a francia külügyminisztérium szolgálatába Thomelin titkár helyére. 1755-ben a király ügyvivőjeként tevékenykedett Lengyelországban, majd a lengyelországi francia nagykövet titkára lett.

15 E kérdésről részletesen írt a báró egyik kortársa, Peyssonnel szmirnai konzul: Peyssonnel, 1787. Vö. Schnakenbourg, 2011.

16 Mémoire pour servir d'instruction au sieur baron de Tott chevalier de l'ordre militaire de Saint Louis et mestre de champ de cavalerie, envoyé par le Roy vers Aslan Gueray Kan de Crimée. BMV série L. 278 Mission de Crimée I. k. fol. 20–21.

17 Emeric-Joseph de Durfort, Durfort-Civrac márkí (1716–1787). Diplomáciai pályája előtt a Royal-Vaisseaux ezred ezredese, majd 1755-ben angliai kiküldetésben vett részt. Ezután nagykövetségként szolgált, először Velencében (1755–1760), majd Nápolyban (1760–1765), végül Bécsben (1767–1770). 1787. április 8-án hunyt el. Duparc, 1958. 229.

18 Tott, 2008. 113.

aki levelezést folytatott a bécsi, szentpétervári és konstantinápolyi francia nagykövetekkel. Itt érte Arsztan Giráj kán halálának híre, ami küldetésének bizonyos részeit, ha nem is tárgyalanná, de mindenképpen bizonytalanná tette. Ugyanakkor Gérault ügynök információi szerint az új kán elődjéhez hasonló politikai elveket vallott, és a francia érdekek iránti elkötelezettsége is biztosnak tűnt.¹⁹

Tott báró különböző politikai kérdésekről tárgyalt még Nyikolaj Repnyin herceggel, a varsói orosz nagykövettel is. Az egyik legvitatottabb kérdés ez idő tájt a lengyel indigenátus kérdése volt. Ebben a vitában Repnyin herceg természetes módon a Lengyelországban földbirtokkal rendelkező oroszok érdekeit védte, mivel véleménye szerint a lengyel indigenátushoz elégséges volt a földbirtok. A lengyel származás azért is kényes kérdés volt, mivel az önmagában elégséges volt a lengyel királlyá választhatósághoz.²⁰ Eközben mintegy 30 ezer főnyi orosz hadsereg tartózkodott az országban... A báró hosszú varsói tartózkodás után, 1767 szeptemberében indult tovább és október közepére érkezett meg Bahcsiszerájba, küldetése végső célállomásához.²¹ Itt az apját jól ismerő új kán és környezete barátsággal fogadta XV. Lajos küldöttét, de a lengyelországi ügyekben csak nagyon lassan sikerült előrelépnie.

1768 februárjában az események váratlanul felgyorsultak. Bahcsiszerájba érkezett Cervogrod²² város kincstárnoka, bizonyos Makowitski nevű követ, és levelet hozott a podóliai püspöktől Makszud Giráj kán részére. A lengyel küldött megpróbálta rávenni a kánt, hogy küldjön egy követet, valamint egy tízezer fős sereget Lengyelországba, hogy az ott tartózkodó orosz csapatok kihágásait megakadályozzák. A javaslatot nem vetette el a kán vezíre, de a diplomáciai beavatkozás módja körül élénk vita támadt. Tott báró a vita során tanúsított természetes diplomáciai érzékével kiemelkedett a tanács tagjai közül, és hamarosan a lengyelekkel való tárgyalások egyik központi tanácsadója lett.²³ Időközben a Divan efendit²⁴ száműzte a kán, és a helyére a báró apjának egyik régi jó barátját, Elias efendit emelte, aki a Franciaországgal való együttműködés elkötelezett híve volt.²⁵ A felvilágosodás eszméit és az európai civilizáció vívmányait jól ismerő François de Tott tudását és széles körű ismereteit is felhasználta, hogy küldetését minél sikeresebben hajtsa végre. A bajrá²⁶ ünnepekor látványos tűzijátékot rendezett a kán rezidenciáján. Hogy

19 Az új kánról alkotott vélemények nem mindig osztották ezt az optimizmust. Például Vergennes gróf konstantinápolyi nagykövet Fornetti krími konzulnak írt 1767. szeptember 7-i levelében igen negatívan nyilatkozott róla. CADN Constantinople série A, fonds Saint-Priest 206 fol. 214.

20 Tott Choiseul hercegnek. Varsó, 1767. szeptember 4. BMV série L. 278 Mission de Crimée I. k. fol. 17.

21 CADN Constantinople série A, fonds Saint-Priest 208 fol. 422.

22 A korabeli szövegben Cewgrod.

23 Tott Choiseul hercegnek. Bahcsiszeráj, 1768. február 14. BMV série L. 278 Mission de Crimée I. k. fol. 111–119.

24 Divan efendi: a kán tanácsának elnöke és egyben a tatár kormányzat vezetője is. (Ivanics Mária szíves közlése.)

25 Tott Choiseul hercegnek. Bahcsiszeráj, 1768. február 22. BMV série L. 278 Mission de Crimée I. k. fol. 121.

26 Bajrá^m, muzulmán vallási ünnep. Általában két jelentős bajrámot ünnepeltek: az úgynevezett nagy bajrámot, amely a keresztény húsvéthoz hasonlóan a ramadán után következett, valamint az úgynevezett kis bajrámot, amelyet két hónappal később Ábrahám áldozata emlékére ünnepeltek.

még jobban emelje az ünnep fényét, néhány, Konstantinápolyban már bevált elektromos kísérlettel kápráztatta el a résztvevőket.²⁷

Időközben elkezdődtek a báró közvetítésével a lengyel küldött és a tatár kán közötti tárgyalások. A tatár uralkodó megbízta a bárót egyebek mellett egy, a Portának intézett memorandum megszövegezésével is.²⁸ Makowitski követ bemutatta a kánnak szóló megbízólevelét, ami lehetővé tette, hogy a tárgyalások hivatalos formát öltsenek. Ugyanakkor a súlyosabb kérdésekben a kán csak a Porta beleegyezésével hozhatott döntést. Az oszmán kormányzat azonban sokáig nem foglalt állást az ügyben, ami a tatár kánt nyugtalansággal töltötte el.²⁹

Mindeközben a lengyel főurak folyamatos leveleikkel bombázták a kánt, hogy nyújtson nekik diplomáciai vagy katonai segítséget.³⁰ A báró Choiseul hercegnek küldött híradása szerint Makowitski a muftival történt beszélgetése során küldetése két legfontosabb céljának a segélykérést és az orosz terjeszkedés tatárokat fenyegető veszélyeire való figyelmeztetést jelölte meg.³¹ A francia konzul javaslatában felvetette egy fegyveres erővel támogatott tatár követség létrehozásának tervét Podóliában, valamint diplomáciai tiltakozások elindítását is a nemesi köztársaságba, de a Porta támogatása nélkül a tatár uralkodó nem akart fellépni. Choiseul herceg megkésve érkező válasza továbbra sem változtatott a báró küldetésének eredeti céljain. A francia konzul továbbra is arra buzdította, hogy igyekezzen elősegíteni a Porta lengyelországi beavatkozását: „...és kívánatos lenne, hogy a kán időben eljuttassa a Portára a leghatásosabb és leghangosabb tiltakozását, hogy ezáltal február elsejére egy portai vagy tatár minisztert küldjenek Varsóba azért, hogy kifejezzék a Portának a lengyel nemzet függetlensége, az országgyűlések szabadsága és a tulajdon védelme iránti elkötelezettségét.”³²

Az 1768. esztendő elején az események váratlanul felgyorsultak. Március vége felé Ukrajnában a hírek szerint 1600 orosz esett áldozatul a lengyel konföderációs csapatok betöréseinek, így várható volt, hogy a cárnő alakulatai hamarosan megtorlással válaszolnak majd.³³ Choiseul herceg 1768. január 19-i levelében legnagyobb meglepettségét fejezte ki a báró tevékenységével kapcsolatban, és küldetésének további buzgó teljesítésére ösztönözte. A felvilágosodás tanait követő Tott báró a jelentéseiben is megcsillogtatta politikai képességeit. A diplomáciai küldetése során készített jelentésében elsősorban a térség országainak jövője érdekelte. Az *Observations* kéziratban maradt szövegében felvetette egy olyan oroszellenes szövetségi rendszer lehetőségét, amely Lengyelországot és a Krími Tatár Kánságot foglalta volna magában: „...de mivel úgy tűnik, hogy ez terv nem irányítja a tatárokat a Porta ellen, sőt inkább megpróbálja megvédeni attól a veszedelemtől,

27 Tott Choiseul hercegnek. Bahcsiszeráj, 1768. február 22. BMV série L. 278 Mission de Crimée I. k. fol. 125.

28 Tott Choiseul hercegnek. Bahcsiszeráj, 1768. március 12. Uo. fol. 134–135.

29 Tott Choiseul hercegnek. Bahcsiszeráj, 1768. március 15. Uo. fol. 145.

30 Traduction du compte que le Muphti a rendu à Monsieur Ruffin des deux derniers divans. Uo. fol. 149–150.

31 Uo. fol. 150–151.

32 Choiseul herceg Tottnak. Versailles, 1767. november 25. Uo. fol. 157–158.

33 Tott Choiseul hercegnek. Bahcsiszeráj, 1768. március 20. Uo. fol. 161.

amelybe Oroszország próbálja beletaszítani, ugyanakkor csak akkor lehet sikert remélni tőle, ha sikerül elnyerni hozzá a lengyelek támogatását is. Elképzelhető, hogy rá lehetne venni e köztársaságot, hogy szerződést kössön a tatárokkal, és egy meghatározott összegű éves adó fejében a két nemzet erőit egyesíteni lehetne. Lengyelország közelmúltbeli eseményei elég jó figyelmeztetésül szolgálnak az oroszok szándékairól, a tatárok pedig jó pénz fejében hatásos ellenlépéseket tehetnének, még a Porta tiltakozása ellenére is. Ez a szerződés nemcsak hatékony védőgátat emelne az orosz ambíciók ellen, hanem példája alapján újabb oroszellenes fellépésekre kerülne sor a Balti-tengertől Asztrahánig, és a szentpétervári kormányzat nem tudna fegyveresen fellépni ellenük anélkül, hogy ne vívná ki a németek vagy Konstantinápoly ellenszenvét, akik szomszédjaik segítségére sietnének.”³⁴ Ez a helyzetelemzés, amelyet később alaposan átdolgozva épített bele a báró az emlékirataiba, elsősorban geopolitikai meglátásokon alapul. François de Tott térképészeti ismeretei és többször bizonyított stratégiai érzéke segítségével, a térség természeti adottságait is figyelembe véve igyekezett felmérni a Krím félsziget védelmi lehetőségeit.³⁵

A francia külügyminiszter érdeklődése láthatóan nőtt a térség iránt. Erről tanúskodnak az egyre sűrűbben érkező és egyre komolyabb hangú levelei. A lengyel nemesi köztársaságban a nemesi szabadságjogok kiterjedt rendszere és az anarchikus széttagoltság jellemezte a korabeli közállapotokat. A lengyel köznemesség kohéziója két alapvető pilléren állt: a politikai szabadságjogokon és a katolikus valláson. Az 1768. február 29-én megalakult bari konföderáció éppen e két fontos elv védelmét tűzte ki céljául. Choiseul herceg nem mulasztotta el felhívni a krími konzul figyelmét a fontos esemény jelentőségére: „A Podóliában nemrégiben ki-robbant konföderációs mozgalom igen érdekes és vaskos témát nyújt majd az ügy-buzgalmának. A konföderáltak felvonták a vallás és a szabadság zászlaját. A mozgolódás oly nagy Lengyelországban, hogy nem lesz meglepő, ha továbbterjed a tűz az egész országra. Tudni vélik, hogy a konföderáltak a tatárok segítségét kérik, és talán majd Önhöz is fordulnak. Ez esetben a magatartásának megfontoltnak kell maradni, egészen addig, amíg az események más fordulatot nem vesznek.”³⁶

Choiseul herceg óvatossága nem volt alaptalan. Elég, ha a 18. század első felének egyik tanulságos történelmi példájára gondolunk: 1734-ben a lengyel örökösödési háború során a francia intervenció csapatok súlyos veszteséget szenvedtek Gdańsk ostrománál. A francia diplomácia ezért minden nyílt beavatkozást elvetett, és várakozó álláspontra helyezkedett a bari konföderációval kapcsolatban, amely esetleg a „lengyel könnyelműség múlt szalmalángja”³⁷ is lehet. A pontos tájékozódás és a jobb kapcsolattartás érdekében Choiseul herceg küldött egy

34 Uo. fol. 200–201.

35 Uo. fol. 205–206.

36 Choiseul herceg Tottnak. Versailles, 1768. április 25. BMV série L. 278 Mission de Crimée II. k. Mission de Crimée et (sic !) 1768. Tom second fol. 50–51.

37 Uo. fol. 51–52.

Taulès³⁸ nevű másik ügynököt is Podóliába, akinek a lengyel konföderáció támogatása volt a feladata. Mivel a konföderációs csapatok és a cári orosz seregek hadműveletei nem messze zajlottak a határtól, a báró haladéktalanul tájékoztatta erről a tatár kánt.³⁹ Ugyanazon a napon, amikor Choiseul herceg a bari konföderációról írt a bárónak, egy másik, sokkal fontosabb jelentőségű levelet is küldött a konstantinápolyi francia követnek. Miután már régóta elégedetlen volt Vergennes gróf nagyköveti tevékenységével, a király nevében 1768. április 25-én visszahívta, és utódjául Saint-Priest gróft nevezte ki.

A lengyelországi események időközben egyre jobban felgyorsultak. 1768 júliusában a lengyel konföderáció csapatainak sikerült a mai Ukrajna területén egy felkelést kirobbantani, amely során összezsúrtak az oroszbarát kozák erőkkel. A visszavonuló lengyel egységek oszmán területre jutottak az őket üldöző kozákokkal együtt. A kozákok megtorlásul felégették az oszmán fennhatóság alatt álló Balta kisvárost, ami nyílt nemzetközi konfliktust eredményezett az Oszmán Birodalom és Oroszország között.

A háborús incidens

A baltai incidens fordulópontot jelentett az oszmán–orosz kapcsolatok alakulásában, és a kán békepolitikája ellenére is *casus belli* teremtett. A válság kibontakozása ugyanakkor még több időt vett igénybe, ami az oszmán hatóságok nehézkességének tudható be.⁴⁰ Mindenesetre Choiseul herceg 1768. június 25-i levelében újra kifejezte a krími konzul munkája miatti megelégedettségét, és továbbra is utasításainak követésére hívta fel Tott figyelmét. Ebben a levélben számolt be a bárónak a királyné, Maria Leszczyńska haláláról is, ami nagy csapást jelentett a versailles-i lengyel párt számára.⁴¹

1768 augusztusában már szinte érezni lehetett a háború előszelét. A báró Vergennes grófnak írt augusztus 30-i levelében így fogalmazott: „A szikra, úgy tűnik, jó helyre pattant. Bármennyire is szeretnék az oszmán miniszterek elfojtani a hatását...”⁴² Vergennes gróf nagyköveti mandátuma végén még megérte Choiseul herceg nagy tervének megvalósulását, a háború kitörését. 1768. október 6-án

38 Pierre-Jean-François de Taulès de Domecq (1731–1820), oléoni származású nemes, 1757-ben lépett a francia királyi hadseregbe, majd 1764-től a külügy szolgálatában tevékenykedett. Először a svájci francia nagykövet titkára Genfben (1766), majd később Soleure-ben (1767). 1768-ban a lengyel és moldvai határvidéken hajtott végre küldetést. 1769-től 1771-ig a külügyminisztériumban svájci történelmi munkákat készített. 1771-ben szaidai, majd később (1776) szíriai és palesztinai konzullá nevezték ki. Ebbéli minőségében személyesen is találkozott a báróval, annak levantei ellenőrző körútja alkalmával. Voltaire egyik közeli barátja volt. Mézin, 1997. 560–561.; Bodinier, 1987. 159.

39 Tott Choiseul hercegnek. Bahcsiszeráj, 1768. június 15. BMV série L. 278 Mission de Crimée II. k. fol. 56–58.

40 Vergennes Tottnak. Konstantinápoly, 1768. augusztus 1. CADN Constantinople série A, fonds Saint-Priest 207 fol. 158.

41 Choiseul herceg Tottnak. Versailles, 1768. június 25. BMV série L. 278 Mission de Crimée II. k. fol. 159–160.

42 Tott Vergennes-nek. Bahcsiszeráj, 1768. augusztus 30. CADN Constantinople série A, fonds Saint-Priest 207 fol. 258. A versailles-i lengyel párt a franciaországi magyar emigránsoknak is fontos támaszt jelentett ekkor. Lásd: Tóth, 2002. 129–140.

a nagyvezír berendelte kihallgatásra Alekszej Obreszkov orosz követet. Az audien-
cia viharos hangulatban zajlott, és a végén az orosz diplomatát és tolmácsát – fity-
tyet hányva a korabeli nemzetközi kapcsolatokban általánosan elfogadott diplomá-
ciai immunitásra – letartóztatták, és a Héttorony tömlőcébe vetették. A bárót Ver-
gennes gróf azonnal értesítette az eseményről: „Elsőként szeretnék beszámolni
Uraságodnak a hírről, amely valószínűleg nem kisebb örömet okoz majd Önnek,
mint nekem. Áldjuk a gondviselést, hogy abba a jelenlegi irányba irányította a dol-
gok folyását, amelybe erőfeszítéseink mindig is terelték.”⁴³ A diplomatapálya lénye-
géről vallott igen érdekes gondolata, amelyet a bárónak írt 1768. június 25-i levelé-
ben fogalmazott meg, még jobban kiemeli az elveinek sokszínűségét: „...gyorsan
haladunk a háború felé. Ez egy örömteli, de igen meglepő forradalom lenne, amely
néhány nap alatt született és érlelődött meg. Ami engem illet, teljes szívemből kívá-
nom, és a személyes érdekem is azt kívánja, hogy még a nagykövetségem vége előtt
bekövetkezzen, mivel a jó hírünket sokkal inkább az események, mint a képességeink
határozzák meg, ezért Uram csak óvatosan remélek, és nem állítok semmit.”⁴⁴

A Porta végül megtette azt a lépést, amire Oroszország ellenségei oly rég-
óta vártak. A háború előkészületei nemcsak a határok megerősítését, a csapatok
mozgósítását, az utánpótlási útvonalak kialakítását jelentették, hanem politikai vál-
tozásokat is hoztak. A Krími Tatár Kánságban ez mindenekelőtt uralkodóváltást je-
lentett. A tehetetlen Makszud Girájt egy igazi háborúpárti és oroszellenes uralkodó
követte: Kirim Giráj, aki a francia diplomácia tervei számára is ideálisnak tűnt.⁴⁵
Kirim Giráj immár a harmadik tatár kán volt azóta, hogy Tott báró elindult veszélyes
küldetésére. Az új kán rögtön találkozóra hívta a francia konzult Kausán városába,
amely Besszarábiában, Bendertől délre feküdt. A kán 1768. november 28-án érke-
zett oda.⁴⁶ Az új tatár fejedelem korábban szintén Tóth András baráti köréhez tarto-
zott,⁴⁷ ami még jobban elősegítette a két ember kapcsolatát. A francia konzult má-
sok is segítettek tatárföldi missziójában, közéjük tartozott a lengyelországi határvi-
dék kormányzójaként tevékenykedő Jakub aga is, aki Kirim Giráj bizalmi embereként
hamarosan miniszteri kinevezést nyert. Ebben a minőségében a lengyel főurakkal,
Potocki⁴⁸ és Krasiński⁴⁹ grófokkal folyó tárgyalások egyik fő irányítójává vált, a báró
pedig közvetítőként igyekezett hasznosítani magát.⁵⁰ A tárgyalások helyszínéül
Dankov városát jelölték ki, ahová a báró haladéktalanul elutazott, míg a tolmácsa,
Pierre Ruffin Kausánban maradt.⁵¹ Miután diplomáciai szerepe jelentősen megnőtt,
a báró javasolta Choiseul hercegnek és a konstantinápolyi francia nagykövetnek,

43 Vergennes Tottnak. Konstantinápoly, 1768. október 8. BMV série L. 278 Mission de Crimée II. k. fol. 201.

44 Vergennes Tottnak. Konstantinápoly, 1768. július 17. Uo. fol. 147.

45 Tott Choiseul hercegnek. Bahcsiszeráj, 1768. október 19. Uo. fol. 201–202.

46 Dehérain, 1923. 7.

47 Tott Choiseul hercegnek. Kausán, 1768. november 30. BMV série L. 278 Mission de Crimée II. k. fol. 234.

48 Joachim Karol Potocki (1725–1791) lengyel főúr, a bari konföderáció egyik vezetője.

49 Michał Hieronim Krasiński (1712–1784) lengyel arisztokrata, a bari konföderáció egyik vezetője.

50 Tott Choiseul hercegnek. Kausán, 1768. november 5. BMV série L. 278 Mission de Crimée II. k. fol. 206.

51 Dehérain, 1923. 7.

hogy küldetése kapjon nagyobb diplomáciai jelleget.⁵² A fiatal konzul nem nagyon rejtette véka alá ambícióit, amelyek egyelőre korainak bizonyultak.

A zsigereiben is oroszellenes érzelmű Kirim Giráj kán igen radikális lépéseket tervezett uralkodásának elején: a lengyel követől az oroszbarát főurak neveit tartalmazó listát követelte, nagy valószínűséggel azért, hogy házaikat felégettesse és családjaikat lemészároltassa a kezdődő hadjáratok során.⁵³ A kegyetlen keleti szokások, amelyek elborzasztották a bárót, nagy veszélyt jelentettek a Lengyelországgal kapcsolatos francia tervekre, mivel a franciák inkább a lengyelek összefogását, nem pedig megosztását tűzték ki célul. Az 1768. november 30-i találkozón Tottnak sikerült lebeszélnie a kánt arról, hogy a lengyel szövetségeseit elriasztó ötletét végrehajtsa.⁵⁴ A kán és a francia konzul között kialakult bizalmas viszonyt mi sem bizonyította jobban, mint az a tény, hogy Kirim Giráj megosztotta vele a titkos információit is. Beszélt neki egyebek között arról is, hogy milyen jó kapcsolatokat ápol a szultánnal, amint erről a konzul Choiseul hercegnek írt, 1768. december 12-i levelében beszámolt.⁵⁵ Így került XV. Lajos krími konzulja az újonnan kirobbanó háborúnak a francia érdekek szempontjából leghasznosabb helyszínére, a kialakult háborús körülmények pedig egyre inkább alkalmassá váltak az aktív diplomáciai tevékenységre. A közvetítő báró személye garanciát jelentett a lengyel és tatár tárgyaló feleknek. A bari konföderáció küldötteivel folyó tárgyalások az év végére hoztak eredményt. Feketelisták összeállítása helyett Tott báró a lengyelektől inkább egy, a Porta iránti elkötelezettségüket igazoló nyilatkozatot kért. A tárgyaló felek végül megállapodtak a hadműveleteik koordinálásában.

A tatárok téli hadjárata Új-Szerbiában

A formális hadüzenet után az események hamarosan Tatárföldön is egyre élesebb fordulatot vettek. A lengyel felkelőkkel egyeztetett hadműveleteket a tatárok 1769. január elején tervezték megkezdeni Új-Szerbiában. A bárónak az utasításoknak megfelelően követnie kellett a kánt a hadjárat során is. A kán követése egyáltalán nem volt meglepő, mivel a báró előtt a konzuli tisztséget betöltő Pierre-Luc Fornetti szintén elkísérte a tatár uralkodót 1758-ban a nogajok elleni hadjáratba. Az akkori konstantinápolyi francia nagykövet, Vergennes gróf helyeselte is a konzul döntését.⁵⁶ A tatár öltözet viszont nemcsak a hideg ellen nyújtott védelmet a bárónak, hanem jól leplezte a francia tiszt jelenlétét egy olyan fegyveres konfliktusban, amelyben a francia külpolitika kényesen vigyázott a semlegesség látszatának fenntartására.

52 Tott Choiseul hercegnek. Kausán, 1768. november 5. BMV série L. 278 Mission de Crimée II. k. fol. 211–212.

53 Tott Choiseul hercegnek. Kausán, 1768. november 30. Uo. fol. 232.

54 Tott Choiseul hercegnek. Dankov, 1768. november 12. BMV série L. 278 Mission de Crimée III. k. Mission de Crimée en 1768 et 69 fol. 1–2.

55 Uo. fol. 6.

56 Vergennes Fornettinek. Konstantinápoly, 1758. október 21. CADN Constantinople série A, fonds Saint-Priest 206.

A hadjárat 1769. január 7-én kezdődött, amikor a tatár hadsereg átkelt a Dnyeszteren, és a folyó bal partján elhelyezkedő Tombasar környékén gyülekezett.⁵⁷ Itt a kán tárgyalásokat folytatott a lengyel felkelőket képviselő Potocki gróffal, majd a sereg az uralkodó vezetésével Új-Szerbia felé vette az útját. Egy másik hadsereg a kalga szultán vezetésével a Dnyeper másik partján vonult előre, hogy fedezze a lengyel konföderációs csapatok hadműveleteit.⁵⁸

A báró véleménye szerint az expedícióban részt vevő oszmán csapatok harcértéke és morálja jóval elmaradt a tatár csapatokétól. Kevésbé fegyelmezett viselkedésük és a harcok során tapasztalt megbízhatatlanságuk miatt a báró nagyon elítélően nyilatkozott róluk. Többek között nekik tulajdonította a Balta körüli lengyel falvak elpusztítását is. Saint-Priest gróf erről a következőképpen emlékezett meg az emlékirataiban: „A fegyveres összetűzések a tatár kán seregeinek a Török Birodalommal határos Új-Oroszországba való betörésével kezdődtek. Tott báró elkísérte ide a tatár uralkodót. Az emlékirataiban elolvashatjuk e *chabout* (sic!) – így hívják a tatárok a betörést – történetét, amely az ország földjének feldúlásából, a kirabolt falvak felégetéséből és a lakosság, a férfiak, a nők és a gyerekek rabszíjon való elhajtásából állt. Volt belőlük úgy öt- vagy hatezer; valójában a kán nem kímélte a lengyel falvakat sem, noha a Porta az ő védelmükben fogott fegyvert.”⁵⁹

A rendkívüli hideg megkönnyítette a tatár csapatok átkelését a befagyott folyókon, más szempontból viszont igen kemény próbát jelentett a hadviselőknél. Tott báró a hadjárat eseményeiről egy vázlatos naplót írt, amit elküldött Choiseul hercegnek is.⁶⁰ A hadműveletek 1769. január 24-től február 25-ig tartottak, és főleg a lakosság elleni kisháborús rajtaütésekből és razziákból álltak, összecsapásokra az orosz seregekkel nem került sor. A harcok azonban nem értek véget a tatárok visszavonulásával, mivel az orosz ellentámadás hamarosan elkezdődött. A határvidék védelme a stratégiai fontosságú hotini erődtől függött. A báró meg akarta győzni a kánt arról, hogy az országa védelme szempontjából mennyire elengedhetetlen lenne a szintén kulcsfontosságú Kamieniec Podolski erődjének elfoglalása.⁶¹ Kirim Giráj március 28-án váratlanul bekövetkező halála azonban véget vetett a francia konzul minden tervezgetésének. A kán halála után nem sokkal Tott báró krími küldetésének is vége szakadt. Már régóta kérte a konstantinápolyi nagykövetet, engedélyezze, hogy az oszmán fővárosba utazhasson a családtagjaihoz, akiket 1763 óta nem látott. A báró nem sokkal a kán halála után, 1769. március 31-én indult útnak Konstantinápolyba, ahol az orosz–török háború során nagyon fontos katonai reformokat hajtott végre.

57 Tott, 2008. 164–165.

58 Tott Choiseul hercegnek. Balta, 1769. január 19. BMV série L. 278 Mission de Crimée III. k. fol. 110–112.

59 Saint-Priest, 1929. I. 124–125.

60 Journal de l'armée tartare, pendant son incursion dans la Nouvelle Servie. BMV série L. 278 Mission de Crimée III. k. fol. 143–164.

61 Tott Choiseul hercegnek. Kausán, 1769. március 9. és 12. Uo. fol. 178–179.

Dumouriez küldetése

Ebben az időszakban találkozott küldetése során Charles-François Dumouriez ezredes,⁶² a francia forradalmi háborúk későbbi legendás hadvezére Eperjesen a bialai lengyel nemesi konföderáció magyar földre menekült emigráns vezetőivel. Choiseul herceg támogatásáról biztosította a lengyel nemesi felkelőket a környező hatalmak Lengyelország területi integritását fenyegető politikájával szemben. Az ország keleti részét elfoglaló orosz invázió után a porosz és az osztrák uralkodó magatartása is nyugtalanította a francia külügyminisztert, különösen II. József és II. Frigyes 1769. augusztusi neisseni találkozója után, amelyen a két nagyhatalom képviselője megegyezett Szilézia ügyében, és új közös célokat tűzött ki. A francia diplomácia személyi változásokkal is igyekezett a háborús politikát támogatókat megfelelő posztokra helyezni: a konstantinápolyi francia követségből visszahívták Vergennes grófot, és helyére Saint-Priest grófot⁶³ nevezték ki, a bécsi követség élére pedig a lengyel ügyekben jártas egykori titkos ügynököt, François-Michel Durand de Distroffot állították. Dumouriez ezredes Durand nagykövet szolgálatában kapott fontos hírszerzési és operatív feladatokat a lengyel emigráció Oroszország elleni katonai felhasználása ügyében. Az orosz–török háború első szakaszában bekövetkezett oszmán vereségek enyhítése érdekében a francia diplomácia igyekezett a lengyel konföderációs csapatokat bevetni az oroszok ellen. Dumouriez 1770 júliusában indult útnak, és már útközben aktívan szervezte a katonai akciót fegyvervásárlások és titkos megbeszélések útján. Nem sokkal később Bécsben újabb utasítások várták: katonai tanácsadói feladatokat kapott a lengyel konföderációs hadvezetés mellett.⁶⁴

Nem sokkal megérkezése után *Etat de la confédération en Pologne* címmel helyzetelemző és tényfeltáró jelentést írt, amelyben a konföderáció létrejöttének céljait és az azok eléréséhez szükséges eszközök alkalmazásának lehetőségeit elemezte. Dumouriez a konföderáció jövőjét illetően nem volt túlzottan optimista, és az orosz megszállás felszámolását egy esetleges oszmán bevonulás sikerétől tette függővé. Az Eperjesre érkező Dumouriez csalódottan tapasztalta, hogy a lengyel nemesi mozgalom végletekig megosztott, szervezetlen, és nem rendelkezik valódi vezetőkkel. Az ott összegyűlt arisztokratakról lesújtó véleményt alkot: Radziwiłł herceget⁶⁵ durvának, Zamoyski grófot⁶⁶ tehetetlen öregembernek tartotta, és a többi vezetőt sem tekintette alkalmasnak, hogy katonai vagy politikai szempontból összefogják a mozgalmat. Dumouriez hamar felismerte, hogy nem lehet túl nagy reményeket fűzni az Eperjesen összegyűlt nemesi emigrációhoz, ezért megpróbálta kézbe venni az események irányítását.

A lengyel nemesek segítségével sikerült kihirdetni az interregnumot, és Dumouriez kormányzati reformokat is kezdeményezett: létrehozott négy tanácsot

62 Charles-François Dumouriez (1739–1823) francia tábornok a francia forradalmi háborúk idején.

63 François-Emmanuel Guignard (1735–1821) Saint-Priest grófja, francia politikus és diplomata.

64 Bois, 2005. 70–73.

65 Karol Stanisław Radziwiłł herceg (1734–1790) lengyel főúr, a bari konföderáció egyik vezetője.

66 Andrzej Hieronim Franciszek Zamoyski gróf (1717–1792) lengyel arisztokrata és államférfi.

(igazságügyi, pénzügyi, külügyi és hadi) és eltörölte a *liberum veto* jogát. A konföderációt fegyverekkel látta el, és kidolgozta a következő évi hadjárat tervét: az egyik hadsereg feladatául Podólia és Varsó elfoglalását határozta meg, egy másiknak pedig Szmolenszk és Moszkva megtámadását irányozta elő. A hadvezér nagyszabású terve elé több akadály is gördült: 1770 végén megbukott Choiseul herceg, aki az aktív lengyelországi francia külpolitika legfőbb szószólója volt. Utódja, Aiguillon herceg⁶⁷ jóval kisebb jelentőséget tulajdonított a kelet-európai hadszíntérnek, de egy ideig nem merte visszahívni Dumouriez-t sem. A legnagyobb akadályokat azonban a lengyel konföderációs haderők megosztott, önfejlő vezetői, Kazimierz Pułaski⁶⁸ és Anastazy Walewski grófok és a belzi Józef Miączyński marsall támasztották. A főként lovasságból álló nemesi hadsereg nem képviselt jelentékeny haderőt az orosz hadsereggel szemben.⁶⁹

A versailles-i kormányzatban bekövetkezett változások nem kedveztek a lengyelországi helyzetből kibontakozó újabb háború lehetőségének, és Dumouriez ezredes lassan magára maradt nagyszabású terveivel. Aiguillon herceg nem támogatta a háborús készülődést, a bécsi francia követ pedig igyekezett lebeszélni Dumouriez-t az újabb harci tevékenységről. A fiatal ezredes nem értette meg a diplomácia nyelvét, és 1771 áprilisában a lengyel konföderációs hadak egy részével megpróbálta végrehajtani a haditervét. Az események nem az elképzeléseknek megfelelően alakultak. A lengyel hadurak önfejlő fosztogató akciókba bocsátkoztak egymás ellen, és szembeszegültek a francia katonai szakértő intelmeivel, aki viszont a lengyel jobbágyságból gyalogságot szeretett volna szervezni és nyugati reformok bevezetésével egy korszerű lengyel haderőt felállítani. A május 23-i ütközetben az orosz haderő végül szétverte a főleg lovasságból álló lengyel nemesi konföderációs hadsereget. Dumouriez megértette, hogy küldetése legfőbb kudarca abban rejlett, hogy nem sikerült a lengyel nemeseket a nyugati reguláris hadviselés előnyeiről meggyőzni. Dumouriez csalódottan visszavonult Eperjesre, majd augusztus végén átadta a beosztását az őt felváltó Vioménil bárónak.⁷⁰

Összegzés

Megállapítható, hogy a hagyományosan jó lengyel kapcsolatokkal rendelkező francia külpolitika látványos kudarcot vallott a Rzeczpospolita megmentésére irányuló törekvéseiben. A 17. század óta a lengyel állam fontos szerepet játszott a francia keleti szövetségi rendszerben, elsősorban a Habsburg Birodalom, később pedig Oroszország ellenében. A két ország közötti kapcsolatok XV. Lajos házassága után látványosan megerősödtek, aminek következtében a Francia Monarchia még had-

67 Emmanuel-Armand de Vignerot Du Plessis de Richelieu (1720–1788) Aiguillon hercege, francia külügy-miniszter 1771 és 1774 között.

68 Kazimierz Pułaski (1745–1779) lengyel nemes és katonai parancsnok, részt vett a bari konföderáció harcaiban, 1777-ben Amerikába ment, és bekapcsolódott az amerikai függetlenségi háború küzdelmeibe.

69 Scher-Zembitska, 2001. 170–175.; Bois, 2005. 75–77.

70 Uo. 77.

erővel is hajlandó volt részt vállalni a lengyel örökösödési konfliktusban. Az 1734-es elvetélt gdański expedíció után a francia külpolitika elsősorban diplomáciai és indirekt katonai eszközökkel igyekezett a franciapárti lengyel mozgalmakat támogatni. XV. Lajos király titkos diplomáciája kiemelten kezelte a lengyel ügyeket, a francia hivatalos külpolitika pedig Choiseul herceg minisztersége idején aktív szerepet vállalt a Rzeczpospolita megmentésében. A herceg az 1760-as évek végén kialakult lengyel válságot egy új orosz–török háború kirobbantásával képzelte el megoldani, és ennek rendelte alá a francia külpolitika kelet-európai diplomáciai hálózatát és eszközrendszerét, elsősorban a konstantinápolyi és a bécsi követség ügynökhálózatán keresztül. Tott báró krími konzuli kinevezése és háborús feszültségeket gerjesztő tevékenysége az 1730-as évek gyakorlatát idéző, ám számos új eszközt is tartalmazó kezdeményezés volt, amely 1768-ban végül meghozta a gyümölcsét. A tatár–orosz konfliktus elmérgesedésével ténylegesen kitört egy új orosz–török háború, ám ez nem a várt eredményhez, hanem az ellenkezőjéhez, a nemesi köztársaság végzetes meggyengüléséhez és hamarosan első megcsönkítéséhez vezetett. Dumouriez ezredes katonai diplomáciai küldetésének kudarca jelezte, hogy lezárult egy korszak a francia külpolitika kelet-európai szövetségi rendszerének történetében.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

BMV = Bibliothèque Municipale de Versailles, Kézirattár

Série L. 278 (Lebaudy Mss 4° 117–119). Baron François de Tott. Mission de Crimée.

Tom I. Mission de Crimée en 1767.

Tom II. Mission de Crimée et (sic!) 1768.

Tom III–IV. Mission de Crimée en 1768 et 1769.

CADN = Centre des Archives Diplomatiques de Nantes

Constantinople série A, fonds Saint-Priest 206–208.

2. Kiadott források és szakirodalom

Bély

2001 Bély, Lucien: *Les relations internationales en Europe XVIIe – XVIIIe siècles*. 3. kiad. Paris, 2001.

Béranger

1976 Béranger, Jean: A francia politika és a kurucok 1676–1681. In: *Századok*, 110. (1976) 2. sz. 273–293.

Bodinier

1987 Bodinier, Gilbert: Les « missions » militaires françaises en Turquie au XVIIIe siècle. In: *Revue internationale d'histoire militaire*, 68. (1987) sz. 159–178.

Bois

2005 Bois, Jean-Pierre: *Dumouriez. Héros et proscrit. Un itinéraire militaire, politique et moral entre l'Ancien Régime et la Restauration*. Paris, 2005.

Dehérain

1923 Dehérain, Henri: La mission du baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du khan de Crimée de 1767 à 1769. In: *Revue de l'histoire des colonies françaises*, 11. (1923) 1. sz. 1–32.

Duparc

1958 *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France*. Tome XXVI. Venise. Ed. par Duparc, Pierre. Paris, 1958.

Dyck

1981 Dyck, Harvey L.: New Serbia and the Origins of the Eastern Question, 1751–55: A Habsburg Perspective. In: *Russian Review*, 40. (1981) 1. sz. 1–19.

Ivanics

2010 Ivanics Mária: Gondolatok a Giray dinasztianévről. In: *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged, 2010. 150–157.

Mézin

1997 Mézin, Anne: *Les consuls de France au siècle des Lumières (1715–1792)*. Paris, 1997.

Peyssonnel

1787 Peyssonnel, Claude-Charles de: *Traité sur le commerce de la mer Noire*. I–II. Paris, 1787.

Saint-Priest

1877 Comte de Saint-Priest: *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie*. Paris, 1877.

1929 Comte de Saint-Priest: *Mémoires*. T. 1. Règnes de Louis XV et de Louis XVI. T. 2. *La Révolution et l'émigration*. Paris, 1929.

Scher-Zembitska

2001 Scher-Zembitska, Lydia: *L'aigle et le phénix. Un siècle de relations franco-polonaises, 1732–1832*. Paris, 2001.

Schnakenbourg

2008 Schnakenbourg, Eric: *La France, le Nord et l'Europe au début du XVIIIe siècle*. Paris, 2008.

2011 Schnakenbourg, Eric: Genèse d'un nouveau commerce: la France et l'ouverture du marché russe par la mer Noire dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. In: *Cahiers de la Méditerranée*, 83. (2011) 309–325. DOI: <https://doi.org/10.4000/cdlm.6304>.

Tóth

2002 Tóth, Ferenc: Un prétendant malgré lui au trône hongrois ou le rival français du dauphin Joseph en 1748. In: *Cahiers d'Études Hongroises*, 10. (2002) 129–140.

Tott

2008 *François Baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról*. Szerk.: Tóth Ferenc. Szombathely, 2008.

Veinstein

1970 Veinstein, Gilles: Les Tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislas Leszczyński. In: *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 11. (1970) 1. sz. 24–92.

FERENC TÓTH

THE EFFORTS OF FRENCH DIPLOMACY IN ORDER TO SAVE THE RZECZPOSPOLITA

The Kingdom of Poland and the French Monarchy maintained close relations in the early modern era. For the French diplomacy, the Polish connection was primarily important from the perspective of its eastern system of alliances, which served as a basis of operations against the Habsburg Monarchy and Russia. The intervention of the troops of Empress Catherine II in 1767 had turned the eastern part of Poland into a Russian sphere of influence. Thereafter, the primary aim of French diplomacy was to steer Poland back towards a French orientation, and to preserve the country's territorial integrity. In the eyes of the French minister of foreign affairs, Duke Choiseul, the best means to achieve these goals appeared the causing of a Russian–Ottoman war, and he accordingly despatched several agents, experienced in both military affairs and diplomacy, to Poland and the neighbouring territories. By 1768, Baron François de Tott had achieved his aim, and a new Russian–Ottoman war erupted. Yet the conflict resulted in the fatal weakening of the Rzeczpospolita and to its first mutilation. The transformation of East-European relations closed a period of French foreign policy as well.

Lengyelország első felosztása az erőegyensúly-diskurzus tükrében a kortárs londoni hetilapok véleménycikkeiben

A Lengyelország¹ 1772. augusztus 5-i, első felosztásáról hírt adó, illetve a lengyel ügy alakulásáról értekező kortárs európai, főként angol sajtóorgánumokban gyakorta találkozhatunk annak latolgatásával, hogy a felosztás milyen hatást gyakorolt az európai hatalmi egyensúlyra. Az erőegyensúly-retorika alkalmazása akkor már közel sem számított szokatlannak az angol politikai gondolkodásban, hiszen Anglia² már a 17. század végétől úgy tekintett magára, mint „a hatalmi egyensúly védelmezőjére”, „a kézre, amely megtartja az egyensúlyt” Európában.³ A hatalmi egyensúly a 18. századi európai nagyhatalmi politika, illetve politikai publicisztika hangsúlyos elemévé, az államközi kapcsolatok elméletének, valamint a korszak békekötései- nek egyik kulcsfogalmává, az erőegyensúly-politizálás pedig az utrechti békerendszer lefektetését követő évtizedekben az angol diplomácia alapvető elemévé vált.⁴

Számos kutató úgy véli, hogy mindennek ellenére – vagy éppen emiatt – a korabeli hatalmi egyensúly „homályos és meghatározhatatlan fogalom”,⁵ „összetett, változásra és félreértelmezésre hajlamos”, valamint „rosszul alkalmazott, de a kortársak által gyakran használt, így számunkra is fontos és megkerülhetetlen, mint *hasznos retorikai eszköz*”.⁶ Morten Andersen azonban e korábbi felfogást elvetve úgy véli, hogy érdemes a fogalmat úgynevezett „gyakorlati kategóriaként”

* A szerző a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Középkori és Koraújkorai Doktori Programjának doktorjelöltje (7624 Pécs, Rókus u. 2., brigittaschved@gmail.com). A tanulmány alapját képező periodikakutatást a Wacław Felczak Alapítvány Jagelló-ösztöndíja támogatta. Jelen írás az MTA Magyar–Lengyel Történetész Vegyes Bizottság és az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszéke által 2022. november 24-én, az első lengyel felosztás 250. évfordulója alkalmából rendezett, „Birodalmi terjeszkedés Közép-Európában: a Rzeczpospolita első megcsonkítása” című konferencián elhangzott előadás írott változata. Ezúton is köszönöm Michael G. Müllernek a kézirat átolvasását követően tett értékes megjegyzéseit; az általa nyújtott kontextus több tekintetben is segített tisztázni a kutatás eredményeit.

1 A *Lengyelország*, illetve *lengyel* kifejezések a tanulmány egészében a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaságra (*Rzeczpospolita*) vonatkoznak.

2 Az 1706. és 1707. évi egyesülési törvények (*Acts of Union*) révén Anglia (és a hozzá tartozó Wales), valamint Skócia egyesítette királyságait, aminek köszönhetően a két ország elvesztette korábbi szuverenitását, és egy új politikai egységben, Nagy-Britanniában egyesült. A tanulmány egészére vonatkozóan az előforduló *Anglia*, *angol*, illetve *angliai* kifejezések tehát Nagy-Britanniára vonatkoznak.

3 Sheehan, 1988. 24–28.; Kampmann, 2000; Thompson, 2011. 270–271.

4 Black, 1983. 48.; Ghervas, 2016. 404–405., 410–412.; Kovács, 2017. 17–18.; Janžekovič, 2022. 563–565.

5 Anderson, 1970. 183.

6 Wicklum, 1999. 7. 2. jegyz. (Kiemelés tőlem – S. B. K.)

kezelni, és megkísérelni annak „genealogikus” fogalomtörténeti vizsgálatát.⁷ Ha így közelítjük meg ezt a kortársak által gyakorta alkalmazott fogalmat, akkor egyértelművé válik, hogy nem csupán retorikai eszközről, hanem sok esetben a korabeli politikai diskurzusok fontos elemét képező politikai kulcsfogalomról beszélhetünk. Jelen tanulmányban mindebből kiindulva arra fókuszálunk, hogy milyen témák esetében és milyen kontextusban jelent meg az angol sajtóban, azon belül is kifejezetten a londoni hetilapoknak az első felosztásról érkező véleménycikkeiben a hatalmi egyensúly fogalomhasználata. A Burney-újsággyűjtemény⁸ segítségével feltárt, 1772 és 1774 között megjelent, londoni hetilapokban fellelhető releváns találatok kritikai diskurzuselemzése révén kitérünk arra, hogy a véleménycikkek szerzői milyen tekintetben alkalmaztak hasonló vagy eltérő hatalmi egyensúly-retorikát, olykor pedig mélyebb, értekező jellegű erőegyensúly-diskurzust véleményük kifejtésére.

Az újságokban közölt híryanagyok „a megtörtént események első vázlataiként”⁹ rávilágíthatnak a korabeli politikai gondolkodás mozgatórugóira, a véleménycikkek pedig különösen érdekes látletet nyújthatnak a korabeli bel- és külpolitikáról alkotott egyéni meglátásokról. Az angol újságok rövid, általában európai híreket átvett hírközlések, vezércikkek és szerkesztői levelek, olykor rövidebb-hosszabb véleménycikkek,¹⁰ néhány esetben pedig pamfletek (újra)közlésének formájában¹¹ kiemelt érdeklődést tanúsítottak az első felosztási szerződés tartalma iránt, elemelve annak várható negatív következményeit.¹² Mindez a hatalmi egyensúly fogalomhasználatának kontextusában kimutathatóan nagyszámú sajtóforrást jelent.¹³ A sajtó-

7 Vö. Andersen, 2016. 1–2., 5–8., 11–12., 50–52.

8 A Burney-újsággyűjtemény a British Libraryben őrzött 17–18. századi angol sajtótermékek legnagyobb gyűjteménye, amely több mint ezer pamfletet, proklamációt, hírlapot és újságot tartalmaz a korszakból. A Gale az utóbbi években digitális formában elérhetővé és kereshetővé tette a jól ismert újsággyűjtemény egészét, így az jelenleg kereshető digitális formátumban elérhető a kutatók számára: <https://www.gale.com/intl/c/17th-and-18th-century-burney-newspapers-collection> (az internetes források letöltése: 2023. november 16.). A gyűjtemény kutatási lehetőségeiről újabban: Prescott, 2018; kifejezetten a magyar vonatkozású sajtóforrásainak értékéről lásd: Péter, 2015.

9 Péter, 2015. 29.

10 A vezércikk (*editorial*) már a korszak angol újságjaiban is az adott lap vezető szerkesztője vagy kiadója által írt, gyakran aláírás nélküli cikket takart; ezek – tartalmukat tekintve – sok esetben véleménycikkeknek tekinthetők. A szerkesztői levél (*letter to the editor*) az olvasók által benyújtott véleménycikkek jelöli. A szűkebb értelemben vett véleménycikk alatt az úgynevezett „szerkesztőségi oldallal szemben” (*opposite the editorial page*, röviden *op-ed*) írt cikkeket érti a periodikakutatás. A strukturáltabb, korai „politikai elemzéseknek” is tekinthető véleménycikkek már a 18. század második felében jelen voltak az angol sajtóban, szerzőik pedig általában nem álltak kapcsolatban az adott lap szerkesztőségével vagy kiadójával. „Op-ed”, *Merriam-Webster Online Dictionary*. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/op-ed>.

11 Az első felosztás angol pamfletirodalmáról, kifejezetten John Lind 1773-ban megjelent két munkájáról lásd: Plassart, 2020; Schvéd, 2021. 214–216.

12 Black, 1987. 277–308.; Barker, 1998. 43–72.

13 A Burney-újsággyűjtemény keresőjében az 1772 és 1800 közötti időszakra fókuszálva megállapítható, hogy amennyiben áttekintjük azon újságok lapszámainak darabszámát, amelyek együttesen tartalmazzák legalább egy említés erejéig a „lengyel felosztás” és a „hatalmi egyensúly” kifejezéseket (valamint azok variációit), kiemelkedik Lengyelország második (1793) és harmadik (1795) felosztása, valamint az ezek közötti kétéves időszak (összesen 185 darab újság), azonban az első felosztás évéből (1772) származó dokumentumok száma is jelentősnek tekinthető: összesen közel 25 darab sajtóorgánium, amely számot egészen 1792-ig (!) egyik következő év sem éri el önmagában.

orgánumokban alapvetően három témában találkozhatunk a hatalmi egyensúly elvéhez kapcsolódó, illetve néhány esetben szervesen azzal operáló véleménycikkkel.¹⁴ Jelen tanulmányban a hatalmi egyensúly elve kora újkori térnyerésének áttekintését követően számos példát vonultatunk fel arra vonatkozóan, hogy Nagy-Britannia – az európai hatalmi egyensúly fenntartásában és ellenőrzésében különösen érdekelt tengeri nagyhatalomként – milyen véleményt alakított ki Lengyelország feldarabolásáról az erőegyensúly várható alakulásának kontextusában.

A hatalmi egyensúly elve a 18. század európai konfliktusaiban

A 16–17. század folyamán az európai államok külpolitikai motivációinak fő mozgatórugói a vallási ellentétek és a dinasztikus kapcsolatok voltak, a 18. századra azonban a nemzetközi politika alakításában mindezeknek már kevésbé volt meghatározó szerepe. Az európai külpolitika alapvető változásokon ment keresztül a kora újkorban; a 17. századra a nemzetközi kapcsolatokat már az államérdek (*reason of state*), a 18. századra pedig a hatalmi egyensúly (*balance of power*) elve határozta meg.¹⁵ Utóbbi a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békét (1648) követő évtizedekre a diplomáciai gyakorlat és az államközi kapcsolatok egyik alapkövévé vált, viszonylagos erőegyensúlyi helyzetet teremtve a kontinens politikai gyakorlatában.¹⁶ A 16–17. századot még alapvetően két állam – a Bourbon Franciaország, valamint a Habsburg Monarchia – ellensúlyozása, egyfajta bipoláris hatalmi egyensúly jellemezte, amelyben a kisebb államok változó szövetségi felállásokhoz csatlakozva az egyik vagy a másik felet támogat(hat)ták.¹⁷ A spanyol örökösödési háború (1701–1714) lezárását követően, az utrechti rendszer felállításával viszont az vált kitűzött politikai céljá, hogy egyik állam se alakíthasson ki (nagy)hatalmi dominanciát egész Európa felett.¹⁸

Az úgynevezett „diplomáciai forradalom” révén a 18. század közepére őt, a hatalmi egyensúly szempontjából alapjában véve szinte egyenlőnek tartott nagyhatalomnak – Nagy-Britannia, Franciaország, a Habsburg Monarchia, Poroszország és Oroszország – volt befolyása a nagyhatalmi politika folyamataira.¹⁹ Ha ezek közül bármely állam túlsúlyra törekedett vagy tett szert, az riasztotta a többi, és életre hívta a hatalmi egyensúly mechanizmusának gyakorlati alkalmazását.²⁰ Az erőegyensúlyi rendszer kialakítására és fenntartására való törekvés azonban nem minden esetben vált be mint a *status quo* alapelve vagy mint alkalmas jogi garancia, mivel – miközben az agresszív nagyhatalmak megfékezésére szándékozták alkal-

14 A kora újkori újságok mint a politikai viták kifejezett médiumáról, különösen a 18. századi vezető londoni újságok ilyen szempontú elemzéséről újabban: Kristiansen, 2021.

15 Schrek, 2020. 166–169.

16 Sashalmi, 2015. 23–24.; Wilde, 2019. 31–32.

17 Vö. Strohmeyer, 2015.

18 Kovács, 2017. 17–19.; Gelder, 2021. 953–957.

19 Vö. Black, 1990.

20 Anderson, 1970. 196–198.; Anderson, 1987. 295–298.; Schroeder, 1994. 5–11.

mazni – a nagyhatalmak ritkán nyújtottak valódi segítséget a gyengébb vagy kisebb államoknak. Mindezek miatt időnként előfordult, hogy a politikai gyakorlatban a hatalmi egyensúly elvéhez való ragaszkodás, illetve annak egyoldalú felhasználása – többek között például a felosztási diplomácia révén – az erősebb, agresszív államoknak kedvezett.²¹

Lengyelország 1772. évi első, majd további két felosztásában (1793, 1795) e példa, a felosztási diplomácia gyakorlata öltött testet.²² Az 1768-ban a lengyel nemesi előjogok, valamint a nemzeti függetlenség védelmére megalakuló bari konföderáció kezdeti sikerei,²³ továbbá az első orosz–török háború (1768–1774) kitörése – azaz mind a lengyel belpolitikai helyzet, mind a nagyhatalmi politikai színtér – arra készítette II. Katalin orosz cárnőt (1762–1796), hogy elfogadja II. (Nagy) Frigyes porosz király (1740–1786) 1768-ban tett első ajánlatát Lengyelország felosztására.²⁴ A porosz uralkodó hamarosan a Habsburg Birodalmat is bevonta a tárgyalási folyamatba; II. József német-római császár (1765–1790) kezdettől fogva támogatta a felosztás tervét, Mária Terézia osztrák főhercegnő és magyar királynő (1740–1780) azonban idegenkedett a felosztás gondolatától.²⁵ A végül 1772. augusztus 5-én aláírt háromhatalmi megállapodást az erőszakos lengyel ratifikáció (1773. április–május),²⁶ majd a varsói szerződések (1773. szeptember 18.) követték;²⁷ a lengyel szuverenitás elvesztésében már a kortárs visszhangok zöme is Európa nagyhatalmainak újfajta egyensúlyozó politikáját vélte felfedezni.²⁸

21 Sorel, 1969. 60.

22 A 18. század folyamán azonban elmondható, hogy a felosztási elképzelések a diplomáciai protokoll szerkesztését képezték; lásd többek között: Korman, 1996. 73–75.; Soós, 2009. 119–120.

23 II. Szaniszló Ágost megválasztásának körülményeiről a bari konföderáció kontextusában lásd: Ring, 2022.

24 Ring, 2001. 167–168.

25 Mária Terézia úgy vélte, hogy a Habsburg Birodalom semmilyen esetben sem nyerhet olyan sokat a felosztással, mint vetélytársai, az orosz és a porosz fél; a lengyelkérdést fiára, II. József császárra és Kaunitz kancellárra bízta. Végső döntéséhez nagyban hozzájárult annak belátása, hogy az oszmán fél gyengesége, valamint Franciaország és Nagy-Britannia távolmaradása végül komoly háborúba keverné a Habsburg Birodalmat vagy Oroszországgal, vagy Poroszországgal – végső és legrosszabb esetben mindkét állammal.

26 Úgynevezett felosztási szejm (1773–1775), amely hivatalosan 1773. szeptember 30-án ratifikálta a felosztási szerződést.

27 Az *Ausztria és Lengyelország között 1773. szeptember 18-án Varsóban aláírt szerződés*, OHT 45 CTS 233, <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:oht/law-oht-45-CTS-233.regGroup.1/law-oht-45-CTS-233>; A *Lengyelország és Oroszország között Varsóban, 1773. szeptember 18-án aláírt szerződés*, OHT 45 CTS 243, <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:oht/law-oht-45-CTS-243.regGroup.1/law-oht-45-CTS-243>; A *Lengyelország és Poroszország között Varsóban, 1773. szeptember 18-án aláírt szerződés*, OHT 45 CTS 253, <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:oht/law-oht-45-CTS-253.regGroup.1/law-oht-45-CTS-253>.

28 Vö. Müller, 2012; Bömelburg–Gestrich–Schnabel–Schüle, 2013. A korabeli lengyel állam belpolitikai helyzetéről az orosz diplomácia kontextusában lásd: Dukwicz, 2011.

**„...bár végrehajtották tervét, nem sokáig élvezhetik a zsákmányt”
– A felosztó hatalmak „ördögi szövetkezése”**

Az 1772. évi szerződés preambuluma a felosztás cselekedetének igazolására és jogosságára többek között a „széthúzás szellemét” nevezte meg.²⁹ A felosztó felek véleménye szerint ez a széthúzás okozta Lengyelország anarchikus állapotát, amely már-már az ország széthullásával fenyegetett, mindemellett pedig a lengyel állapotok a szomszédos hatalmak békéjét, ennek következtében pedig az európai hatalmi egyensúlyt is veszélyeztették.³⁰ A korabeli angol sajtóban megjelenő véleménycikkekben ez utóbbi gondolat, azaz a felosztás európai hatalmi egyensúlyra gyakorolt negatív hatásainak kapcsán leggyakrabban a felosztó hatalmak sikeres együttműködésének, „ördögi szövetkezésének” hangsúlyozása jelent meg. Az orosz veszély demonstrálásánál sokkal hangsúlyosabb volt azonban a porosz, olykor a porosz és az osztrák fél politikájának kemény bírálata.³¹ A szerzők a legtöbb esetben a porosz féllel együtt említették meg az osztrák érdeket, így sokszor együttesen német érdekek(ek)ről diskuráltak.

Néhány példa kizárólag az osztrák fél politikai ambícióit és akcióit ítélte el, megkérdőjelezve II. József császár szavahihetőségét, ugyanakkor sok esetben felmentve Mária Teréziát a felelősség alól. A *Middlesex Journal*³² 1773. január 21–23-i számának utóiratában megjelent első véleménycikk névtelen szerzője például külön bekezdésben érvelt Ausztria lépései ellen, osztrákellenes érvei között pedig még a Magyar Királyság nehéz helyzete is fontos szerepet kapott:

29 Lásd az 1772. januári orosz–porosz egyezményt, illetve annak preambulumát (melyhez végül Ausztria is csatlakozott): *A Poroszország és Oroszország között 1772. január 4-én Szentpéterváron aláírt egyezmény*, OHT 44 CTS 465. <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:oht/law-oht-44-CTS-465.regGroup.1/law-oht-44-CTS-465>.

30 Davies, 2001. 269–277. A lengyel területek európai hatalmi politikában betöltött korabeli szerepéről újabban: Hein-Kirchner–Müller, 2012.

31 Amint azt Dorota Dukwicznek az első felosztás diplomáciatörténetéről megjelent új monográfiája (Dukwicz, 2022) bizonyítja, Oroszország végső döntése a felosztási terv végrehajtásáról valóban már 1771 márciusában megszületett; mindazonáltal 1772-ig az orosz diplomácia figyelemre méltó erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a diplomáciai világot és az európai közvéleményt ne tájékoztassa terveiről – ennek is tudható be, hogy az első felosztás időszakában az orosz fél szerepét még nem kifejezetten ítélte el vagy értékelte az angol közvélemény, sőt olykor inkább a védelmében szólaltak fel a sajtótermékek véleménycikkei. Ez a helyzet az erőszakos lengyel ratifikációt (1773. május) követően fokozatosan megváltozott, majd a második és a harmadik felosztás idejére már teljesen megfordult; az 1790-es évekre – főként a nagyhatalmi konstelláció és a szövetségi rendszerek alapján – a szerzők már inkább az osztrák és a porosz vezetéssel szemben lesznek elnézőbbek. Lásd: Dukwicz, 2022. 359–382., 423–440., 470–481. A 18. század utolsó éveiben megjelenő angol médiatermékek, kifejezetten a karikatúrák ruszofóbiájáról lásd: Sashalmi, 2022; a második és harmadik lengyel felosztás angol sajtóvisszhangjáról lásd: Wicklum, 1999.

32 A *Middlesex Journal or Chronicle of Liberty* (1772. július 2-től *Middlesex Journal or Universal Evening-Post*, 1773. november 30-tól *Middlesex Journal and Evening Advertiser*) című londoni, heti három alkalommal megjelenő lap 1769 és 1778 között működött.

„Az Ausztriai Ház, akárcsak a Duna, alantas és megvetendő forrásból ered, de erős szövetségek és szomszédjai szabadságának gyakori megsértése révén elnyerte jelenlegi elviselhetetlen arroganciáját és világbirodalmi szellemét. (...) A Habsburg-ház (...) mindig is a szabadság ellensége volt, és zsarnoki elveit a cseh és magyar választó és a protestáns királyságok elfoglalásával és felforgatásával nyilvánította ki.”³³

A szerző a továbbiakban összekötötte az osztrák és a porosz érdekeket, jóval erőteljesebben kritizálva azonban II. József császárt és a bécsi udvar politikáját, illetve annak megváltozását. Egy bibliai idézettel szemléltette, hogy József „természetes jóindulata” az utóbbi időben „elferdült”, „Frigyessel való kapcsolata” pedig „eltörölte a barátság és az emberség minden korábbi érzését a szerencsétlen Szaniszló [a lengyel uralkodó] iránt; és úgy tűnik, még arra is vágyik [II. József], hogy felülmúlja nagy mintaképét [Frigyest] az aljasság és a betolakodás minden cselekedetében”.³⁴

További véleménycikkekben is megjelent a gondolat, hogy Lengyelország felosztását nem feltétlenül az orosz, sokkal inkább a porosz, illetve az osztrák fél tervelte ki (1. ábra).³⁵ Olykor erős túlzások is megjelentek egyes angol véleménycikkekben, melyek szerint az orosz cárnő csupán védekezésképpen keveredhetett bele a felosztásba. A *London Chronicle*³⁶ 1773. július 29–31-i számában megjelent, *Visszatekintés a bécsi udvar magatartására Lengyelországgal szemben* című, hosz-

33 Postscript. In: *Middlesex Journal or Universal Evening-Post*, January 21–23, 1773, 4. “The house of Austria, like the river Danube, rises from a mean and contemptible spring: but by powerful alliances, and frequent invasions of its neighbours [sic!] liberties, has obtained its present intolerable arrogance and spirit of universal empire. The house (...) of Hapsburgh [sic!] (...) [has] ever been foes to freedom; and avowed their tyrannical principle, by the seizure and subversion of the Elective and Protestant kingdoms of Bohemia and Hungary.”

34 Uo. “(...) the recent perversion of the natural benevolence of Joseph; his connection with Frederick has obliterated every prior sentiment of friendship and humanity for the unfortunate Stanislaus; and he seems even desirous to excel his great pattern in every act of perfidy and encroachment.”

35 A gondolat olykor a korabeli angol sajtótermékekben publikált metszeteken is megjelent; John Lodge híres, *The Polish Plumb-Cake* című metszete például szintén a porosz és az osztrák érdekek összefonódását, főként a porosz király szerepét hangsúlyozza. Lodge jól ismert metszetén a francia uralkodó közömbösségét mutatja, hogy XV. Lajos csak egy kést tart a kezében, míg – az eddigi szakirodalmi elemzésekben nem hangsúlyozott elem, hogy – mindenki más erősen felfegyverzett. II. Frigyes és II. József kardjai még össze is érnek, jelezve országaik szövetségét és a „német érdekek” összefonódását. Az asztalterítő alatti ördögi démon alakja szintén – nem véletlenül – a porosz királyra mutat. A metszetet kísérő szöveg ki is fejti, hogy Frigyes „hagyja, hogy a német császár [II. József] és az orosz cárnő falatozzon, míg a francia királynak részesedést ajánl, hogy ne támadja meg Németországot [ti. Ausztriát]” (*lets the Emperor of German and the Empress of Russia go snacks, while he offers the King of France a share to keep him from attacking Germany*). A démon pedig a következőket osztja meg a nézőkkel: „bár végrehajtották [II. Frigyes] tervét, nem sokáig élvezhetik a zsákmányt!” (*though they have executed his design, they shall not long enjoy the plunder!*) – utalva arra, hogy a felosztási diplomáciával megszerzett területeket talán nem sokáig birtokolhatják a felosztó hatalmak, a felosztások további bel- és külpolitikai problémákat eredményezhetnek. Lásd: Lodge, John: *The Polish Plumb-Cake* (1774), British Museum Collection: 1868,0808.10063. George, 1935. 167.; https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/54/The_Polish_plumb-cake_LCCN99404810.jpg.

36 A *London Chronicle* a György-kori London korai családi újságjaként hetente háromszor jelent meg esti lapként 1756 és 1823 között. Világ- és országos híreket, valamint a főváros művészeti, irodalmi és színházi eseményeiről szóló tudósításokat egyaránt tartalmazott.

1. ábra.
John Lodge
The Polish Plumb-Cake
című metszete

szabb értekezés például kizárólag a poroszok és az osztrákok felosztási terveit hangsúlyozta, „felmentve” az orosz cárnőt a felelősség alól (mindeközben azonban reálpolitikai érveket is felsorakoztatva):

„Nem lehet elképzelni, hogy Lengyelország jelenlegi felosztása bármilyen mértékben is kedvelt intézkedés lett volna Oroszország cárnője számára, vagy hogy ez egyáltalán megfelelné az országgal kapcsolatos eredeti nézeteinek. Kétségtelenül az lehetett a nagy célja, hogy egyelőre teljes egészében megőrizze ezt a királyságot; (...) miközben befolyását oly módon terjeszti ki, hogy (...) a legfőbb irányítást és ellenőrzést továbbra is kezében tartsa.”³⁷

37 Retrospective View of the Conduct of the Court of Vienna. In: *London Chronicle*, July 29–31, 1773, 109. “It is not indeed to be imagined that the present partition of Poland can be in any degree a favourite measure with the Empress of Russia, or that it at all corresponds with her original views in respect to that

Az ekkoriban zajló orosz–török háború, amelyre a továbbiakban utalt is a szerző, egyébként is komolyan foglalkoztatta az angol közvéleményt. Az értekezés további része – folytatva a reálpolitikai érvelést – arra is kitért, hogy a cárnő eredeti tervei között egy olyan lengyel helyzet fenntartása szerepelhetett, amelyben az Oszmán Birodalommal vívott sikeres háborúja őt erősíti.

A véleménycikk szerzője érvelésében azokról a szepességi városokról is szót ejtett a bécsi udvari politika megváltozásának elemzése során, amelyek Lengyelország első felosztása során kerültek osztrák kézre, azaz vissza Magyarországhoz.³⁸ A szerző a következőképp vezette fel a témát: „Az első körülmény, amely a bécsi udvar rendszerében bekövetkezett változásra utalni látszott, az volt, amikor utalásokat tettek a Magyarországnak Lengyelországgal szemben fennálló állítólagos ősi követeléseire.”³⁹ Ugyanebben a bekezdésben még Mária Terézia egy 1771. januári, a lengyel uralkodónak írt levelét is idézte a szerző, amelyben az uralkodónő biztosította a lengyel királyt, hogy „soha nem gondolt arra, hogy uralma bármely részét elfoglalja, és soha nem is fogja megengedni, hogy más hatalom ezt megtegye”.⁴⁰ A cikk egyébiránt magát Kaunitz kancellárt is felmentette:

„Ausztia kétértelmű magatartása továbbra is folytatódott, és bár a végzetes felosztási szerződést még abban az évben aláírták, amelyről szólunk, hónapokig nem történt nyilvánvaló változás. Úgy tűnik, mintha a bécsi udvar eleinte vagy szégyellte volna a gyalázatot, vagy megdöbben volna az ügylet szörnyűségén;

country. Her great object undoubtedly must have been to have kept that kingdom entire for the present; to have preserved, for some time, the name and appearance of its ancient form of government, while she extended her influence in such a manner as to continue in her hands the supreme direction and control of the whole.”

38 Az osztrák fél az első felosztási szerződés értelmében a Krakkói és a Sandomierzi (Szandomiri) vajdaság déli részét szerezte meg, valamint a Vörös-Oroszországnak nevezett területet, melyeket később Galícia-Lodoméria néven az örökös tartományok közé sorolt. A szóban forgó tizenhárom szepesi várost, valamint három várat még 1412-ben zálogosította el Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) a lengyel uralkodónak, II. Ulászlónak, melyek csak 1772-ben, az első felosztáskor kerültek vissza Magyarországhoz. Galícia és Lodomeria helyéről és szerepéről a Habsburg Birodalomban lásd: Gebei, 2000; a szepesi városok visszacsatolásának folyamatáról újabban: Dinnyés, 2018.

39 Retrospective View of the Conduct of the Court of Vienna. In: *London Chronicle*, July 29–31, 1773, 109. “The first circumstance that seemed to indicate any change in the system of the Court of Vienna, was the throwing out of some hint of some ancient claims which the States of Hungary were said to have upon Poland.”

40 Uo. “(...) she never had entertained a thought of seizing any part of his dominions, nor would ever suffer any other power to do so.” A későbbiekben is több példa található arra, hogy az angol sajtó felmenti a császármét, akiről tudvalevő, hogy komoly ellenvetései voltak a felosztással szemben, és akiről hagyományosan jó véleménnyel volt az angol közvélemény már az osztrák örökösödési háború (1740–1748) kitörése óta, amikor az uralkodónőt aktívan támogatták örökségének védelmében. Egy *Scipio Nasica* álneven író szerzőnek a *Craftsman* című londoni hetilap hasábjain megjelent hosszú véleménycikke például többek között részletesen kitért Mária Terézia kétségeire a felosztást illetően, nem felmentve azonban az osztrák udvar megvalósult politikai gyakorlatát. Lásd: *Scipio Nasica: To the Printer*. In: *Craftsman, or Say's Weekly Journal*, October 9, 1773, 1.

mert állítólag Kaunitz gróf (...), miután a kérdést néhány külügyminiszter közel két hónap múlva közelről felvetette neki, a leghatározottabban és a legünnepélyesebb szavakkal tagadta azt.”⁴¹

A *London Chronicle* névtelen szerzője tehát végeredményben kizárólag II. József császár felosztási terveit hangsúlyozta, amit a császár agresszív külpolitikája – többek között például korábbi tárgyalásai II. Frigyesseel – bizonyos szempontból alá is támasztott.⁴²

„...a nagy európai köztársaság egyensúlyát mindenkor meg kell őrizni” – Az angol beavatkozás és a nyugat-európai diplomáciai lépések igénye, illetve hiányuk kritikája

Az angol beavatkozás, valamint a nyugat-európai diplomáciai lépések eshetőségének latolgatása már III. György (1760–1820) brit uralkodó 1772. évi memorandumában megjelent. A felosztási szerződés megkötését, majd erőszakos ratifikációját követően kisebb mértékben, de a sajtó véleménycikkeiben is fellelhető az angol diplomácia beavatkozására, valamint a nyugat-európai szövetségesekkel együtt történő fellépésére vonatkozó igény. Ennek első – mindent összevetve is nagyon korai – példája a *Middlesex Journal* 1772. augusztus 11–13-i számában megjelent, a *Gazetteer*-ből átvett elemzés szemlézése. Az írás szerint az angol kormányzati érdek ekkor még a kontinentális háborúba való be nem avatkozás politikája volt. Ezt az erőegyensúly-retorika alkalmazásával is alátámasztotta a szerző: „A nagy európai köztársaság egyensúlyát mindenkor meg kell őriznie a különböző tagoknak, amelyek jelenleg alkotják azt.”⁴³

Két esetben azonban megengedhetőnek, sőt elvárhatóknak ítélte a cikk írója az angol beavatkozást. Az egyik ilyen eset, ha Oroszország vagy Franciaország megpróbálna olyan területeket szerezni, amivel angol gazdasági és tengeri nagyhatalmi érdekeket sértenének; a másik pedig, ha akár az orosz, akár a francia politikai erő „olyan félelmetessé válik a szárazföldön, hogy veszélyessé válnának a nemzet államtest szabadságára”.⁴⁴ Utóbbihoz kapcsolódóan a szerző érvei között

41 Retrospective View of the Conduct of the Court of Vienna. In: *London Chronicle*, July 29–31, 1773, 109. “The equivocal conduct of Austria was still continued, and though the fatal treaty of partition was signed early in the year of which we treat, no apparent change took place in it for several months after. It would seem as if the Court of Vienna had been at first either ashamed of the infamy, or shocked at the enormity of this transaction; for it is said, that Count Kaunitz, the Imperial Prime Minister, upon the question being closely put to him near two months after by some of the foreign Ministers, denied it in the strongest and most solemn terms.”

42 Soós, 2009. 130.

43 Literary Chronicle, Aug. 12. / In the *Gazetteer*. In: *Middlesex Journal or Universal Evening Post*, August 11–13, 1772, 1. “The balance of the grand European republic must, at all times, be preserved, by the several members which immediately compose it.” (Kiemelés tőlem – S. B. K.)

44 Uo. “(...) an attempt by either Russia or France, to gain any accession of territory in Europe or elsewhere, which might enable them to dispute with us the empire of the ocean; the other, that should the former grow so formidable at land, as to become dangerous to the liberties of the Germanic body.”

megemlítette a lengyel felosztással járó esetlegesen pozitív következményeket is, azaz, hogy adott esetben a felosztás enyhítheti a kontinens hatalmi feszültségeit – erre 1773 után már nem találunk példát az angol politikai sajtóban.

A felosztási szerződés ratifikációit követően, 1773 és 1774 folyamán egyre több esetben merült fel a beavatkozás kérdése az angol sajtóorgánumokban, 1773 márciusától ugyanis komoly diplomáciai válság kezdett kibontakozni annak következtében, hogy Oroszország túl nagy politikai súlyt szerzett az ekkor már a végéhez közeledő, orosz sikerrel járó orosz–török háborúban.⁴⁵ A hivatalos diplomáciai tapogatózásokhoz kapcsolódóan több véleménycikkben is megjelent, hogy Nagy-Britannia egyedüli érdeke az lehet – vagy lehetett volna –, ha szövetkezik Spanyolországgal, Franciaországgal és Hollandiával, vagy adott esetben mindezen nyugat-európai államok Oroszország oldalára állnak a lengyelkérdésben.

A *Middlesex Journal* 1773. február 9–11-i számában az egyik véleménycikk szerzője mindazonáltal továbbra is az orosz érdekeket látta a legkevésbé destruktívnak a lengyel felosztás kapcsán. Ennek ellenére felhívta a figyelmet Nyugat-Európa államainak politikai mulasztására, rámutatva, hogy „a császár [II. József] és a porosz király kielégíthetetlen ambíciói nem elégednek meg csak Lengyelországgal. Nem; túlságosan tudatában vannak saját erejüknek, valamint annak, hogy az európai hatalmak milyen könnyedén vállalták Lengyelország példátlan kifosztását.”⁴⁶ Az értekezés szerzője úgy vélte, hogy az angol és nyugat-európai beavatkozás megakadályozta volna a felosztó hatalmak hármasszövetségét, így Lengyelország felosztását is.

Az angol közvélemény az első felosztást követő pár hónapban még általánosságban nagyobb szerepet tulajdonított a porosz félnek, mint az orosz politikának. Egy Tullius álnéven író szerző 1773. áprilisi véleménycikkében⁴⁷ például úgy vélte, hogy mind az európai hatalmi egyensúly, mind pedig az angol nemzeti érdekek szempontjából a porosz érdek a legveszélyesebb, ebből kiindulva pedig szintén beavatkozást sürgetett, kemény jelzőkkel illetve a porosz politikát és a felosztás gyakorlatát:

„Poroszország minden területszerzése ellentétes Anglia érdekével. (...) Szükségese rámutatni a csőcselék [a felosztó nagyhatalmak] legaljasabb tagjára [a porosz királyra], vagy a szerencsétlen Lengyel Királyság felosztásának bűnére, vagy arra, hogy szükség van-e a mi közbelépésünkre, hogy elhárítsuk azokat a végzetes

45 Majoros, 1997. 59–60., 63.

46 Wednesday, February 10 / Literary Chronicle, From the Choicest Essays in all the Public Papers / Public Advertiser / To the Printer. In: *Middlesex Journal or Universal Evening-Post*, February 9–11, 1773, 1. “For let it be remembered that the insatiable ambition of the Emperor and King of Prussia will not be satisfied with Poland only. No; they seem too sensible of their own strength, and the ease with which the powers of Europe acquiesce in the unparalleled [sic!] plunder of Poland.” (Kiemelés tőlem – S. B. K.)

47 A véleménycikk a *Public Advertiser* hasábjain jelent meg, amely korábbi nevén mint *London Daily Post and General Advertiser*, majd egyszerűen mint *General Advertiser* többé-kevésbé kizárólag reklámokból, hirdetésekkel állt, azonban véleménycikkeket és híreket is megjelentetett, miután átvette kiadását Henry Woodfall, aki átnevezte az újságot *Public Advertiserre*.

következményeket, amelyek elkerülhetetlenül kísérik Poroszország ambiciózus terveit, amennyiben hagyjuk, hogy folytassa zsarnokságát?”⁴⁸

Anglia háborús közbelépésének felhozatalakor komoly érvként került előtérbe az európai hatalmi egyensúly védelme. Ez Tullius esetében is így volt, véleménye szerint ugyanis Anglia háborús közbelépése elengedhetetlen annak érdekében, hogy „megőrizték azt az erőegyensúlyt, melytől szükségszerűen függ Európa minden államának boldogsága és jóléte”.⁴⁹

A korábban már említett *Middlesex Journal* 1773. januári száma rámutatva az osztrák érdek veszélyeire, azt is kifejtette, hogy Nagy-Britannia és szövetségesei komolyan aggódnak kereskedelmi érdekeltségeik, valamint Európa jövője miatt, így direkt módon érzékeltették, hogy a lengyel állam függetlenségében érdekeltek. A vonatkozó cikk a gazdasági érdekek felhozatalakor kitért az orosz szövetség gyakorlatiasságának érzékeltetésére is:

„A tengeri hatalmak, bármennyire is megmagyarázhatatlanul tétlenek Lengyelország felosztását illetően, nagyon is érdekeltek annak függetlenségében, mivel ez a legtöbb tengeri partvidék kikötője, amelyet Frigyes, ha egyszer ura lesz, biztosak lehetünk benne, hogy monopolizálni fog, és saját árán fogja értékesíteni. Ezért igen helyénvaló, hogy flottát küldjenek a Balti-tengerre és a pétervári udvarnak demonstráljanak, és a törökhöz való csatlakozás fenyegetésével kényszerítsék Katalint, hogy igazságos és nagylelkű legyen; akit állítólag nemrégiben meglátogatott III. Péter szelleme, figyelmeztetve őt, hogy óvakodjék az aranyerektől.”⁵⁰

A szatirikus utalás a néhai Péter cár, Katalin férjének erőszakos halálára ritka példa az angol sajtóban a korszakból, hogy a poroszok és az osztrákok mellett az oroszokat is megfricskázták.⁵¹

Számos kortárs véleménycikkből megjelent a gondolat, hogy milyen könnyebbülést hozna Lengyelország – és a nyugat-európai államok – számára, ha a három felosztó hatalom nem lenne képes garantálni megkötött szerződését, és

48 Tullius: To the Printer of the Public Advertiser [1773. április 10-re datálva]. In: *Public Advertiser*, April 16, 1773, 2. “I have said, (...) that every Accession of Territory to Prussia is against the Interest of England. (...) Can it be necessary to point out to the meanest of the *Rabble*, the *Iniquity* of the Partition of the *unfortunate* Kingdom of Poland, or the Necessity of our Interposition to avert those fatal Consequences which must inevitably attend the ambitious Views of Prussia, if we permit him to proceed in his *Tyranny*?” (Kiemelések tőlem – S. B. K.)

49 Uo.: “(...) to preserve that *Balance of Power* on which the Happiness and Prosperity of every State in Europe necessarily depend.” (Kiemelés tőlem – S. B. K.)

50 Postscript / London. In: *Middlesex Journal or Universal Evening-Post*, January 21–23, 1773, 4. “The maritime powers, however unaccountably indolent they may be about the partition of Poland, are highly concerned in its independence, as it is the mart of most naval shores, which Frederic, we may be sure, is he is once master of them, will monopolize, and retail at his own price. Tis therefore highly proper to send a fleet into the Baltic, and to demonstrate to the Court of Petersburg, and by menaces of joining the Turk, to compel Catherine to be just and generous; to whom the ghost of Peter the Third is said lately to have paid a visit, warning her to *beware of the haemorrhoids*.” (Kiemelés tőlem – S. B. K.)

51 A hivatalos bejelentés szerint III. Péter cár aranyérgörcsben halt meg, ezt azonban mind Oroszországban, mind külföldön erős kétkedéssel fogadták. A cárt Orlov, Katalin egyik szeretőjének testvére gyilkolta meg, halála után pedig Katalin vette át a hatalmat.

így annak ellenére sem vihetnék végbe a lengyel területek felosztását, hogy bármely nyugat-európai állam beavatkozna területgyarapításukba. Az előbbi bevezetésben hivatkozott szerző véleménye szerint így képtelenek lennének elkerülni egy nagyobb európai háború kirobbanását, végül pedig egymást támadnák meg: „Boldog lenne Lengyelország, ha ezek a királyi banditák a zsákmány felosztásakor összevesznének, és egymásra támadnának!”⁵²

Ez a gondolat számos véleménycikkben megjelent ezekben a napokban, sok esetben azonban csak vágyálomként: a *General Evening Post*-ban⁵³ egy szerző például megjegyzi, hogy „a három nagy északi potentát várható vitájáról szóló hír Lengyelország felosztása körül teljesen alaptalan; mindegyikük ténylegesen garantálja a másik birtokát, és követelésük biztonságát az általános egyetértésük állandóságára alapozza”. Kitér azonban arra is: „Lengyelország számára [valóban] szerencsés lenne, ha bármilyen nézeteltérés magvait el lehetne vetni azon illusztris szabadrablók között, akik három részre osztva zsákmányolták el területeit, mivel ebben az esetben viszálykodásuk [miatt] elkerülhetetlenül meg kellene vívnia [saját] csatáját, és [ez] valószínűleg visszahelyezné Lengyelországot azon területei birtokába, amelyeket oly barbár módon szakítottak ki a kezéből.”⁵⁴ A *Morning Chronicle*⁵⁵ is hasonló képpel él, amikor szatirikus módon szemlézi egyik londoni tudósítója híreit, sokkal pozitívabb képet festve a három felosztó hatalom esetleges összezőrdüléséről:

„Egy tudósítónk megjegyzi, hogy (...) Lengyelország legutóbbi felosztása azon potentátok között, melyek jelenleg a leghosszabb karddal rendelkeznek [vö. a porosz és az osztrák érdekekre történő korábbi utalásokkal – S. B. K.], hamarosan szakítást kell hogy eredményezzen egymás között a felségjogok tekintetében, olyan természetességgel, mint ahogy Lockit és Peachum összevesztek az országúti zsákmányok elszámolásán.”⁵⁶

52 Postscript. In: *Middlesex Journal or Universal Evening-Post*, January 21–23, 1773, 4. “Happy were it for Poland, if these royal banditti would fall out in the division of the spoil, and attack each other!” (Kiemelés tőlem – S. B. K.)

53 A *General Evening Post* hetente háromszor jelent meg Londonban; első lapszámát 1733. október 2-án publikálták, majd a hetilap az 1822. február 2-i számmal szűnt meg.

54 Postscript / London. In: *General Evening Post*, January 19–21, 1773, 4. “The report of an expected quarrel between three great Northern Potentates about the Partition of Poland is wholly without foundation; each actually guaranteeing the possessions of the other, and founding the security of their claim upon the permanency of their general unanimity. It would be happy for Poland, if the seeds of any disagreement could be sown amongst the illustrious free-booters who have made a tripartite prey of her territories, as in such a case their quarrel must inevitably fight her battle, and probably reinstate her in the possession of those dominions which have been so barbarously torn from her hands.” (Kiemelés tőlem – S. B. K.)

55 A kezdetben *Morning Chronicle and London Advertiser* című, londoni székhelyű újságot 1769-ben alapította a kiadó, szerkesztő és riporter William Woodfall; első száma 1770-ben jelent meg. Woodfall 1789-ig szerkesztette a lapot, amikor eladta a *Morning Chronicle*-ben való részesedését, és megalapította a *Diary or Woodfall's Register*t, az első olyan brit újságot, amely rendszeresen és átfogóan tudósított a parlamenti ülésekről. A továbbiakban csak *Morning Chronicle* néven ismert lap a korszak egyik legszélesebb körben terjesztett londoni lapja volt, amely manapság leginkább arról ismert, hogy egy ideig még a híres angol író, Charles Dickens is alkalmazta újságírójaként. A lap egészen 1862-ig működött. Lásd: Newman, 1997. 397.; Brake–Demoor, 2009. 426–427.

56 News. In: *Morning Chronicle and London Advertiser*, January 22, 1773, 2. “A correspondent remarks, that (...) the late partitions of Poland between the potentates who have at present the longest swords, must

„...az erőegyensúly támogatásának gondolata egyes esetekben a végletekig fajult”

– A tétlenkedő angol diplomácia és az uralkodó bírálata

A korszak egyik vezető angol referencia-periodikájának számító *Annual Register* a legaktuálisabb parlamenti beszédek, kormányzati dokumentumokat, szerződéseket, valamint fontos bel- és külpolitikai események kommentárjait tartalmazta. A periodika legtöbb kötete Edmund Burke (1729–1797) *whig* politikus és konzervatív politikai gondolkodó nevéhez fűződött,⁵⁷ akinek a francia forradalommal, illetve a Lengyelország felosztásaival kapcsolatos nézeteit számos kortárs angol, továbbá európai politikai médium is osztotta. Az 1772. évben történt eseményeket feldolgozó, 1773 júliusában kiadott *Register* európai történelemmel foglalkozó cikksorozatának fókuszában a kontinens legfontosabb ügyei, főként Lengyelország első felosztása állt.⁵⁸

Burke később igen híressé és sokat idézetté vált értekezésében leszögezte, hogy a lengyel állam felosztása hatalmas veszéllyel jár nem csupán Lengyelország, hanem egész Európa számára. Keményen elítélte a Rzeczpospolita területének feldarabolását, rámutatva az erőegyensúlyt fenyegető negatív jövőképre is:

„Lengyelország jelenlegi erőszakos feldarabolását és felosztását, amely akár egy háború, akár az igazság bármilyen látszata nélkül történt, a *modern európai politikai rendszert* ért első, igen komoly megsértésnek kell tekinteni. Ez nem csupán nagy nyugati köztársaságunk alkotmányának fokozatos csorbítását jelenti (ahogy a kontinens politikusai vélik), hanem a fejszét egy csapásra annak gyökerébe vágja, mégpedig oly módon, hogy az egész teljes megdöntésével fenyeget. (...) Most tehát egy nagy királyság megsemmisítésének lehetünk szemtanúi a hatalom, az uralom és a kereskedelem ebből következő szétzilálódásával (...).”⁵⁹

Burke a felosztás pusztító jogtalanságát és az abból következő összeomlást az európai hatalmak, így Nagy-Britannia közömbösségének és érdektelenségének,

soon produce a rupture among themselves about their respective sovereignties, as naturally as Lockit and Peachum fell out about their accounts of the highway booties.” – Lockit és Peachum John Gay *Koldus-opera* című, 1728-ban bemutatott híres *ballad operájának* szereplői. A satirikus darabban Peachum egy kerítő és a rablók futtatója, Mr. Lockit pedig a börtönfelügyelő, akik az idézett véleménycikk esetében áthallások útján II. Friggyessel és II. Józseffel azonosíthatók.

57 Horn, 1945. 35.

58 Az 1772-es évkönyv Burke-féle cikksorozatát számos londoni újság közölte, a *General Evening Post* például három részletben (az 1773. július 22–24-i, július 24–27-i, illetve július 27–29-i lapszámokban).

59 Burke, 1800. 2. “The present violent dismemberment and partition of Poland, without the pretence of war, or even the colour of right, is to be considered as the first very great breach in the *modern political system of Europe*. It is not (say the politicians of the continent) sapping by degrees the constitution of our great western republic, it is laying the axe at once to the root, in such a manner as threatens the total overthrow of the whole... We now behold the destruction of a great kingdom, with the consequent disarrangement of power, dominion, and commerce, with as total an indifference and unconcern (...).” (Kiemelések tőlem – S. B. K.)

valamint a hatalmi egyensúly gyakorlati politikájának kritikájával kapcsolta össze értekezésében, amire kevés példa található a korabeli angol politikai médiatermékekben.

Értekezésében mindennek alátámasztására – az erőegyensúly-politika történelmi gyakorlatának fényében – hosszasan elemezte a hatalmi egyensúly mint politikai fogalom (eszme)történetét. Kifejtette, hogy Lengyelország felosztása gyökeresen és erőszakosan megváltoztatta az európai kontinens erőviszonyait, ehhez kapcsolódóan pedig megjegyezte, hogy „nem tagadható, az erőegyensúly támogatásának gondolata egyes esetekben a végletekig fajult”.⁶⁰ Ennek okát főként abban látta, hogy a „német államok”, azaz Poroszország és a Habsburg Monarchia véleménye szerint sokkal komolyabb mértékben avatkoztak be az európai hatalmi egyensúlyba az elmúlt évtizedekben, mint bármely más európai állam. Amennyiben „Lengyelország felosztása a lehető legnagyobb mértékben megvalósul”, akkor „a német államtest jelenlegi formájában való létezése hosszabb időn keresztül” nem lesz tartható Burke véleménye szerint, ugyanis az komoly problémákat fog szülni a kontinensen. Leszögezte továbbá, hogy „az a rendkívüli hatalom, amelyre Ausztria és Brandenburg néhány év alatt emelkedett, már így is kellően riasztó volt e test többi része számára”.⁶¹

III. György említett, 1772. évi memorandumában Burke-hoz hasonlóan szintén az erőegyensúly veszélyeztetését hangsúlyozta, utalva a megoldatlan és a felosztás révén még inkább felszított európai nagyhatalmi feszültség veszélyeire:

„Az az igen rendkívüli jelenség, ahogy a bécsi, a szentpétervári és a berlini udvarok koalíciója elvette a Lengyel Királyságból azt, ami nekik külön-külön megfelelt, olyannyira felforgatja a kölcsönös féltékenységük és az európai egyensúly minden elképzelését, hogy sürgősszerűen igen rendkívüli szövetségeket fog létrehozni más államok között.”⁶²

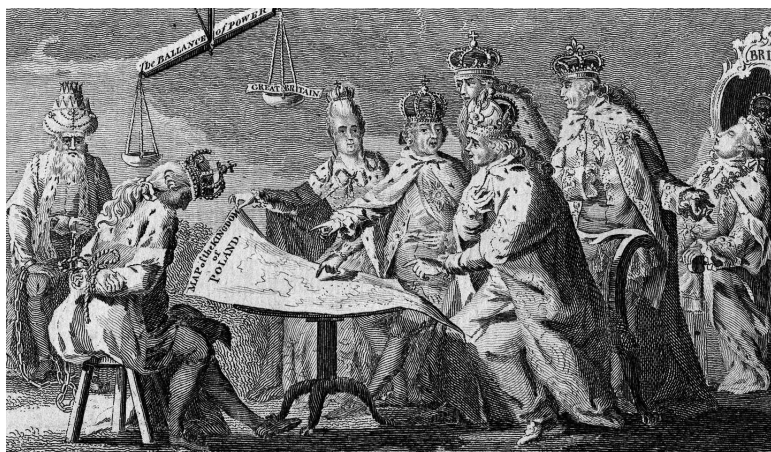
III. György 1772 és 1773 folyamán, a rendkívüli szövetségekötések kapcsán parlamenti beszédeiben több alkalommal érvelt Nagy-Britannia, Hollandia és Franciaország esetleges szövetsége mellett a poroszok, az oroszok és az osztrákok közötti szövetség ellensúlyozására. Kormánya viszont tétlenkedett a beavatkozás kérdését illetően, az uralkodó pedig következő parlamenti beszédében – 1772 novemberében – lefektette a kormány törvényhozási tervét az új parlamenti ülészakra, a felosztásról azonban már említést sem tett.

Mindennek köszönhetően az ellenzéki sajtótermékek előszeretettel állították be a brit uralkodót és kormányát érdektelennek, az angol diplomáciát pedig

60 Burke, 1800. 2. „It will not be denied, that *the idea of supporting a balance of power* has in some cases been carried to an extreme (...)” (Kiemelés tőlem – S. B. K.)

61 Burke, 1800. 3–4. „Indeed if the partition of Poland takes place in its utmost extent, the existence of the Germanic body in its present form, for any length of time, will be a matter rather to be wished for than expected. The extraordinary power to which the houses of Austria and Brandenburg have risen within a few years, was already sufficiently alarming to the other parts of that body.”

62 Fortescue, 1927. 428–429. (No. 1180) „The very extraordinary phenomenon of a coalition of the Courts of Vienna, Petersburg, and Berlin to take what may suit their Separate conveniences [sic!] of the Kingdom of Poland, is so subversive of every idea of their mutual jealousies, and of *the balance of Europe* that it of necessity must give rise to very extraordinary Alliances amongst the other Powers.” (Kiemelés tőlem – S. B. K.)

2. ábra.
Európa képe 1772
júliusában
című metszet

hatástalannak és súlytalannak, akár szatirikus metszetek formájában is. Az érdektelen uralkodó toposza az *Európa képe 1772 júliusában* című, a kutatás számára jól ismert szatirikus metszeten is fellelhető, amely egyben egyértelmű bírálata a tétlenkedő angol diplomáciának és példája a korabeli erőegyensúly-problematika vizuális bemutatásának (2. ábra).⁶³

A metszet – a kutatásom során az egyetlen eddig talált példa, amely közvetlen módon alkalmazza az erőegyensúly-ikonográfiát, miközben egyik fő ábrázolási témája az első lengyel felosztás – képi tartalma a háromhatalmi szerződésre, valamint az orosz–török háború eseményeire is reflektálva mutatja be az aktuális európai nagyhatalmi helyzetet. Jobb oldalának legszélén, marginális pozícióban láthatjuk III. Györgyöt, egy „Brit” feliratú székben ülve, ahogy épp mélyen alszik. A Lengyelországot ábrázoló térkép felett egy mérleg látható „A hatalmi egyensúly” (*The Ballance of Power*) felirattal: a mérleg könnyebbik serpenyőjében a „Nagy-Britannia” felirat olvasható, utalva arra a kritikára, hogy az események alakításában a szigetország súlytalan szerepet töltött be. Az uralkodó, illetve kormánya és diplomatái valójában nem voltak érdektelenek a lengyel ügy kérdésében, az ellenzéki sajtóorgánumok szatíráiban az uralkodó csukott szemmel, alvó állapotban való ábrázolása mindazonáltal komoly kritikával illette azt, hogy az angol diplomácia nem tett valódi lépéseket annak érdekében, hogy megelőzzék vagy megtorolják a háromhatalmi felosztási szerződés megkötését, majd életbelépését.

A felosztás gyakorlati következményei a szigetország szempontjából első sorban az angol – főként gazdasági és (gabona)kereskedelmi – érdekeket veszélyeztették, egy komolyabb fellépés Poroszország és Ausztria ellen azonban veszélybe sodorta volna az uralkodó hannoveri örökségét. Ennek problematikája a felosztás 1773. évi erőszakos lengyel ratifikációja után jelent meg az angol sajtóban,

63 Ismeretlen alkotó: *Picture of Europe for July 1772* (1772. július), British Museum Collection: 1868,0808.10013; George, 1935. 59–60. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Picture_of_Europe_for_July_1772_%28BM_1868,0808.10013%29.jpg.

kiemelten az ellenzéki és radikális sajtóorgánumban. A *St. James's Chronicle*⁶⁴ hasábjain megjelent, 1774. augusztusi véleménycikkben a porosz lépések kemény kritikája mellett például III. György hannoveri öröksége is hangsúlyosan megjelent. A szerző szerint „Poroszország királya a jog leghalványabb jele nélkül tart igényt Danzig városára”.⁶⁵ Érvelésében arra is kitért, hogy „lehetetlen megmondani, hol fognak véget érni ennek az északi fosztogatónak [Frigyesnek]” a követelései, a hannoveri örökség kritikája kapcsán mindazonáltal rámutatott, hogy véleménye szerint a porosz uralkodó „kétségtelenül sokkal inkább jogosult Nagy-Britannia koronájára, mint Danzig vagy Hamburg városára; mivel ő a néhai II. György király húgának a fia, és következésképpen majdnem rokona III. Györgynek”. Ehhez kapcsolódva élesen, némi aggodalommal vegyítve meg is jegyezte: „Ez a királyi *Macbeth* [Frigyes] egy napon talán úgy gondolja, hogy érdemes lesz követelnie egy olyan igényt, amely sokkal jobban megalapozott, vagy legalábbis nem olyan nevetséges, mint sok más, amit mind ez idáig benyújtott.”⁶⁶

A korabeli aggodalmak ellenére az angol kormánynak hosszú ideig sikerült megvédenie az angol kereskedelmi érdekeket a térségben; Gdańsk Lengyelországhoz tartozása érdekében például sikerrel járó diplomáciai lépéseket tettek, a város egészen az 1793-as második felosztásig nem jutott porosz kézre.

Konklúzió

A legtöbb nyugat-európai országról, így Nagy-Britanniáról is elmondható, hogy elvi szinten nem támogatta, a sajtóban pedig erőteljesen támadta Lengyelország 1772. évi első felosztását. Ennek ellenére III. György és kormánya nem vétózta meg Lengyelország területének feldarabolását, a gyakorlatban tehát megtűrte a három-hatalmi felosztási egyezmény végrehajtását, miközben állandó figyelemmel kísérte az európai hatalmi egyensúly alakulását, aggódva szemlélve Lengyelország szomszédos hatalmainak egyre erőteljesebb terjeszkedését. A legtöbb angol hetilapban, így a kormányzati és kormányközeli lapok hasábjain is alapvetően a felosztó hatalmak „ördögi szövetkezését”, kifejezetten pedig a porosz, olykor a porosz és az osztrák fél hataloméhségét hangsúlyozták a véleménycikk szerzői. A másik élesen elkülöníthető tematika – az eleinte kíváncsi, 1774-ben már egyértelműen hiányzónak értékelt angol beavatkozás és a nyugat-európai diplomáciai lépések kérdése, hiányuk olykor kemény kritikája – markánsan az ellenzéki és radikális saj-

64 A Henry Baldwin által alapított és kiadott, londoni *St. James's Chronicle or British Evening-Post* 1761-ben kezdte meg hosszú és sikeres pályafutását heti háromszor megjelenő esti lapként. Történetéről lásd: Bond–Bond, 1975.

65 Postscript / London. In: *St. James's Chronicle or British Evening-Post*, August 6–9, 1774, 4. “The King of Prussia lays Claim to the City of Dantzic [sic!] without the least Shadow of Right.”

66 Uo. “It is impossible to say where these alarming Claims of this Northern Ravager will stop. He has certainly a much better Title to the Crown of Great Britain than to the Cities of Dantzic [sic!] or Hamburg; for he is Son of the Sister of his late Majesty King George the Second, and consequently related nearly to George the Third. This Royal *Macbeth* may one Day think it worth his While to pursue a Claim which is much better founded, or at least not so ridiculous, as many that he has made.” (Kiemelések tőlem – S. B. K.)

tóorgánumban jelent meg. Ezzel szorosan összefügg a harmadik tematika, a tétlenkedő angol diplomácia, illetve a tétlenkedő uralkodó képe, 1773 őszétől pedig mindezek bírálata. Megállapítható, hogy kiemelten az utóbbi tematika esetében jelent meg hangsúlyosan a felosztás miatti sérült európai politikai miliő, továbbá az angol nemzeti és gazdasági érdek mellett az európai hatalmi egyensúly veszélyeztetettségének kérdése.

Ugyanakkor mindhárom elemzett tematika esetében fellelhető a hatalmi egyensúly fogalomhasználata; egyrészt nagy számban fordul elő az általános erőegyensúly-retorika alkalmazása, másrészt pedig ritkábban, de fellelhető egy mélyebb, értekező jellegű erőegyensúly-diskurzus is a releváns véleménycikkekben. Ez utóbbi, strukturáltabb diskurzus az európai hatalmi egyensúly kérdéséről a kormányzati és az ellenzéki sajtóorgánumban egyaránt megjelent, olykor összekapcsolva a kérdést III. György hannoveri örökségének problematikájával. Edmund Burke cikksorozatának, valamint III. György memorandumának vizsgálatán keresztül látható továbbá az is, hogy ebben a harmadik témakörben a legmarkánsabb az erőegyensúly-diskurzus jelenléte. Az említett két munka ugyan nem szűkebb értelemben vett, hetilapokban megjelent véleménycikk – előbbi egy referencia-periodika, utóbbi pedig egy memorandum formájában publikált értekezés –, a hetilapok azonban szinte azonnal le-, illetve újraközölték azok részleteit, így egyértelmű hatást gyakorolhattak a véleménycikkek szerzőire.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Sajtóforrások

Craftsman, or Say's Weekly Journal (London, 1773)

General Evening Post (London, 1773)

London Chronicle (London, 1773)

Middlesex Journal or Universal Evening-Post (London, 1772–1773)

Morning Chronicle and London Advertiser (London, 1772)

Public Advertiser (London, 1773)

St. James's Chronicle or British Evening-Post (London, 1774)

2. Kiadott források és szakirodalom

Andersen

2016 Andersen, Morten S.: *A Genealogy of the Balance of Power*. [PhD-disszertáció, London School of Economics and Political Science.] London, 2016. <http://etheses.lse.ac.uk/3326/> (letöltés: 2023. november 16.).

Anderson

1970 Anderson, Matthew S.: Eighteenth Century Theories of Balance of Power. In: *Studies in Diplomatic History*. Eds.: Hatton, Ragnhild – Anderson, Matthew S. Hamden (Connecticut), 1970. 183–198.

1987 Anderson, Matthew S.: *Europe in the Eighteenth Century, 1713–1783*. New York, 1987.

Barker

1998 Barker, Hannah: *Newspapers, Politics, and Public Opinion in Late Eighteenth-Century England*. Oxford, 1998.

Black

1983 Black, Jeremy: The Theory of the Balance of Power in the First Half of the Eighteenth Century. A Note on Sources. In: *Review of International Studies*, 9. (1983) 1. sz. 55–61.

1987 Black, Jeremy: *English Press in the Eighteenth Century*. Croom Helm, 1987.

1990 Black, Jeremy: Essay and Reflection: On the 'Old System' and the 'Diplomatic Revolution' of the Eighteenth Century. In: *The International History Review*, 12. (1990) 2. sz. 301–323.

Bond–Bond

1975 Bond, Richmond P. – Bond, Marjorie N.: The Minute Books of the 'St. James's Chronicle'. In: *Studies in Bibliography*, 28. (1975) 17–40.

Bömelburg–Gestrich–Schnabel-Schüle

2013 Bömelburg, Hans Jürgen – Gestrich, Andreas – Schnabel-Schüle, Helga: Die Teilungen Polen-Litauens als Zäsur einer europäischen Strukturgeschichte. Komparative Überlegungen jenseits der Nationalgeschichtsschreibung. In: *Die Teilungen Polen-Litauens. Inklusions- und Exklusionsmechanismen – Traditionsbildung – Vergleichsebenen*. Hrsg. v. Bömelburg, Hans Jürgen – Gestrich, Andreas – Schnabel-Schüle, Helga. Osnabrück, 2013. 9–36.

Brake–Demoor

2009 *Dictionary of Nineteenth-Century Journalism in Great Britain and Ireland*. Eds.: Brake, Laurel – Demoor, Marysa. London, 2009.

Burke

1800 [Burke, Edmund:] The History of Europe (I–VIII. fejezet). In: *The Annual Register or a View of the History, Politics, and Literature for the Year 1772*. 6. kiadás. London: Printed by T. Davidson, for the Proprietors of Dodsley's Annual Register, 1800. 1–105. (Első kiadás: 1773. július.)

Davies

2001 Davies, Norman: *Heart of Europe: The Past in Poland's Present*. New York – Oxford, 2001.

Dinnyés

2018 Dinnyés Patrik: Egy zálog „kiváltása”. A szepességi városok visszaszerzése (1769–1772). In: „Politika, életrajz, divat, oktatás...” *Tanulmányok Magyarország történetéből a középkortól napjainkig*. Szerk.: Kis Csaba – Kovács-Veres Tamás Gergely – Rózsa Sándor. Eger, 2018. 95–109.

Dukwicz

2011 Dukwicz, Dorota: The Internal Situation in the Polish–Lithuanian Commonwealth (1769–1771) and the Origins of the First Partition (In the Light of Russian Sources). In: *Acta Poloniae Historica*, 103. (2011) 67–84.

2022 Dukwicz, Dorota: *Na drodze do pierwszego rozbioru. Rosja i Prusy wobec Rzeczypospolitej w latach 1768–1771*. Warszawa, 2022.

Fortescue

1927 *The Correspondence of King George the Third, From 1760 to December 1783. Printed from the Original Papers in the Royal Archives at Windsor Castle, in Six Volumes*. Arranged and edited by Sir John Fortescue. Vol. II. 1768 to June 1773. Ed.: Fortescue, John. London, 1927.

Gebei

2000 Gebei Sándor: Halics-Lodoméria Királyság, a Habsburgok 18. századi új szerzeménye. In: *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára*. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2000. 215–238.

Gelder

2021 Gelder, Klaas van: Nijmegen, Rijswijk, Utrecht: The Peace Treaties of the Wars of Louis XIV. In: *Handbuch Frieden im Europa der Frühen Neuzeit / Handbook of Peace in Early Modern Europe*. Eds.: Dingel, Irene et al. Berlin–Boston, 2021. 951–968.

George

1935 George, Mary Dorothy: *Catalogue of Political and Personal Satires Preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum*. Vol. V. 1771–1783. London, 1935.

Ghervas

2016 Ghervas, Stella: Balance of Power vs. Perpetual Peace: Paradigms of European Order from Utrecht to Vienna, 1713–1815. In: *The International History Review*, 39. (2016) 3. sz. 404–425. DOI: <https://doi.org/10.1080/07075332.2016.1214613>.

Hein-Kirchner–Müller

2012 Hein-Kirchner, Heidi – Müller, Michael G.: Polen-Litauen in der europäischen Mächtepolitik, von der Endphase des Großen Nordischen Kriegs bis zur letzten Königswahl (1717–1763). In: *Polen in der europäischen Geschichte*. Bd. 2. *Frühe Neuzeit. 16. bis 18. Jahrhundert*. Hrsg. v. Müller, Michael G. – Bömelburg, Hans-Jürgen. Stuttgart, 2012. 443–463.

Horn

1945 Horn, David Bayne: *British Public Opinion and the First Partition of Poland*. Edinburgh, 1945.

Janžekovič

2022 Janžekovič, Izidor: The Balance of Power from the Thirty Years' War and the Peace of Westphalia (1648) to the War of the Spanish Succession and the Peace of Utrecht (1713). In: *History of European Ideas*, 49. (2022) 3. sz. 561–579. DOI: <https://doi.org/10.1080/01916599.2022.2077401>.

Kampmann

2000 Kampmann, Christoph: „Arbiter of Christendom” und europäisches Gleichgewicht. Zu Geschichtsdenken und Politik im England des 17. Jahrhunderts. In: *Krieg und Frieden in der historischen Gedächtniskultur. Studien zur friedenspolitischen Bedeutung historischer Argumente und Jubiläen von der Antike bis zur Gegenwart*. Hrsg. v. Burkhardt, Johannes. München, 2000. 45–69.

Korman

1996 Korman, Sharon: *The Right of Conquest: The Acquisition of Territory by Force in International Law and Practice*. Oxford, 1996.

Kovács

2017 Kovács Zsolt: Az európai hatalmi egyensúly kialakulása az 1697-es rijswijki béke során. In: *Külügyi Szemle*, 16. (2017) 3. sz. 3–22.

Kristiansen

2021 Kristiansen, Johanne S.: Newspaper Debates in Late Eighteenth-Century England: ‘Letters to the Editor’ versus the Political Pamphlet. In: *Journal of European Periodical Studies*, 6. (2021) 1. sz. 155–170.

Majoros

1997 Majoros István: A keleti kérdés kezdetei. Nagyhatalmi politika és a görög felkelés. In: *Világtörténet*, 19. (1997) 1. sz. 59–70.

Müller

2012 Müller, Michael G.: Die erste Teilung Polens und ihre Folgen. In: *Polen in der europäischen Geschichte*. Bd. 2. *Frühe Neuzeit. 16. bis 18. Jahrhundert*. Hrsg. v. Müller, Michael G. – Bömelburg, Hans-Jürgen. Stuttgart, 2012. 513–528.

Newman

1997 *Britain in the Hanoverian Age, 1714–1837: An Encyclopedia*. Ed.: Newman, Gerald. New York, 1997.

OHT

Oxford Historical Treaties. <https://opil.oup.com/home/OHT>.

Péter

2015 Péter Róbert: Digitális és módszertani fordulat a sajtó kutatásban. A 17–18. századi magyar vonatkozású angol újságcikkek „távolságtartó olvasása”. In: *Aetas*, 30. (2015) 1. sz. 5–30.

Plassart

2020 Plassart, Anna: Edmund Burke, Poland, and the Commonwealth of Europe. In: *The Historical Journal*, 63. (2020) 4. sz. 885–910. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0018246X2000014X>.

Prescott

2018 Prescott, Andrew: Searching for Dr. Johnson: The Digitisation of the Burney Newspaper Collection. In: *Travelling Chronicles: News and Newspapers from the Early Modern Period to the Eighteenth Century*. Ed.: Brandtzæg, Siv Gøril – Goring, Paul – Watson, Christine. Leiden–Boston, 2018. 51–71.

Ring

2001 Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája. Bp., 2001.

2022 Ring Éva: Szaniszló Ágost lengyel király elrablása. Az uralkodói legitimitás kérdése a 18. század végi lengyel politikában. In: *Világtörténet*, 44. (2022) 3. sz. 485–500.

Sashalmi

2015 Sashalmi, Endre: The Novelty of the Utrecht Peace Settlement (1713). In: *Central European Papers*, 3. (2015) 2. sz. 20–33. DOI: 10.25142/cep.2015.015.

2022 Sashalmi, Endre: The Late-Eighteenth Century European Balance of Power and Russophobia in the English Media: The Ochakov Crisis (1791). In: *RussianStudiesHu*, 4. (2022) 2. sz. 111–122. DOI: <https://doi.org/10.38210/RUSTUDH.2022.4.18>.

Schrek

2020 Schrek Katalin: Az erőegyensúlyi rendszer kihívásai. In: Bárány Attila et al.: *A nemzetközi kapcsolatok története*. Szerk.: Schrek Katalin. Debrecen, 2020. 161–181.

Schroeder

1994 Schroeder, Paul W.: *The Transformation of European Politics, 1763–1848*. Oxford, 1994.

Schvéd

2021 Schvéd, Brigitta Kinga: The First Partition of Poland and the Issue of the European Balance of Power in Contemporary English Media (1772–1774). In: *Specimina Nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis*, 11. (2021) 203–225. DOI: <https://doi.org/10.15170/SPM-NNV.2021.11.10>.

Sheehan

1988 Sheehan, Michael: The Development of British Theory and Practice of the Balance of Power before 1714. In: *History*, 73. (1988) 237. sz. 24–37. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.1988.tb02144.x>.

Soós

2009 Soós István: A lengyel anarchia, Lengyelország felosztásai (1772, 1793, 1795). In: *A kora újkor története*. Szerk.: Poór János. Bp., 2009. 119–139.

Sorel

1969 Sorel, Albert: *Europe and the French Revolution: The Political Thinking of the Old Régime*. Eds.: Cobban, Alfred – Hunt, J. W. London, 1969.

Strohmeyer

2015 Strohmeyer, Arno: Balance of Power. In: *Encyclopedia of Early Modern History Online*. Eds.: Dunphy, Graeme – Gow, Andrew. Brill, 2015. DOI: http://dx.doi.org/10.1163/2352-0272_emho_COM_020274.

Thompson

2011 Thompson, Andrew C.: Balancing Europe: Ideas and Interests in British Foreign Policy (c. 1700–c. 1720). In: *Ideology and Foreign Policy in Early Modern Europe, 1650–1750*. Eds.: Onnekink, David – Rommelse, Gijs. Farnham, 2011. 267–282.

Wicklum

1999 Wicklum, M. Ellen: *Britain and the Second and Third Partitions of Poland*. [PhD-disszertáció.] London, 1999.

Wilde

2019 Wilde, Jaap de: Balance of Power: Adversarial Pair of Scales or Associational Arch? In: *The 1713 Peace of Utrecht and its Enduring Effects*. Ed.: Soons, Alfred H. A. Leiden, 2019. 31–44.

BRIGITTA KINGA SCHVÉD

THE FIRST PARTITION OF POLAND IN THE LIGHT OF THE BALANCE-OF-POWER DISCOURSE IN CONTEMPORARY OPINION PIECES OF LONDON WEEKLIES

As most English press reports on the first partition of Poland, the author of an opinion piece in the *Public Advertiser* under the pseudonym Tullius believed that of the three powers dividing Poland, the Prussian interest could be the most dangerous, both for the English national interest and for the future of the European balance of power. It is significant that, as in Tullius's opinion, in almost all cases where the interests of Britain and the question of intervention were invoked in opinion pieces, the defence of the continent's political balance appeared as a strong argument. Through a critical discourse analysis of relevant opinion pieces published in London weekly newspapers between 1772 and 1774, I point out how the authors used similar or different balance-of-power rhetoric, while occasionally deeper, polemical balance-of-power discourse to reflect their views. I illustrate that the authors of these articles have applied the concept essentially along three themes: (1) the 'diabolical alliance' of the partitioning powers, (2) the issue of English intervention, and (3) the criticism of the idle English government. One of the main conclusions of my analysis is that the balance-of-power discourse is most prominent on the third issue, sometimes even leading to a general questioning of the legitimacy of the contemporary balance-of-power policy.

Galícia betagolása a Habsburg Monarchiába

A kelet-galíciai rutének helyzete 1772–1918 között

Lengyelország, ahol a nemesség (*szlachta*) megakadályozta az abszolutista állam létrehozását, 1795-ben eltűnt a térképről, mintegy bizonyságul szolgálva az abszolutizmus történeti észszerűségéről nemcsak a központi hatalom, hanem a nemesség számára is.¹ A Lengyelországot 1772-ben „megcsonkító” három nagyhatalom közül a hétéves háborúban kimerült Habsburg Monarchia tartózkodott az expanziós politikától, és Mária Terézia eredetileg nem kívánt részt venni egy katolikus állam feldarabolásában, de a porosz–oroszl felosztási tervhez – komoly habozást követően – végül a bécsi kormányzat is csatlakozott 1772 márciusában.²

Az első felosztáshoz vezető út

Több tényező együttesen vezetett a 18. század második felére a Rzeczpospolita válságához. A lengyel nemesi köztársaság politikai berendezkedése egyre inkább működésképtelenné vált, a reformokat sürgető II. Szaniszló Ágost ellen szervezkedő nemesi konföderációk állandósuló anarchiához vezettek. A Dnyepertől nyugatra, a jobb parti Ukrajnában az egyre inkább növekvő jobbágyi terhekkel szemben fellépő *hajdamak* mozgalom,³ valamint az erősödő vallási konfliktusok is hozzájárultak a lengyel–litván állam meggyengüléséhez.

A Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság egyre nyilvánvalóbban megmutatkozó válságát kihasználva Oroszország, Poroszország és Ausztria már 1732-ben megkötötték az úgynevezett Loewenwold-egyezményt,⁴ amelynek köszönhetően komoly befolyáshoz jutottak a lengyel kül- és belpolitika – számukra kedvező – alakításában.⁵ Erre a megállapodásra hivatkozva, 1764-ben II. Szaniszló Ágost trónra

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének habilitált tanszékvezető egyetemi docense (6722 Szeged, Egyetem u. 2., varga.bea@hist.u-szeged.hu).

1 Anderson, 1989. 362.

2 Davies, 2006. 414.

3 Font–Varga, 2013. 160. A nyugat-ukrajnai ortodox ukrán parasztok és kozákok felkelései a lengyel nemességgel és zsidó bérliőkkel szemben, valamint a római katolikus és az unitus klérus ellen az 1710-es évektől.

4 Ring, 2001. 148.

5 Már a II. Ágost 1733. évi halála utáni lengyel örökösödési háborúban (1733–1738) megmutatkozott, hogy a három nagyhatalom érvényesíteni kívánja érdekeit a lengyel belpolitikában.

juttatása érdekében beavatkoztak a lengyel királyválasztásba.⁶ II. (Nagy) Frigyes porosz király érvelésében a lengyel–litván államon belüli rend helyreállítását csak az ország felosztásával lehetett volna elérni,⁷ ezért tárgyalásokat kezdeményezett II. Katalinnal és Mária Teréziával a Rzeczpospolita feldarabolásáról (*rozbiory polski*).⁸

A 18. század elejétől kezdve a nemzetközi kapcsolatok egyre inkább a hatalmi egyensúly elvén (*balance of power*) alapultak.⁹ Ezt eredetileg az egyes államok túlzott megerősödésének megakadályozására alkalmazták, egyik eszközeként pedig fokozatosan az úgynevezett felosztási diplomácia került előtérbe. A 18. századra szállóigévé vált, hogy „Lengyelországot az anarchia tartja fenn”,¹⁰ ami a lengyel nemesség megítélésében pozitív jelenségnek számított, ugyanis a Rzeczpospolitát az európai hatalmi egyensúly zálogának tekintették annak ellenére, hogy az 1740–1750-es évekre a nagy kiterjedésű lengyel–litván állam egyre inkább az orosz és porosz expanzió gátjává vált. A porosz és az orosz kormányzat előzetes megállapodása eredményeképpen 1764. szeptember 7-én Poniatowski Szaniszló került a trónra II. Szaniszló Ágost néven.¹¹ Az új uralkodóval és az orosz intervenció politikával szemben 1768-ban megalakult a bari konföderáció, hivatalosan Lengyelország szuverenitásának megőrzésére, valójában elsősorban a lengyel nemzeti „arany szabadság” megszilárdítására. Az orosz–török háború kitörése után, 1768-tól II. Katalin is egyre inkább hajlott Lengyelország – II. Frigyes által többször felvetett – feldarabolására.

Mária Terézia lelkiismereti okokból eleinte elzárkózott a katolikus Rzeczpospolita felosztásától, annak ellenére, hogy a Luxemburgi Zsigmond által 1412-ben II. Ulászló lengyel királynak „37 000 széles prágai garasért”¹² elzálogosított 13 szepesi várost¹³ újra a Habsburg Monarchiához csatolta 1769-ben. Ezt a lépést a bécsi kormányzat azzal indokolta, hogy II. Szaniszló Ágost a bari konföderáció meggyengítése érdekében valójában maga hívta be az osztrák csapatokat a Szepességbe, hogy ideiglenesen szállják meg a Lengyelországgal határos területeket.¹⁴ Ezt követően II. József 1770-ben – továbbra is a lengyel uralkodó támogatását hangoztatva – elfoglalta a kelet-galíciai határ menti területeket.¹⁵ Végül Mária Terézia is bejelentette, hogy hajlandó részt venni az osztozkodásban, és – a magyar koronával

6 Ring, 2001. 161.

7 Gebei, 2000. 222.

8 Fontos megjegyezni, hogy a porosz és az orosz kormányzat már az 1720-as évektől kezdve élénk intervenció politikát folytatott Lengyelországban, mintegy előkészítve a talajt annak későbbi megcsonkításához.

9 Schroeder, 1994. 5.

10 Ring, 2001. 9–10.

11 Poniatowski Szaniszló személyén keresztül II. Katalin és II. Frigyes a lengyelországi anarchia konzerválására törekedett.

12 Divéky, 1929. 6.

13 Béla, Leibicz, Ménhárd (Meneharddorf), Szepesszombat (Georgenberg), Poprád (Deutschendorf), Sztrázsa (Michelsdorf), Szepes-Olaszi (Wallendorf), Igló (Neudorf), Ruszkin (Rysdorf), Felka (Fülka), Szepes-Váralja (Kirchdorf), Matheócz (Matsdorf) és Durand (Durelsdorf).

14 Divéky, 1929. 31.

15 Ring, 2001. 167–168.

járó történelmi jogra hivatkozva – igényt formált Halics-Volhíniára, azaz a „Galícia-Lodoméria Királyságra” (Königreich Galizien und Lodomerien).¹⁶

Lengyelország első megcsonkítása – Kelet-Galícia betagolása a Habsburg Monarchiába

Az orosz, porosz és osztrák abszolutista államok elkezdtek gyökeresen kiirtani a lengyel nemesi köztársaságot,¹⁷ először megcsonkították, majd végül teljesen fel-darabolták azzal az ürüggyel, hogy „a beteg nem érzi jól magát”, azaz működés-képtelenné vált az „anarchia köztársaságának” rendszere.¹⁸ II. Frigyes, II. Katalin és Mária Terézia az expanzív külpolitika elvén alapuló felosztási diplomáciát alkalmaz-va, háború nélkül osztották fel egymás között a lengyel-litván államot, amely a megítélésük szerint nem érdemelte meg a túlélést.¹⁹ 1772-ben Poroszország meg-szerezte Kelet-Pomerániát (Gdańsk és Toruń nélkül), Oroszország Livónia lengyel részét integrálta és megerősítette a Kurland feletti jogát.

Az 1772. augusztus 5-i szentpétervári szerződés bevezetésében a nagy-hatalmi érdekeiket szem előtt tartva részletesen megindokolták Lengyelország fel-osztásának ésszerűségét.

„A pártoskodás szelleme, a zűrzavar és az egymás közötti viszály, amely a Lengyel Királyságban évek óta nyugtalanságot okoz, és az anarchia, amely napról napra új erőre kap, és végül aláássa a törvényes kormányzat hatalmát, annak a jogos veszé-lyével fenyeget, hogy az állam teljes szétesése következhet be, amivel sérülhetnek Lengyelország szomszédjainak érdekei is, és a közöttük kialakult egyezség, ami egy olyan általános háború veszélyével fenyeget, amelyet Ő Császári Fensége vív az Ottomán Portával.

Ugyanakkor a Lengyel Köztársasággal szomszédos hatalmak, amelyek vele kapcsolatban régi és jogos követelésekkel és előjogokkal rendelkeznek, és amelyeknek nem tudtak érvényt szerezni, azt kockáztatják, hogy ezeket a jogokat visszavonhatatlanul elveszítik, ha nem tesznek intézkedéseket azok érvényesítésé-nek biztosítására, és nem teljesítik azokat azzal együtt, hogy helyreállítják a nyu-galmat és a rendet a köztársaság belügyeiben, úgy meghatározva annak politikai struktúráját, hogy jobban összhangban legyen a szomszédok érdekeivel...”²⁰

16 Bodnár, 2008. 58–59. Mária Terézia hallgatott a fia és Kaunitz tanácsára, akik az Oszmán Birodalom elleni expanzió helyett a Lengyelország megcsonkításában való részvétel mellett érveltek a feszült nemzetközi helyzetben.

17 Anderson, 1989. 384.

18 Davies, 2006. 406.

19 Schvéd, 2021. 148–150.

20 Мартенс, 1875. 24–25.

Mária Terézia Galícia „okkupációjáról” 1772. szeptember 11-i ediktumában rendelkezett.²¹ A területszerzést azzal legitimálta, hogy az újonnan megkapott tartomány már korábban is a Habsburgok birtokát képezte, amelyet a lengyel-litván állam első megcsonkítása során valójában csak visszaszerzett. A Habsburg Monarchia integrálta a Krakkói és a Sandomierzi vajdaság déli részét, Vörös-Oroszországot²² – Kelet-Galíciát –, valamint Auschwitzot és a Zator hercegséget (Ó-Galícia).²³ Az orosz-osztrák megállapodás értelmében Habsburg Galícia Ausztria egyik legnagyobb tartománya lett, amely magában foglalta a középkori, más néven „történelmi Galíciát” (981–1772).²⁴

„Történelmi Galícia” – Habsburg Galícia

A Habsburg-kormányzat a Galícia és Lodomeria Királyság titulussal legitimálta az újonnan megszerzett keleti tartományoknak a birodalomhoz való csatolását. A hivatalos álláspont szerint a Habsburgok jogosan tarthatnak igényt az egykori Halics-Volhíniai Fejedelemségre,²⁵ mint saját örökségük részére, arra hivatkozva, hogy birtokolják a magyar koronát is. Nagy Lajos uralkodása idején Halics a lengyel-magyar perszonálunió részét képezte, 1387-ben közvetlenül a Lengyel Királysághoz csatolták, az 1569. évi lublini uniótól kezdve pedig a Lengyel–Litván Nemzetközösség területéhez tartozott. Az 1654. évi perejaszlavi egyezmény értelmében az ukrainai területek Haliccsal együtt Alekszej Mihajlovics cárt ismerték el új uralkodójuknak, de a lengyel-orosz „kelet-európai harmincéves háborút” (1654–1686) követően a nyugat-ukrainai területek – Haliccsal együtt – visszakerültek lengyel kötelékbe.²⁶ A galíciai keleti szlávok körében önmaguk azonosításaképpen a Rusz szóból származó rutén terminus terjedt el, amely egyrészt utalt a terület legkorábban feljegyzett történelmi nevére (Vörös Rusz), másrészt a korábbi Lengyel–Litván Nemzetközösség egyik közigazgatási területére (Rusz fejedelemség Lemberg központtal).²⁷

Lengyelország első megcsonkításától kezdve Habsburg Galícia határai folyamatosan változtak: 1776-ban Zamosce tartomány, 1786-ban pedig Bukovina is a Habsburg Monarchia részévé vált.²⁸ Ausztria kimaradt a második felosztásból. Krakkó megszerzése mindhárom nagyhatalom számára kulcsfontosságú volt, és

21 *Galicja od pierwszego rozbioru*, 1956. 89–80.

22 A középkortól az első világháborúig Vörös-Oroszországnak (Ruthenia Rubra) nevezték Galiciának a Dnyeszter és a Nyugati-Bug felső folyása közé eső területét.

23 A Habsburgok új szerzeményeinek a területe mintegy 81 900 négyzetkilométert tett ki 2 650 000 lakossal. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a megcsonkítást előkészítő tárgyalások során nem a terület kiterjedése, hanem a felosztandó területek jövedelmezősége számított.

24 Magocsi, 2005. 6. A „történelmi Galícia” egybeesett azzal a területtel, amelyet később Kelet-Galiciának neveztek.

25 Valójában Lodomeriát (Volhíniát) csak névleg birtokolták, ugyanis 1793-ban ezt a tartományt az Orosz Birodalomhoz csatolták.

26 Varga, 2012a. 485.

27 Hrytsak, 2005. 186–187.

28 Bukovina megszerzése stratégiai jelentőségű volt a Habsburgok számára, mert összekötötte Erdélyt Galiciával.

a várost végül – újabb hat körzettel, a Pilica, a Visztula és a Bug folyók által határolt vajdaságokkal együtt²⁹ – a Habsburgok kapták meg az 1797. január 26-i szentpétervári szerződés értelmében.³⁰ Annak ellenére, hogy Kis-Lengyelország korábban nem képezte a „történelmi Galícia” részét, a bécsi kormányzat 1803-ban ezt a területet – Nyugat-Galíciát – is Habsburg Galíciához csatolta,³¹ megkülönböztetve az 1772-ben már osztrák birtokba került Kelet-Galíciától.³² A harmadik felosztás során Krakkó mellett a Habsburg Monarchia részévé vált Sandomierz, valamint a Radomi és a Lublini vajdaság, mely területeket Új-Galícia néven különböztették meg az 1772-ben megszerzett Ó-Galíciától.

A Romanovok is törekedtek Galícia megszerzésére, de az austerlitz-i vereség miatt ez nem valósult meg, ugyanis 1807-ben Napóleon porosz és osztrák területekből létrehozta a Varsói Nagyhercegséget. Az 1809. évi bécsi béke értelmében a Varsói Nagyhercegséghez³³ nyugat-galíciai, Oroszországhoz pedig kelet-galíciai területek kerültek.³⁴ Napóleon 1815-ös bukása után a bécsi kongresszus rendelkezése értelmében azonban I. Sándornak vissza kellett adnia a Habsburgoknak az 1809-ben megszerzett ternopili régiót és Dél-Podóliát. Nem kapta ugyanakkor vissza Ausztria Krakkót, amelyet „semleges köztársaságnak” nyilvánítottak, a három nagyhatalom közös felügyelete alá helyezték, és Krakkói Köztársaság (Rzeczpospolita Krakowska) néven 1846-ig formálisan szabad város lett. Az 1846. évi krakkói felkelést követően a várost orosz és osztrák csapatok foglalták el, majd április 15-én a bécsi egyezmény értelmében Krakkó Ausztriához került, véget vetve a Krakkói Köztársaság fennállásának.³⁵

Miután Habsburg Galíciához 1797-ben etnikailag tisztán lengyelek által lakott területeket is hozzácsatoltak – a San folyó nyugati és a Visztula déli területeit Krakkó városáig –, megváltozott a tartomány földrajzi helyzete és etnikai összetétele. A galíciai társadalom egyik jellemzőjeként az etnikai és kulturális sokszínűséget lehet kiemelni.³⁶ A helyi lakosságon belül három meghatározó etnikum³⁷ – a lengyel, a rutén és a zsidó – emelkedett ki.³⁸ Habsburg Galíciában csak a lakosság 50,1 százaléka tartozott a rutén népességhez, ugyanakkor a rutének Kelet-Galíciában 62 százalékos többséget alkottak a mindössze 25,3 százaléknyi arányú lengye-

29 Krakkó, Kielce, Lublin, Białá, Radom, Siedlce.

30 Мартенс, 1875. 288–291.

31 Rudolf, 1994. 3.

32 Kurdi, 2008. 41.

33 A formálisan önálló Varsói Nagyhercegséghez került Krakkó is.

34 Az orosz területszerezés azzal magyarázható, hogy az osztrák–francia háborúban I. Sándor cár Napóleont támogatta.

35 *Galicja od pierwszego rozbioru*, 1956. 203–204.

36 Motylewicz, 2005. 48.

37 Továbbá meg kell említeni a galíciai németeket, akiknek a száma 1910-ben 65 ezer főre tehető, és nagy többségük vidéken élt, így kevés befolyással voltak a tartomány kulturális és politikai életére. Ötödik etnikumként az örményeket emelhetjük ki, akiknek a mintegy 1500 fős létszáma elenyészőnek tűnik a többi etnikumhoz képest.

38 Magocsi, 2005. 7–8. Egy 1910-es összeírás alapján a 7,9 millió főre tehető galíciai lakosságon belül 45,4 százalék lengyelnek, 42,9 százalék ruténnek, míg 10,9 százalék zsidónak vallotta magát.

lekkel szemben, így érthető, hogy miért léptek fel többször is a tartomány két részre osztásáért.

A rutén többségű Kelet-Galícia lakossága, a korábbi lengyel korszakhoz hasonlóan, „csonka társadalom” képét mutatta. A kelet-galíciai világi elit döntő többségét a lengyel és a polonizálódott rutén nemesek tették ki,³⁹ a tartományi hivatalnokok elsősorban a németek közül kerültek ki, míg a kereskedelem főleg a zsidók kezében koncentrálódott.⁴⁰ A rutének többszörösen is hátrányos helyzetben voltak a tartományban, mert nemességük rendkívül csekély száma miatt kevésbé képviselték magukat a politikai életben, városi polgárság hiányában pedig a kereskedelem és az iparon is kívül rekedtek. Valójában a rutén az olyan etnikumok közé sorolható, amelyeknek nem volt feudális nemessége.⁴¹ Ezzel magyarázható, hogy Kelet-Galícia rutén lakossága körében elsősorban a görögkatolikus klérus jutott vezető szerephez.⁴²

Habsburg Galícia közigazgatási rendszerének kiépítése

Tekintettel arra, hogy Galícia nem volt közvetlenül határos a Habsburg Monarchiával, és 1772-ben a határait sem rögzítették véglegesen, a bécsi kormányzat számára nehéz feladatnak bizonyult az új tartomány hatékony és zökkenőmentes integrálása. Mária Terézia 1772. október 16-i rendeletében felszámolta Galíciában a korábbi lengyel intézményrendszert,⁴³ az új tartomány központja Lemberg lett, ahová az uralkodó Anton von Pergen grófot nevezte ki kormányzónak.⁴⁴ Az első galíciai közigazgatási reform során hat körzetet⁴⁵ alakítottak ki, amelyek 1777-ig a Bécsben székelő Galíciai Udvari Kancellária hatásköre alá tartoztak, majd miután II. József megszüntette ezt a hivatalt, a galíciai ügyek az Egyesült Cseh és Osztrák Udvari Kancellária illetékességi körébe kerültek. 1774-ben a Pergen tevékenységével elégedetlen bécsi udvar Hadik Andrást nevezte ki galíciai kormányzónak és egyben a tartomány katonai parancsnokának is. Hadikot Heinrich Auersperg követte. Az új galíciai adminisztratív szervezet stabilizációjának első jelei azonban majd csak Joseph Brigidio 1780–1794 közötti kormányzósága idején mutatkoztak meg,⁴⁶ aki 1788-ban benyújtott egy tervezetet a Habsburg-kormányzathoz a galíciai közigazgatási rendszer javításáról.⁴⁷

39 Świątek, 2014; Himka, 2005. 113. A mintegy 10 ezer rutén nemesi család többsége már a 16–17. században áttért a katolikus hitre és ellengyelesedett. A galíciai lengyelek szerint a művelt rutének nem kerülhettek el, hogy előbb-utóbb lengyellé váljanak, és *gente Ruthenus natione Polonusnak* nevezzék magukat.

40 Jekelcsik, 2014. 56.

41 Niederhauser, 1958. 77.

42 Mivel a lelkészcsaládok főleg egymás között házasodtak, „lelkészdinasztiák” jelentek meg, és szorosan összefonódó, mintegy „örökletes kasztta” váltak.

43 Rudolf, 1994. 4.

44 Galícia 1826-ig kormányzó, majd 1866-ig főkormányzó, 1918-ig pedig helytartó irányítása alatt állt.

45 Lemberg, Halics, Sambor, Belz, Pilzno, Wieliczka.

46 Kurdi, 2008. 48.

47 Glassl, 1975. 90.

Az 1782. évi, második galíciai közigazgatási reform során az időközben bekövetkezett határmódosulások következtében az 1777-ben 19-re bővített körzetek számát 18-ra csökkentették a tartományon belül. A bécsi kormányzat fontosnak tartotta a galíciai lengyel és rutén nemesség kiváltságainak korlátozását is, ezért a *szlachta*t főnemességre és köznemességre osztották fel, és csak azok tarthatták meg a nemesi státuszukat, akik legalább 150 évre visszamenőleg bizonyítani tudták a nemesi címüket. Ezenkívül felszámolták a lengyel nemesi felkelés (*insurrectio*) intézményét, valamint a nemesi bandériumokat is. Önálló Galíciai Udvari Kancellária (Galizische Hofkanzlei) csak rövidebb ideig működött: 1774–1776, továbbá 1792–1802 között.⁴⁸ Valójában a bécsi kormányzat az 1780-as évek végéig nem hajtott végre markánsabb közigazgatási változtatásokat a tartományban, ami első sorban két okkal magyarázható. Egyrészt Habsburg Galícia határai még képlékenyek voltak és folyamatosan változtak; másrészt Mária Terézia és II. József uralkodása idején még nem dőlt el egyértelműen, hogy az újonnan szerzett tartományt állandó vagy csak ideiglenes birtokként kezeljék.⁴⁹

A Habsburg Monarchiára kiterjedő reformok jelentős hatást gyakoroltak Galíciában, ugyanis az újonnan szerzett tartomány szorult rá leginkább a modernizációra. Mária Terézia a felvilágosult abszolutizmus jegyében megkísérelte a – főleg a görögkatolikus klérus soraiból kikerülő – rutén elit műveltségi szintjét felemelni.⁵⁰ 1774-ben elrendelte, hogy Habsburg Galíciában a katolikus és a görögkatolikus egyház békés egyetértésben működjön egymás mellett, és a rutén nemesek vagyonukhoz mérten támogassák egyházukat.⁵¹ A bécsi udvar Auersperg grófot küldte Kelet-Galíciába azzal a feladattal, hogy biztosítsa a két felekezet közötti egyenlőséget. Az uralkodónő 1774-ben Bécsben megalapította a Szent Borbáláról elnevezett Barbareum nevű görögkatolikus főszemináriumot,⁵² 1777. évi rendeletében pedig hivatalosan is kihirdette, hogy a görögkatolikus vallás egyenrangú a katolikussal, és a hívők áttérhetnek bármilyen vallásra saját belátásuk szerint.⁵³ Míg 1596-tól, a lengyel uralom alatt a görögkatolikus egyház alárendelt szerepet játszott Galíciában,⁵⁴ a Habsburgok egyenjogúsították a római katolikus egyházzal. A leMBERGI püspökséget érsekségi rangra emelték, és 1808-ban Lemberg a halicsi metropólia székhelye lett.⁵⁵ A reformok következtében egyrészt feltétlen lojalitás alakult

48 Fedinec–Font–Szakál–Varga, 2021. 250.

49 Glassl, 1975. 91.

50 Uo. 118. Az uralkodónő meglehetősen tájékozott lehetett a galíciai egyházi ügyekben, ugyanis Leo Szeptycki (Septickij) leMBERGI görögkatolikus püspök rendszeresen informálta az udvart arról, hogy a helyi lengyel hivatalnokok és a katolikus klérus milyen módszerekkel erőltetik az unitusok áttérését.

51 Magocsi, 2010. 424–425.

52 A Barbareum 1784-ig működött, ezt követően a görögkatolikus papnövendékek Lembergben folytathatták a teológiai tanulmányaikat.

53 Wojnarowsky, 1921. 70–72.

54 Az 1596. évi breszti vallási unió értelmében a Rzeczpospolita belül a katolikus és az ortodox egyház mellett létrejött egy „harmadik”, az úgynevezett unitus vagy görögkatolikus egyház. A görögkatolikusok megtarthatták a szláv istentiszteleti nyelvet és egyházi szokásaikat, de el kellett fogadniuk a katolikus dogmákat és a pápa egyházfőségét, ami közvetlenül a Vatikántól való függést eredményezte.

55 Pelesz, 1881. 470.

ki a galíciai görögkatolikus papságban a Habsburg-dinasztia iránt,⁵⁶ másrészt a görögkatolikus egyház fokozatosan nemzeti egyházzá vált a rutén lakosság körében.

A Mária Teréziát a trónon követő II. József reformjai közül a legfontosabbak a parasztságot érintették. Miután II. József és a bécsi udvar felismerte, hogy Galícia gazdasági viszonyait nem lehet gyors ütemben fellendíteni, valamint a galíciai jobbágyság adóit tovább már nem lehet növelni, a császár úgy döntött, hogy enyhíti a jobbágyság terheit.⁵⁷ 1782-ben Kelet-Galíciában felszabadították a jobbágyságot,⁵⁸ majd 1789-ben új adó- és úrbéri rendeletet hirdettek ki, amelynek értelmében a parasztságot törvényes védelem alá helyezték.⁵⁹ II. József fejlesztette az oktatást, 1783-ban szemináriumot hozott létre Lembergben, amelyet egy évvel később egyetemmé alakítottak át annak érdekében, hogy magasan képzett tanárai, papjai és hivatalnokai legyenek a tartománynak és a helyi közigazgatási rendszernek.⁶⁰ Rutén diákok számára létrehozták a Studium Ruthenorum nevű intézményt, ahol egy mesterséges nyelven, a szláv egyházi és az ukrán nyelv keverékén oktattak.⁶¹

A főként rutének által lakott Kelet-Galícia kedvezőtlen földrajzi adottságai következtében még Nyugat-Galíciához képest is messze elmaradt a fejlődésben, nem beszélve a Habsburgok többi tartományáról. Valójában Galícia – elsősorban annak keleti régiói – mintegy „belső gyarmatként”⁶² szolgáltak a birodalom fejlettebb vidékei számára. Mindezek ellenére II. József uralkodásának korszaka a legvirágzóbb periódus volt, amelyet a rutének Galícia Ausztriához csatolása után átéltek.

A felvilágosult abszolutizmus szellemében született reformokat csak részlegesen hajtották végre, mégis jelentősen javultak Kelet-Galíciában az életfeltételek. A bécsi kormányzat korán felismerte, hogy a rutének támogatása megfelelő ellensúlyt képezhet az önállósodási törekvésekkel fellépő lengyelekkel szemben. Eltérően az Orosz és az Oszmán Birodalomtól, a bécsi udvar látszólag támogatott bizonyos nemzetiségi törekvéseket, ami elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy a Habsburg Monarchia megerősítése érdekében szembefordítson egymással egyes etnikumokat.⁶³ Mivel az ausztriai németek a Habsburg Birodalmon belül valójában kisebbséget alkottak, a bécsi udvarnak kevés esélye volt arra, hogy az alávetett népeket beolvassák, így inkább összeugrasztották őket egymással.⁶⁴

56 Himka, 2005. 27–28.

57 II. József 1781. évi rendeletében heti három napban vagy évi 156 napban maximalta a földesúri robotot, szigorúan korlátozta a földesúrnak juttatott járulékos szolgáltatások mértékét, a jobbágynak jogot kaptak a szabad házasságra és költözésre a földesúr engedélye nélkül, továbbá panaszt emelhetek földesuraik ellen az állami hatóságoknál.

58 Nyugat-Galíciában csak 1799-ben szabadult fel a jobbágyság.

59 II. József megtiltotta továbbá a jobbágynak birtokok beolvasztását a majorsági földek közé, megszüntette a robotot és feloldotta a jobbágynak a hadba vonulás kötelezettsége alól, de ennek fejében adójuk 50 százalékkal emelkedett.

60 Átlagosan 250 hallgató járt az egyetem négy fakultására, ahol a professzorok többségükben németek voltak, és németül, valamint latin nyelven tartották az előadásait.

61 Magocsi, 2010. 425.

62 Subtelny, 2000. 218.

63 Niederhauser, 1958. 76–90.

64 Jekelcsik, 2014. 85.

A rutén/ukrán nemzeti identitástudat formálódása

A keleti szláv területek nyugati határát képező Galíciában az évszázadok során az állandósuló kulturális, vallási és politikai konfliktusok idején a rutének a lengyel-litván, majd az osztrák kormányzattal szemben csak egy saját, önálló identitással tudtak védekezni.⁶⁵ Jóllehet Kelet-Galícia viszonylagos elmaradottsága⁶⁶ miatt ebben a tartományban – a birodalom többi nemzetiségéhez képest – a nemzeti törekvések később jelentkeztek, az ukrán „nemzeti történetírás atyja”,⁶⁷ Mihajlo Hruszevszkij „Ukrán Galíciát” nevezte meg az „ukrán újjászületés”, az ukrán egység megteremtése kiindulópontjának.⁶⁸

Kelet-Galíciára a bécsi udvar kezdettől fogva mint alapvetően lengyel etnikumú provinciára tekintett, ezért a tartomány rutén lakossága körében eleinte csak lokális – nyelvi és vallási-felekezeti – identitás formálódhatott ki. A nemzeti identitástudat kialakulásához – túlnőve a regionális identitáson – elengedhetetlen volt az adott nemzeti közösséghez, illetve a már létező vagy – mint a galíciai rutének esetében – a későbbiekben kialakítandó politikai egységhez fűződő tudatos viszonyulás.⁶⁹ Az 1820–1830-as évektől követhető nyomon a galíciai rutének nemzeti öntudatra ébredése, amiben nagy szerepet játszottak Mária Terézia és II. József reformjai. A nemzeti ébredés idején a rutén értelmiség kapcsolatba lépett saját történelmével.⁷⁰ Galíciában, mint mindegyik, a birodalom fennhatósága alatti tartományban, a nemzeti kultúra kialakulását és ápolását a birodalmi központ dominanciájával szembeni ellenállás szándéka is motiválta. A ruténeknél ez a szembeszegülés azonban nem az osztrákok, inkább a Habsburg Galíciában politikai kulcspozícióban lévő lengyelek ellen irányult.

II. Lipót a galíciai – elsősorban lengyel – nemesség megnyerése érdekében az 1780-as évek előtti állapotok visszaállítására törekedett.⁷¹ 1792-ben eltörölte a rutén/ukrán nyelv tanítását az iskolákban, valamint használatát a közéletben, majd 1810-ben az egyetemen is betiltották a rutén/ukrán nyelvű oktatást. I. Ferenc trónra lépését követően is a lengyel nemesek akarata érvényesült. A lengyel nemesség csak úgy tudta megőrizni a befolyását Galíciában, ha a rutének nemzeti törekvéseit még jobban háttérbe szorítják, ezért igyekezett meggyőzni a bécsi udvart, hogy a rutének alávetése a Habsburgoknak is érdekében áll, mert Oroszországhoz húznak és ragaszkodnak az ortodox valláshoz. A politikai kulcspozícióban lévő lengyelek igyekeztek Béccsel elhitetni azt a meggyőződésüket, hogy a rutén valójában csak a lengyel nyelv egyik nyelvjárása, tagadva ezáltal a rutének nemzeti mivoltát.⁷²

65 Magocsi, 2005. 17.

66 Миллер, 1997. 68.

67 Varga, 2012b. 9–21.

68 Грушевский, 1907. 116.

69 Olay, 2016. 37.

70 A legkorábbi, Galícia történelmét magában foglaló, 1796. évi történeti munka egy osztrák hivatalnok, Johann Christian von Engel nevéhez köthető (Engel, 1796). Maradtak fenn művek rutén szerzők tollából is, de ezek elsősorban az egyháztörténetre vonatkoznak. Harasiewicz, 1862.

71 *Galicja od pierwszego rozbioru*, 1956. 125–133.

72 Sirka, 1980. 1–33.

A rutén elit csak fokozatosan, az 1830-as évektől kezdődően jutott arra a felismerésre, hogy az Orosz Birodalom területén élő „kisoroszkok” és a galíciai rutének valójában egy néphez tartoznak, és mind a lengyelektől, mind az oroszoktól különböznek.⁷³ Mivel a görögkatolikus klérus a 19. század közepéig nem vállalta fel a nemzeti törekvések támogatását, a rutének nemzeti mozgalma csak a „népek tava” idején jutott el az önálló társadalmi-politikai szervezettség szintjére.

1848. március 18-án petíciót intéztek I. Ferdinánd császárhoz Habsburg Galíciából. A dokumentum a rutén érdekeket teljes mértékben ignorálva⁷⁴ szinte kizárólag lengyel követeléseket tartalmazott.⁷⁵ A császár március 19-én Lembergben aláírta a politikai liberalizációra és szociális reformokra vonatkozó lengyel követeléseket, a ruténekről azonban nem esett szó. Az április 13-án Lembergben megalakult Lengyel Nemzeti Tanácsba a rutének képviselőit is meghívták ugyan, akik azonban arra hivatkozva, hogy a lengyelek nem ismerték el a ruténeket önálló etnikumnak, visszautasították a felhívást.

A Habsburg-érdekeket veszélyeztető, önálló lengyel állam restaurációjáért küzdő lengyel nemzeti törekvésekkel szemben az osztrák kormányzat – azt követően, hogy 1848. május 2-án megalakult a Hrihorij Jahimovics przemysli görögkatolikus püspök által vezetett 66 tagú Legfelsőbb Rutén Tanács (Holovna Ruska Rada) – újra felkarolta a rutének „ügyét”.⁷⁶ A Franz Stadion kormányzó által is támogatott galíciai rutének képviselői szerve május 15-én nyilatkozatot adott ki „a rutén nép nevében, amely egy nyelvet beszél, és 15 millió főt számlál”.⁷⁷ Ebben a memorandumban fogalmazták meg először a Habsburg Monarchia és az Oroszország területén élő ukrán nép egységének eszméjét.⁷⁸ A Habsburg-kormányzat iránt lojális szellemben írt manifesztum a lengyel követelésekhez képest jóval mérsékeltebb célokat fogalmazott meg: a rutén nyelv bevezetését kérelmezte a keletgalíciai iskolákban és a közigazgatásban, továbbá a tartományi közigazgatási tisztviselők ruténnel való betöltését, valamint a görögkatolikus egyház teljes egyenjogúsítását a római katolikus egyházzal.⁷⁹

A galíciai rutének nemzeti törekvései tovább fokozták a lengyelekkel mindvégig fennálló feszültséget, majd komolyabb konfrontációra is sor került a csehek által Prágában rendezett szláv kongresszuson, ahol az Ausztrián belüli szláv egység megteremtésére törekedtek. A rutének és a lengyelek már abban a kérdésben is

73 Varga, 2021. 160.

74 Wendland, 2001. 40.

75 A lengyel nyelv szabad használatát az oktatásban és a közigazgatásban; külön lengyel tartományi közigazgatás kialakítását; a birodalmi alkotmány felülvizsgálatát és valamennyi társadalmi osztály képviselőit a szemben; külön lengyel hadsereg felállítását a tartományban; teljes politikai és polgári egyenlőséget minden vallású társadalmi réteg számára. *Galicja od pierwszego rozbioru*, 1956. 205–207.

76 Magocsi, 2010. 435. A tanács tagjai közül tizenkilencen a görögkatolikus klérus, tízen pedig a Lembergi Szeminárium diákjai közül kerültek ki.

77 Левицький, 1926. 21. 1848. május 15-én a *Зоря галицька* (Galíciai Hajnal) című újság jelentette meg a kiáltványt, amelynek a fenntartási költségeihez a bécsi udvar is jelentősen hozzájárult.

78 Типіш, 1999. 77.

79 Az 1840-as években Galíciában 1587 görögkatolikus egyházközség volt 2 149 383 hívővel.

összekülönböztek, hogy Galíciát melyik etnikum képviselje,⁸⁰ és heves vitát folytattak a tartomány felosztásáról, arról, hogy hozzanak-e létre külön keleti (rutén) és nyugati (lengyel) részt, vagy maradjon egységes. Miután a bécsi udvar tudomást szerzett a kongresszus tevékenységéről, Alfred Windischgrätz herceg június 12-én lövetni kezdte Prágát, és a szláv népek küldöttei dolgavégezetlenül tértek haza. A szláv kongresszus felosztását követően választások kezdődtek Galíciában a birodalmi gyűlés alsóházába, de a tartománynak fenntartott 100 helyből a ruténeknek csak 25 jutott, vagyis politikai szerepvállalásukat legfelsőbb szinten továbbra is jelentősen korlátozták.⁸¹

Galícia kormányzója, Franz Stadion gróf még korábban azt javasolta a császárnak, hogy szabadítsák fel a parasztokat a földesúri kötelezettségeik alól, aminek köszönhetően nemcsak a lengyel nemesek függetlenedési terveit hiúsítanák meg, hanem elnyernék a parasztok háláját a monarchia iránt ezekben a kritikus időkben.⁸² A bécsi udvart meggyőzték ezek az érvek, és Ferdinánd császár 1848. április 17-i rendeletében felszámolta a jobbágyság rendszerét Galíciában: megszüntette a robotot, a parasztok megkapták az általuk korábban birtokolt földek 70 százalékát, a földek 30 százaléka a földesurak tulajdonában maradt. A nemeseknek járó megváltás anyagi terheit részben az állam vállalta magára, részben a parasztoknak kellett kifizetniük.⁸³

A galíciai rutén nemzeti mozgalom kifformálódásában meghatározó szerepet játszott a Legfelsőbb Rutén Tanács 1848. július 31-i – német nyelvű – Memoranduma. A rutének legfőbb sikerüket abban látták, hogy a mintegy négy évszázados lengyel fennhatóság ellenére „a rutének nem veszítették el az identitásukat és Ausztria kötelékében sem germanizálódtak”. Felrótták a bécsi kormánynak, hogy jóllehet a rutének mindvégig lojálisak maradtak a Habsburg-uralkodókhoz és ellensúlyt képeztek a Galíciában hegemon szerepet játszó, állandóan függetlenedési törekvésekkel fellépő lengyelekkel szemben, hosszú ideig mégsem ismerték el őket különálló etnikumnak.⁸⁴ Ezt követően a rutén–lengyel ellentét a korábbiaknál is jobban kiéleződött, és a Legfelsőbb Rutén Tanács ellensúlyozására május 23-án polonofil rutén értelmiségiek létrehozták a Rutén Nemzeti Tanácsot,⁸⁵ valamint megalapították a *Dnewnyk Ruskij* című újságot, amelynek szerkesztésére megnyerték a Rutén Triász⁸⁶ egyik tagját, Ivan Vahilevicset.

1849-ben a lengyel származású Agenor Gołuchowski gróft neveztek ki Galícia kormányzójának, akinek a hivatali ideje alatt (1849–1859) fokozatosan alakult a galíciai kormányzati rendszer. Gołuchowski volt az első politikus, akinek

80 *Galicja od pierwszego rozbioru*, 1956. 220–223.

81 Subtelny, 2000. 249.

82 Uo. 245.

83 *Galicja od pierwszego rozbioru*, 1956. 211–216.

84 *Denkschrift*, 1848. 4.

85 Chwalba, 2000. 314.

86 Гавриліш, 2011. 63–122. A rutén nemzi ébredés három kiemelkedő alakja, Markian Saskijevics görög-katolikus pap, Ivan Vahilevics történész és néprajzkutató, valamint Jakiv Holovackij, a Lembergi Egyetem ukrán nyelvet és irodalmat tanító professzora hozta létre 1832-ben a Rutén Triász néven ismert csoportot, amelyet az „irodalom úttörőinek” is neveztek.

sikerült a császári politikát a lengyel nemzeti törekvésekkel összeegyeztetni. Bécsnek mindvégig azt hangoztatta, hogy a lengyel–rutén konfliktus csupán jelentéktelen helyi ügynek tekinthető, és Galícia felosztását semmi sem indokolja. Az Osztrák–Magyar Monarchián belül Galícia autonóm státuszt kapott saját tartománygyűléssel, aminek következtében a tartományon belüli lengyel hegemonia véglegessé vált.⁸⁷ 1873-tól Habsburg Galícia hivatalosan is autonóm koronataromány lett.

A rutén nemzeti kérdés előtérbe kerülése valójában az osztrák–lengyel rivalizálás „melléktermékeként” alakult ki Galíciában,⁸⁸ ahol az 1830-as évektől a rutén/ukrán identitástudat több alternatívája kezdett kialakulni: a rutén-osztrák, a polonofil, a ruszofil és az ukranofil irányzat.⁸⁹ A polonofilek nem ismerték el a ruténeket külön etnikumnak, hanem csak a lengyel nép egy alcsoportjának (*gente Ruthenus, natione Polonus*) tartották,⁹⁰ ezért rendkívül csekély volt a támogatottságuk a rutének körében, 1848 után pedig teljesen háttérbe szorultak. A rutén-osztrák irányzat a galíciai rutének Habsburg-kormányzat iránti lojalitását tartotta elsődlegesnek, és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig meghatározó erő képviselt a galíciai politikai életben. A ruszofil irányzat ideális megoldásnak az orosz cár fennhatósága alatti összukrán egység megvalósítását tartotta, Kelet-Galíciát pedig az „egységes orosz világ” elválaszthatatlan részének tekintette, ugyanakkor az önálló ukrán nemzeti identitástudat kialakítását nem tartotta elsődleges fontosságúnak.⁹¹ Képviselői abban bíztak, hogy majd egyesítik a ruténeket a hozzájuk nyelvileg és kulturálisan legközelebb álló honfitársaikkal, az orosz fennhatóság alatt élő „kisoroszokkal”. A ruszofil irányzat a dualizmus korában egyre népszerűbbé vált, a galíciai rutének szerint ugyanis a Habsburgok elárulták őket azáltal, hogy a tartományt teljesen a lengyelek kezébe adták. Az első világháború elejéig azonban nem rendelkeztek átfogó politikai programmal az ukrán nemzeti mozgalom keretén belül a „galíciai kérdés” megoldására.⁹²

A galíciai nemzeti mozgalom ukranofil szárnya a galíciai ruténekre és az oroszországi „kisoroszokra” olyan egységes népként tekintett, amely nyelvében és kultúrájában is különbözik az orosz néptől. Végső célkitűzése egy önálló, szabad Ukrajna megteremtése volt, ahol együtt élne az egész ukrán nép. Tekintettel arra, hogy az ukranofilek kezdetben csak Orosz-Ukrajnának a Habsburg Birodalomhoz való csatolására gondoltak, és kizárólag arra törekedtek, hogy a rutén többséggel rendelkező Kelet-Galícia a birodalmon belül közigazgatási és kulturális autonómiát kapjon, legfőbb ellenfelüknek pedig a lengyeleket tekintették, mozgalmuk élvezte a bécsi udvar támogatását. A 19. század végén az orosz orientáció megerősödése miatt az önálló politizálásra törekvő ukranofilek tevékenységét a bécsi kormányzat jobban tolerálta, mint a ruszofilekét.

87 Wandycz, 1982. 89–90.

88 Varga, 2021. 165.

89 Миллер, 1997. 68.

90 Левицький, 1926. 11.

91 Wendland, 2001. 17.

92 Топильский, 2017. 27.

A galíciai rutének nemzeti mozgalmán belül kialakuló irányzatok kezdetben közeledtek egymáshoz, de az 1880-as évektől egyre inkább eltávolodtak, illetve elhatárolódtak egymástól. A megosztottság ellenére valamennyi irányzat elismerte, hogy elsősorban a politikai függetlenség biztosíthatná a mind a Habsburg, mind az Orosz Birodalomban alávetett Galícia társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődését.⁹³ A galíciai rutének önállósodási törekvéseit az is elősegítette, hogy az ő nemzeti öntudatuk modernebb volt, és elképzeléseik közelebb álltak a közép-európai nemzeti mozgalmak által megfogalmazott gondolatokhoz, mint a kelet-ukrajnai társaik identitása és államfelfogása.⁹⁴ A 19–20. század fordulójára a galíciai értelmiség és a papság körében az ukranofil nézetek egyre nagyobb népszerűsége tettek szert, ami abban is megmutatkozott, hogy a rutén mellett az 1890-es évektől kezdve egyre gyakrabban használták identitásuk azonosítására és társadalmi-politikai szervezeteik elnevezésére az ukrán jelzőt. Ekkorra a galíciai ukranofil mozgalom egyre határozottabb ideológiai formát öltött, középpontba állítva egy független ukrán állam megteremtésének igényét. Míg a rutének a tartomány etnikai alapú felosztását követően Kelet-Galíciát tartották az „ukrán Piemontnak”,⁹⁵ ahonnan az ukrán területek egyesítése elindulhat, addig az egész Habsburg Galíciára kizárólagos igényt tartó lengyelek úgy tekintettek a tartományra, mint lehetséges „lengyel Piontra”.⁹⁶

Összegzés

A II. Frigyes, II. Katalin és Mária Terézia által alkalmazott, úgynevezett felosztási diplomácia következtében 1795-re Lengyelországot végleg feldarabolták. A Rzeczpospolita háromszori felosztása – annak ellenére, hogy Ausztria a második megcsonkításban hivatalosan nem vett részt – mindannyiszor érintette Galícia területét, amely az első világháború végéig a Habsburg Monarchiához tartozott.⁹⁷ 1918-ban Nyugat-Galícia az újjáalakult lengyel államhoz került, Kelet-Galíciában pedig az ukránok kiáltották a függetlenségüket és megalakították a Nyugat-Ukrán Köztársaságot.⁹⁸

Mária Terézia és II. József felvilágosult reformjainak köszönhetően Kelet-Galícia az egyik legvirágzóbb korszakát élte, aminek köszönhetően a Habsburg-dinasztia iránti lojalitás mélyen gyökeret vert a ruténekben. A galíciai rutének élvezték a bécsi udvar támogatását, valójában azonban az volt a szerepük, hogy ellensúlyt képezzenek a Habsburgok kezében a lengyel nemzeti törekvésekkel szemben. A bécsi udvar által kinevezett galíciai kormányzók ugyanis – az „oszd meg és ural-

93 Бойко, 2017. 17.

94 Fedinec–Halász–Tóth, 2016. 29.

95 Magocsi, 2002.

96 Plaschka, 1990. 16.

97 Az 1867-es kiegyezéstől az Osztrák–Magyar Monarchián belül az Osztrák Császársághoz.

98 1918. október 19-én az újjáéledő Legfelsőbb Rutén Tanács a nemzetek önrendelkezésének jogára alapozva Kelet-Galíciát önálló ukrán államnak nyilvánította. 1918. november 1-én Lembergben bejelentették a Nyugat-Ukrán Népköztársaság megalakulását, amely 1919. január 22-én egyesült a Kijev-központú, 1920-ig fennálló Ukrán Népköztársasággal.

kodj” elvét alkalmazva – sikeresen kijátszották egymás ellen a ruténeket és a lengyeleket, ezáltal biztosítva a Habsburg-fennhatóságot a tartományban.⁹⁹

Kelet-Galíciában az egységes rutén nemzeti identitástudat kialakulását jelentősen lassította, hogy a politikai törekvések tekintetében a rutén vezetés nem volt egységes.¹⁰⁰ A rutének a Habsburg Birodalom más nemzetiségeihez képest meglehetősen mérsékelt követelésekkel álltak elő az 1840-es években. Elsősorban azt kívánták elérni, hogy egy lengyel és egy rutén részre osszák fel Galíciát, amelynek keleti területén, azaz Kelet-Galíciában széles körű autonómiával rendelkeznie.¹⁰¹ Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a rutének jövőjüket a Habsburg Monarchia keretein belül képzelték el, és csak az 1890-es évektől kezdték magukat ukránnak nevezni, mintegy szolidaritást vállalva az orosz fennhatóság alatti „kisoroszokkal”.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Anderson

1989 Anderson, Perry: *Az abszolutista állam*. Bp., 1989.

Bodnár

2008 Bodnár Erzsébet: Orosz–osztrák együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében. In: Bodnár Erzsébet: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. Tanulmányok*. Bp., 2008. 53–72.

Бойко

2017 Бойко, І. Й.: Національне відродження у Галичині в ХІХ ст. та його значення для проголошення Західно-Української Народної Республіки. In: *Становлення та трансформація держано-правової думки в Галичині (ХVІІІ–ХХ ст.)*. Ред.: Васильєва, В. А. Івано-Франківськ, 2017. 15–24.

Chwalba

2000 Chwalba, Andrzej: *Historia Polski, 1795–1918*. Kraków, 2000.

Davies

2006 Davies, Norman: *Lengyelország története*. Bp., 2006.

Denkschrift

1848 *Denkschrift der ruthenischen Nation in Galizien zur Aufklärung ihrer Verhältnisse*. LeMBERG, 1848.

Divéky

1929 Divéky Adorján: *A Lengyelországnak elzálogosított XVI szepesi város visszacsatolása 1770-ben*. Bp., 1929.

Engel

1796 Engel, Johann-Christian von: *Geschichte von Halitsch und Vladimir*. Wien, 1796.

⁹⁹ Varga, 2012. 485., 495.

¹⁰⁰ A rutének megosztottak voltak: egyik részük úgy gondolta, hogy a lengyelekhez tartoznak, egy másik részük pedig úgy, hogy az oroszokhoz, megint mások ukránnak vallották magukat.

¹⁰¹ Типий, 1999. 84.

Fedinec–Font–Szakál–Varga

2021 Fedinec Csilla – Font Márta – Szakál Imre – Varga Beáta: *Ukrajna története. Régiók, identitás, államiság*. Bp., 2021.

Fedinec–Halász–Tóth

2016 Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály: *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*. Bp., 2016.

Font–Varga

2013 Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, 2013.

Galicja od pierwszego rozbioru

1956 *Galicja od pierwszego rozbioru do wiosny ludów 1772–1849. Wybór tekstów źródłowych*. Ed.: Tyrowicz, Marian. Kraków, 1956.

Гаврилів

2011 Гаврилів, Б. М.: *Вшанування пам'яті «Руської трійци» (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький)*. Івано-Франківськ, 2011.

Gebei

2000 Gebei Sándor: Halics-Lodoméria Királyság, a Habsburgok új szerzeménye. In: *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára*. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2000. 215–238.

Glassl

1975 Glassl, Horst: *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790)*. Wiesbaden, 1975.

Грушевський

1907 Грушевський, М. С.: *Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки*. Санкт-Петербург, 1907.

Harasiewicz

1862 Harasiewicz, Michael: *Annales ecclesiae ruthenae*. Leopoli, 1862.

Himka

2005 Himka, John-Paul: Confessional Relations in Galicia. In: *Galicia: A Multicultural Land*. Eds.: Hann, Christopher – Magocsi, Paul Robert. Toronto, 2005. 22–35.

Hrytsak

2005 Hrytsak, Yaroslav: Historical Memory and Regional Identity among Galicia's Ukrainians. In: *Galicia: A Multicultural Land*. Eds.: Hann, Christopher – Magocsi, Paul Robert. Toronto, 2005. 185–209.

Jekelcsik

2014 Jekelcsik, Szerhij: *Ukrajna története. Egy modern nemzet születése*. Bp., 2014.

Kurdi

2008 Kurdi Krisztina: *Galícia és a galíciai zsidóság, különös tekintettel Bredeczky Sámuel „Reisebemerkungen über Ungern und Galizien” című művére*. [PhD-értekezés. ELTE.] Bp., 2008.

Левицький

1926 Левицький, Кость: *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914*. Львів, 1926.

Magocsi

2002 Magocsi, Robert Paul: *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont*. Toronto, 2002.

2005 Magocsi, Robert Paul: Galicia: A European Land. In: *Galicia: A Multicultural Land*. Eds.: Hann, Christopher – Magocsi, Paul Robert. Toronto, 2005. 3–21.

2010 Magocsi, Robert Paul: *A History of Ukraine. The Land and Its Peoples*. Toronto, 2010.

Мартенс

1875 Мартенс, Фридрих-Фромгольд: *Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами*. Том II. *Трактаты с Австрией*. Санкт-Петербург, 1875.

Миллер

1997 Миллер, А. И: Внешний фактор в формировании национальной идентичности галицийских русинов. In: *Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика*. Отв. ред.: Хаванова, О. В. Москва, 1997. 68–75.

Motylewicz

2005 Motylewicz, Jerzy: Ethnic Communities in the Towns of the Polish–Ukrainian Borderland in the Sixteenth, Seventeenth, and Eighteenth Centuries. In: *Galicia: A Multicultural Land*. Eds.: Hann, Christopher – Magocsi, Paul Robert. Toronto, 2005. 36–51.

Niederhauser

1958 Niederhauser Emil: A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában. In: *Történelmi Szemle*, 1. (1958) 1–2. sz. 76–90.

Olay

2016 Olay Csaba: Implicit regionális és explicit nemzeti identitás. In: *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Szerk.: Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla. Bp., 2016. 28–57. (Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből, 2.)

Pelesz

1881 Pelesz, Julian: *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von der ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. Bd. II. *Von der Wiederherstellung der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von 1595 auf die Gegenwart*. Wien, 1881.

Plaschka

1990 Plaschka, Richard Georg: Polnisches „Piemont“ im Norden der Donaumonarchie. Galizien, als Element des multinationalen Staates und als Kern nationaler Dynamik – Akzente und Gesamtbild einer Tagung. In: *Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich*. Hrsg. v. Mack, Karlheinz. Wien–München, 1990. 11–25.

Ring

2001 Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?“ A nemesi köztársaság válságának anatómiája. Bp., 2001.

Rudolf

1994 Rudolf, Mark A.: *Galizien unter österreichischer Herrschaft. Verwaltung – Kirche – Bevölkerung*. Marburg, 1994. (Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien, 13.)

Schroeder

1994 Schroeder, Paul W.: *The Transformation of European Politics 1763–1848*. Oxford, 1994. (The Oxford History of Modern Europe.)

Schvéd

2021 Schwéd Brigitta Kinga: A felosztási diplomácia gyakorlata és a hatalmi egyensúly kérdése Lengyelország XVIII. századi példáján keresztül. Az első lengyel felosztás kortárs angol politikai ikonográfiája (1772–1774). In: *Külügyi Műhely*, 3. (2021) 1. sz. 146–167. DOI: 10.36817/km.2021.1.6.

Sirka

1980 Sirka, Ann: *The Nationality Question in Austrian Education: The Case of Ukrainians in Galicia 1867–1917*. Frankfurt am Main, 1980. (European University Studies. Series III: History and Allied Studies, 124.)

Subtelny

2000 Subtelny, Orest: *Ukraine: A History*. Toronto, 2000.

Świątek

2014 Świątek, Adam: *Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*. Kraków, 2014.

Топильский

2017 Топильский, Алексей Геннадьевич: *Формирование украинского национального самосознания на территории Галиции во второй половине XIX – начале XX в.* [Диссертация.] Тамбов, 2017.

Турій

1999 Турій, Олег: Греко-католицька Церква і революція 1848–1849 рр. у Галичині. In: *Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji. Zbior studiów*. Red.: Wic, Władysław. Kraków, 1999. 72–92.

Varga

2012a Varga Beáta: Galícia, az „ukrán Piemont”? In: *„Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Szerk.: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2012. 483–495.

2012b Varga Beáta: M. Sz. Hrusevszkij, az „ukrán nemzeti történetírás atyja”. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 134. (2012) 9–21.

2021 Varga Beáta: A „népek tavaszának” szerepe a galíciai rutén/ukrán nemzeti mozgalom kialakulásában. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 146. (2021) 159–169.

Wandycz

1982 Wandycz, Piotr: The Poles in the Habsburg Monarchy. In: *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia*. Eds.: Markovits, Andrei S. – Sysyn, Frank E. Cambridge, 1982. 68–93.

Wendland

2001 Wendland, Anna Veronika: *Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848–1915*. Wien, 2001. (Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie, 27.)

Wojnarowskyj

1921 Wojnarowskyj, Titus von: *Das Schicksal des ukrainischen Volkes unter polnischer Herrschaft*. Wien, 1921.

BEÁTA VARGA

THE INTEGRATION OF GALICIA INTO THE HABSBURG MONARCHY

THE SITUATION OF THE EASTERN GALICIAN RUTHENIANS BETWEEN 1772–1918

The three partitions of Poland each time affected the territory of Galicia, which belonged to the Habsburg Monarchy until the end of the First World War. Due to the enlightened reforms of Maria Theresa and Joseph II, Eastern Galicia experienced one of its most prosperous periods, thanks to which loyalty to the Habsburg dynasty took deep root in the Ruthenians. Although the Galician Ruthenians enjoyed the support of the Viennese court, they actually represented

a counterweight in the hands of the Habsburgs against the Polish national aspirations. The Galician governors appointed by the Viennese court – applying the principle of “divide et impera” – successfully played the Ruthenians and the Poles against each other, thus ensuring Habsburg authority in the province. In Eastern Galicia, the formation of a unified Ruthenian national identity was significantly slowed down by the fact that the Ruthenian leadership was not unified in terms of their political aspirations. Starting from the 1840s, they initially came up with rather moderate demands compared to other nationalities of the Habsburg Empire. Their most important aim was to achieve a Galicia divided into Polish and Ruthenian parts, in the eastern part of which, i.e. in East Galicia, they would have had extensive autonomy. At the same time, it is important to emphasize that they still imagined their future within the framework of the Habsburg Monarchy and they started to call themselves Ukrainian only from the 1890s in a way expressing solidarity with the “little Russians” under Russian rule.

A lengyel zsidó önkormányzati rendszer átalakulása Lengyelország első megcsonkítása után

A lengyelországi zsidó önkormányzatok rendszere vitathatatlanul az európai zsidó történelem legjelentősebb politikai öröksége. Simon Dubnov (1860–1941) történész, a zsidó autonomizmus elméletének kidolgozója szerint a történelem folyamán a zsidóságnak mindig volt egy olyan központja, amely szellemi és kulturális hatást gyakorolt a világ más pontjain élő zsidók életére. Az ókori zsidó állam után ilyen volt Babilónia, a középkorban Spanyolország, a kora újkorban Németország, majd a lengyel–litván állam. Mindegyik központra jellemző volt, hogy a zsidó közösségek széles körű autonóm szervezettel, úgynevezett *kehillával* rendelkeztek, amelyek igazgatási szerve, a *kahal* egyesítette magában a vallási és a politikai hatalmat.

Dubnov a zsidóság történetét az autonómiára törekvés történeteként interpretálta, amelynek egyik legfontosabb szimbóluma a kehillá volt. A lengyelországi zsidóság „aranykorának” az 1501–1648 közötti időszakot tartotta, szerinte a kehillarendszer ekkor teljesedett ki leginkább, és ezt a korszakot tekintette a zsidó kulturális autonomizmus történelmi előképének.¹

Zsidók Lengyelországban a közép- és a kora újkorban

De miért is volt annyira egyedülálló a közép- és kora újkori lengyel zsidó önkormányzatiság? A különlegesség oka leginkább a demográfiában és a kiterjedt önkormányzatiságban rejlik. A 12. században a keresztes háborúk nyomán kialakult üldöztetések miatt nagyobb zsidó csoportok érkeztek Lengyelországba, elsősorban német területekről. A lengyel királyok szívesen fogadták őket, 1264-ben V. (Jámbor) Boleszláv kibocsátotta az úgynevezett *káliszi statútumot*,² amely a későbbiekben a lengyelországi zsidóság kiváltságainak alapját képezte.

* A szerző az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékének megbízott előadója (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., kurdi.krisztina@btk.elte.hu).

1 Lásd: Dubnow, 1946. Dubnov elméletét az autonomizmusról legrészletesebben a *Nationalism and History* című művében fejtette ki (Dubnow, 1958. 84–85.). Gondolatait eredetileg a *Levelek a régi és az új zsidóságról* (Письма о старом и новом еврействе) című írásaiban tett közzé a *Voszhod* (Hajnal) folyóiratban 1887 és 1906 között orosz nyelven. Dubnov történelemszemléletéről és a kulturális autonomizmusról lásd még: Janowsky, 1966; Hilbrenner, 2004.

2 Prepuk, 1997. 25.; Karády, 2000. 68.; Haumann, 2002. 24.

III. Kázmér (1333–1370) megerősítette és kiszélesítette a zsidóság privilégiumait, amelyek akkor már az egész Lengyel Királyságra kiterjedtek. Uralkodása alatt gyarapodott a legdinamikusabban a közösségek létszáma, ami egyrészt a tudatos fejlesztő politikának, másrészt a Nyugat-Európában dúló pestis előli menekülésnek volt köszönhető. Ekkor virágoztak fel a lembergi és a krakkói közösségek.

A lengyel–litván uralkodók a későbbiekben is erőlesen felléptek a zsidók elleni atrocitásokkal szemben, még a katolikus egyház agitációját sem tűrték. IV. Kázmér (1447–1492) és Báthory István (1576–1586) megerősítették a zsidóság kiváltságait. Litvániában szabadon letelepedhettek, és a kereskedelem és az iparúzés mellett földműveléssel is foglalkozhattak. A 16. században zajlott a legnagyobb zsidó bevándorlás Lengyelországba. A tömeges migráció oka a német területeken dúló vallásháború és a spanyolországi zsidók kiűzése volt.

I. (Öreg) Zsigmond (1506–1548) 1530-ban elrendelte, hogy a zsidók lublini székhellyel hozzanak létre egy bíróságot vitás ügyeik rendezésére, ahol saját bírójuk a zsidó jogszokás szerint ítélkezik felettük. A király kezdeményezte a négy zsidó tartomány/ország rész tanácsának létrehozását is. 1551-ben II. Zsigmond Ágost (1548–1572) kiadta a zsidó autonómia Magna Chartáját, amely engedélyezte, hogy a király szentesítése nélkül, maguk válasszák meg rabbijaikat és vezetőiket.³

A 17. század közepén, a Hmelnickij-felkelés előtt a zsidóság lélekszáma 200–500 ezer főre tehető, ekkor a Rzeczpospolita teljes népessége 10–11 millió fő lehetett. Az 1764–1765. évi census szerint már 750 ezer zsidó élt a lengyel állam területén. A lengyelországi a kora újkori Európa legnépesebb zsidó közösségét jelentette, miközben számos államban egyáltalán nem vagy csak igen kis létszámban éltek zsidók. Lengyelország első felosztását megelőzően Oroszországnak is csak elenyésző számú zsidó lakosa volt, Angliában a 13. századi kiűzési rendeletet csak a 17. század közepén vonták vissza. A német államoknak összesen 40 ezer zsidó lakosa lehetett, akárcsak a 18. századi Franciaországnak. Spanyolországban, Portugáliában, Szicíliában, Szardínián és Máltán a 15. század végén történt kiűzés következtében pedig egyáltalán nem éltek zsidók.⁴

A Lengyel–Litván Unióban a kettős alkotmányos alapokon nyugvó jogi státusz – a zsidó közösség alapszabálya (*takanot*), valamint a lengyel uralkodók által biztosított kiváltságok – kivételesen stabil politikai keretet és széles körű autonómiát teremtett a közösségek számára.⁵ A káliszi statútum a zsidókat az uralkodó kamaraszolgáivá nyilvánította (*servi camerae regis*), akik kötelesek voltak az uralkodónak adót fizetni. Ez a kamaraszolgái státusz nem volt egyedi, Németországban is a császár vagy a városok fennhatósága alá tartoztak a zsidók. A nemesi köztársaság viszonyai között a király hatalma azonban nem érvényesülhetett maradéktalanul, ez volt az egyik oka a nemesség és a zsidóság közötti szoros és kölcsönös érdekszövetség kialakulásának.

³ Karády, 2000. 68.; Haumann, 2002. 25–26.

⁴ Karády, 2000. 80.

⁵ Katz, 2005. 120–121.

A kahal egyszerre volt vallási, közigazgatási, igazságszolgáltatási és karitatív szervezet. Belső szabályzata, mondhatni, alkotmánya volt, amelyben rögzítették a közösség vezetőinek jogait és kötelességeit.⁶ A zsidó társadalom normáit a *Talmud* törvényei határozták meg, de legalább ennyire fontos volt a szokásjog is, amibe beletartoztak a speciális helyi szokások is. A 16–17. század folyamán, amikor a kahalok virágkorukat élték, számos helyen írásba foglalták a szokásjogot, amely tulajdonképpen a közösség tagjainak és képviselőinek ülésein hozott döntések összessége. Ezzel az írásos rögzítéssel kötelező normarendszerré vált a szokásjog.

A kahalt mint intézményt a belső és külső körülmények, valamint a közösség érdekei hívták életre és tartották fenn az évszázadok alatt. Találó Jakob Katz meghatározása, amely szerint a kehilla a tagoknak a közös zsidó hagyományhoz való ragaszkodásából született.⁷ A legfontosabb a zsidó vallási szokások, a zsidó jogszokás és az iskolák fenntartása volt, de a keresztény világtól való elkülönülés megmaradása is szerepet játszott. A legfontosabb meghatározó külső körülménynek a nemességhez fűződő viszonyt tekinthetjük: a zsidóság a nemesektől kapott védelem fejében súlyos adókat fizetett, ezért ezeknek az adóknak a beszedéséhez és a közösség állandó fizetőképességének fenntartásához a vallási összetartozás mellett egyfajta szervezeti keretre, egy végrehajtó szervre is szükség volt. Tulajdonképpen az adóbeszedés kényszere alapozta meg a zsidó önkormányzatiságot.

Az is rendkívül fontos feladata volt a gyülekezet vezető testületének, hogy folyamatosan figyelje a külvilág „rezdüléseit”, nem fenyegeti-e kiűzés vagy pogrom a közösséget. Így lett a kahal védelmi és adminisztratív szerv is, amely a közösség tagjainak nemcsak belső, hanem külső életét is szabályozta. A tagokat figyelmeztették az ország törvényeinek betartására, a korrekt üzleti magatartásra.

A lengyel jogalkotás a középkor folyamán mindig is több-kevesebb autonómiával ruházta fel a zsidó közösségeket. Ahogy növekedett a nemesség anyagi érdekeltsége, úgy nőtt a zsidóság öngazgatási joga is, ami az idők folyamán elősegítette az egységes adózás kialakulását. Kezdetben – ahogyan azt már említettük – a király kamaraszolgáinak számítottak, ezért adót fizettek az uralkodónak, aki érdekeltté vált abban, hogy védencai fizetőképesek maradjanak. Több alkalommal megerősítették vagy éppen bővítették jogaikat, kiváltságait az uralkodók, miközben a király a zsidóság belső viszonyaiba semmilyen befolyással vagy beleszólással nem rendelkezett.

A kahal tevékenységi köre igen kiterjedt volt: beszedte az adókat, felügyelte a zsinagóga rendjét és az iskolákat, tartotta a kapcsolatot más közösségekkel, a nagyobb kahalok gondoskodtak a szegényekről. Olyan volt, mint egy „mikrokozmosz”, amelyben az élet minden szegmense benne rejtett.⁸ A kahal fennmaradása, főleg a közösségek autonómiájának megerősödése szempontjából mégis a legfon-

6 Fennmaradt 1595-ből a krakkói közösség 95 pontból álló szabályzata, amely bizonyítja, hogy milyen széles körű volt egy-egy kahal tevékenysége. Hasonló közösségi alkotmányt ismerünk Morvaországból is, melyet 1745-ben fordítottak le jiddisből németre, és 311 paragrafusból állt. A kahalokról lásd: Katz, 2005; Guesnet-Polonsky, 2022.

7 Katz, 2005. 120.

8 Rosenfeld, 1918. 237.

tosabbnak az adók beszedése és a beszedett pénz befektetése számított. Ezt a feladatot egy külön testület végezte, amelyet *simplemek* neveztek. Nemcsak a hitközség tagjainak adóját fektette be a vezetőség, hanem a keresztény társadalom tagjai közül is sokan bízták a pénzüket a kahalra, így a nemesek, polgárok, sőt még a katolikus egyház is. Az uralkodó és annak tisztviselői mindig közvetlenül a közösség vezetőivel tárgyalták meg a gazdasági, adózási kérdéseket, vagy éppen az autonómia kiszélesítésének ügyét, az egyes kehillatagok mint egyének nem léphettek közvetlenül kapcsolatba az állami szervekkel, nem üzletelhettek egyénileg, csak a vezetőségen keresztül.⁹

Ez a gyülekezeti struktúra nemcsak Lengyelországra volt jellemző Európában, de itt teljesedett ki leginkább a hatásköre. A lengyel zsidóság esetében egyedülállónak számított a régiók, azaz országrészek közötti együttműködés. Több országban tettek kísérletet arra, hogy létrehozzanak egy olyan szervezetet, amely az összes zsidó közösség felett áll, de ez csak Lengyelországban valósult meg. Az egyes országrészek (Nagy-Lengyelország, Kis-Lengyelország, Vörös-Oroszország és Litvánia) küldöttei, akik a rabbik és a kahal elöljárói közül kerültek ki, a váádnak nevezett gyűlésen – amelyet *Négy Ország Tanácsának* is neveztek – évente döntöttek a zsidóság életét érintő legfontosabb kérdésekről. Elsősorban az adók beszedéséről és befektetéséről folyt a vita, de szükség esetén bizonyos ügyekben az uralkodóhoz fordultak.¹⁰

Először 1581-ben, Lublinban ült össze a zsidó országgyűlés. A küldöttek megválasztották a vezetőséget (*generalitas*), melynek élén a *marsall* állt. A váádok hatévenként választották meg a zsidó marsallt, aki a lengyel zsidóság feje lett, ezáltal ő képviselte a zsidóságot a királyi udvarnál, és rendelkezett a kivetett adók mértékéről. Előfordult, hogy egy-egy tehetős küldött megvette ezt a tisztséget. Az adóügyeken kívül a váád feladatköre igen széles körű volt: jótékony célú gyűjtést rendezett, gondoskodott az árva gyerekek elhelyezéséről, a hajadonok férjhez adásáról, szabályozta a haszonbérleti viszonyokat, de a zsidóellenes atrocitásokra is reagált. A váád vezetősége tárgyalt az állami hatóságokkal, a tartomány és a szejm képviselőivel.¹¹

Sajátos és meglehetősen nehéz tisztséget látott el a *stádlán*, a közvetítő, szószóló. Az volt a feladata, hogy minden idejét a keresztény világgal való kapcsolatteremtésnek, illetve kapcsolattartásnak szentelje, ezért rengeteget kellett utaznia, sok nyelvet kellett ismernie, jártasnak kellett lennie a jogban és a helyi politikai viszonyokban. Ezt a posztot rendkívül tehetséges és képzett emberek töltötték be, akik olyan családokból származtak, amelyek biztosítani tudták, hogy ezt a sokfajta tudást a stádlánok elsajátítsák.

1623-ban a litvániai kahalok kiváltak a Négy Ország Tanácsából, és *Főközösségek Tanácsa* néven saját parlamentet hoztak létre, amelynek küldöttei az öt legnagyobb gyülekezet tagjaiból kerültek ki. A Négy Ország Tanácsát és a marsall tisztsé-

⁹ Haumann, 2002. 24–33.; Guesnet–Polonsky, 2022. 6–12.

¹⁰ Ring, 2001. 108–109.

¹¹ Rosenfeld, 1918. 235.; Haumann, 2002. 34.

gét az utolsó lengyel uralkodó, II. Szaniszló Ágost (1764–1795) szüntette meg 1764-ben, de az autonómia alsóbb szervei még hosszú ideig fennmaradtak.

A 18. század folyamán egyre súlyosabb helyzetbe kerültek a kahalok a rendkívül nagymértékű eladósodásuk miatt, ezzel együtt a hagyományos zsidó társadalom modellje is válságba jutott. A lengyel területek közül Galíciában volt a legrosszabb a helyzet, mert itt a nemesek és főleg a katolikus egyház hatalmas kölcsönöket adtak a zsidó közösségeknek, amire a gazdasági helyzet, a 18. századi háborúk, majd az új határok által szétzúzott korábbi gazdasági szerkezet átalakulása miatt már képtelenek voltak.¹²

A 18. század közepén már nagyon komoly kihívásokkal kellett szembesülniük a kahaloknak. Ennek a válságnak csak részben volt okozója a lengyel állam anarchiába sülyedése: a zsidó közösségnek elsősorban belső problémákkal kellett szembenéznie. A kehillák vezetése oligarchikussá vált, ami morálisan kezdte ki a belső viszonyokat és akadályozta a mobilitást. A 18. századtól egyre több zsidó peres ügyeiben nem a zsidó bíróságokhoz fordult, aláásva ezzel a zsidó autonómia egyik alapelemét, a zsidó joghatóságot. A korona és a nemesség versengő követelése kikezdte a zsidó közösségek alkotmányos alapját és biztonságát.¹³

Messianisztikus irányzatok

Ami a belső konfliktusokat illeti, a legnagyobb hatást a közösségen belüli viszonyokra az úgynevezett messianisztikus irányzatok megjelenése gyakorolta. Az irányzatok előzményei a 16. századi Szentföldre vezethetők vissza, ahol egyre erősebbé és népszerűbbé vált egy misztikával, kabbalával foglalkozó csoport, amelyet Isaac Luria (1534–1572) rabbi vezetett. Az alapvetően elitista mozgalom nagy népszerűsége tett szert a tömegek körében is. Tanításainak a messiásvárás is fontos részét képezte. Rövid időn belül a Luriát követő kabbalamagyarázók szembekerültek a hagyományos Talmud-magyarázó elittel, és ez a következő évtizedekben végletekig megosztottá tette a zsidóságot, ami a közösségek lassú bomlását eredményezte.¹⁴

Az első álmessiás-mozgalom, amely mély hatást gyakorolt a kelet-európai zsidóságra, a szmirnai szefárd zsidó, Sabbataj Cvi (1626–1676) vezette sabbatizmus volt. Az önmagát Messiásnak kikiáltó Cvi is a kabbalista tanításokból indult ki, az újdonságot leginkább a bűn fogalmának értelmezése jelentette. Cvi szerint a hagyományos zsidó parancsolatok megszeghetők, ha azt misztikus áhítattal cselekszik. Elgondolása szerint a Messiás végtelen kínok között vállalja magára az eredeti harmónia visszaállítását a Földön, maga is enged a gonosznak, hogy aztán belülről győzze le. Tisztátalanná válása által tisztul meg.¹⁵ A megváltásnak e sajátos formájú ígérteit a sabbatista mozgalom követői orgiákban kiteljesedő rituálékban élték meg.

¹² Katz, 2005. 331–332.

¹³ Hundert, 2004. 106–112.

¹⁴ Luriáról lásd: Liebes, 1993; Scholem, 1995; Goldish, 2004.

¹⁵ Haumann, 2002. 55.

Sabbataj Cvi tanai rendkívül gyorsan terjedtek egész Kelet-Európában, de különösen az 1648-as Bogdan Hmelnickij-féle kozáklázadást kísérő pogromoktól meggyötört lengyel zsidóság körében találtak számos követőre. Ebből is látszik, hogy a folyamatos veszélynek kitett közösségeknek a hagyományos rabbinikus judaizmus már nem tudott megfelelő válaszokat adni. A sabbatiánus mozgalom egyértelműen kikezdte a kahal vezetésének tekintélyét.

Cvi tevékenysége a szultán nemtetszését is kiváltotta, ezért 1666-ban Konstantinápolyban letartóztatták, és választás elé állították: vagy áttér az iszlám hitre, vagy kivégzik. Cvi az előbbi választotta, és számos híve követte az aposztáziában, de sokan titokban mégis megmaradtak sabbatistának. Őket nevezték *döhnmehek*, központjuk Szaloniki lett.¹⁶

Sabbataj Cvi halála után közel 80 évvel újabb álmessias tűnt fel Lengyelországban, pontosabban Podóliában. Fontos megjegyezni, hogy a 17. század folyamán a podóliai zsidóság sajátos, a többi lengyel területtől eltérő helyzetbe került. Miután Lengyelország csúfos vereséget szenvedett az Oszmán Birodalomtól és a Krími Kánságtól, az 1672-es bucscsi békében le kellett mondania néhány területéről a törökök javára, így a Braclavi és a Podóliai vajdaságról. A karlócai béke (1699) értelmében azonban ezek a területek ismét a Rzeczpospolitáé lettek. Az oszmán fennhatóság alatt töltött 27 év alatt a podóliai zsidóság szoros kapcsolatokat épített ki a törökországi hittestvérekkel, és számos zsidó család települt ide Moldvából és Havasalföldről is. Miután a terület újból lengyel fennhatóság alá került, a podóliai zsidók követelték, hogy a Négy Ország Tanácsát bővítsék egy ötödik területtel. 1719-ben ez meg is valósult, a podóliai országrész függetlenedett a lwówi rabbinátustól és Satanów székhellyel önálló adóbeszedési jogot szerzett. Mindeközben a terület több évtizeddel Sabbataj Cvi halála után a szekta legfontosabb bázisa maradt a Rzeczpospolitában.¹⁷

Ilyen körülmények között bukkant fel 1755 körül Jacob Frank, aki az Oszmán Birodalomból érkezett Podóliába. Frank 1726-ban született Korolivkában, a Rzeczpospolita területén, de családjá még gyermekkorában elköltözött az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt álló Moldvába, majd Havasalföldre. Számos várospanban élt fiatalkorában, így Csernovicban, Szmirnában, Konstantinápolyban és Bukarestben is. Vita tárgyát képezi, vajon apja már Lengyelországban is sabbatista volt-e, és ezért kellett elhagynia az országot, vagy csak az Oszmán Birodalomban került a sabbatistákkal kapcsolatba, mindenesetre a fia, Jacob egy alapvetően szefárd zsidó és muszlim világban szocializálódott, és felnőttként már Sabbataj Cvi követőjének tartotta magát. Jacob Frank 1753-ban Szalonikibe költözött, ahol megismerkedett az ottani sabbatisták legradikálisabb irányzatával, amelynek korábban Beruchjah Russo (török nevén Osman Baba) volt a vezetője. Russót a helyi dönmeh szekta Sabbataj Cvi reinkarnációjának tartotta.

Amikor Frank 1755-ben visszatért Szalonikiből Lengyelországba, egyáltalán nem beszélt lengyelül, és valószínűleg jiddisül sem, ennek ellenére néhány éven

¹⁶ A sabbatizmusról lásd: Biale, 1979; Scholem, 1989; Goldish, 2004; Rapoport-Albert, 2011.

¹⁷ Maciejko, 2011. 17–18., 38.

belül a hagyományos rabbinikus judaizmus elleni lázadás legbefolyásosabb alakja lett, és neki tulajdonítható a zsidóság történetének egyik legnagyobb törése, aminek nyomán követői áttértek a kereszténységre.¹⁸

Jacob Frank felkereste azokat a közösségeket, amelyek már a 17. század végén is ismertek voltak eretnek beállítottságukról (Korolówka, Jezierzany, Busk, Rohatyn). Híres kabbalistaként és a szaloniki dönmeh követeként mutatkozott be. Lengyelország egyébként Frank teológiájában kulcsszerepet töltött be, valamilyen új ígéret földjének tekintette, és ellentétben Sabbataj Cvivel, aki vissza akarta vezetni a zsidóságot a Szentföldre, Frank Lengyelországban látta a zsidóság ideális otthonát.

Tanításainak egyik fő gondolata a Tórával való szembefordulás volt, de számos tevékenysége és rituáléja a Talmud tagadására, illetve a *halacha*, a rabbinikus törvények áthágására buzdított. Különösen a szexualitás kérdésében döntött tabukat, akárcsak Sabbataj Cvinél, Frank követőinél is megjelenik „a bűnökön keresztül való felsőbb világba jutás” tézise. A szexuális szabadosság leglátványosabb és nagy visszhangot keltett példája volt az úgynevezett lanckoronai incidens, amikor Frank követői egy meztelen nőt körbetáncolva orgiát rendeztek, értelmezésük szerint a nő a Tórát szimbolizálta.

Az incidens a katolikus egyház és a lengyel rabbinátus figyelmét is felkeltette, ezért Frank kénytelen volt elhagyni Lengyelországot, miközben a rabbinikus bíróságon a sabbatistákat azzal vádolták, hogy megszegték az alapvető erkölcsi szabályokat és a halacha törvényeit. A rabbik kérésére a helyi lengyel hatóságok letartóztatták a résztvevőket. 1756-ban Brodyban a rabbinikus bíróság heremet (kiközösítést) hirdetett a frankisták ellen, amit a Négy Ország Tanácsa konstantynóvi ülésén megerősített. Frankot, mint török alattvalót, szabadon engedték. Frank visszatért az oszmán területekre, ahol gyorsan áttért az iszlám hitre.¹⁹

Ekkor a frankisták váratlan helyről kaptak támogatót Mikołaj Dembowski Kamieniec Podolski-i püspök személyében. A szektát kiközösítéssel sújtó rabbik a lanckoronai eset miatt a püspökhöz fordultak azzal a kéréssel, hogy a katolikus egyház is ítélje el a frankistákat, mivel szertartásaik a mágia elemeit is tartalmazzák, és erkölcstelen magatartásuk árt a keresztényeknek is. A püspök azonban lehetőséget látott az álmissiás-mozgalomban. Mivel Frank és hívei elutasították a Talmudot,

18 A Jacob Frank vezette frankista álmissiás-mozgalom lengyel kultúrtörténetre gyakorolt hatását az elmúlt években kezdték felfedezni Lengyelországban. Adrian Panek 2011-ben nagyszabású filmet rendezett Frank életéről *Daas* címmel. Ugyanebben az évben jelent meg Paweł Maciejko monográfiája, amely eddig a legalaposabb leírása Frank életének és a szekta működésének (Maciejko, 2011). 2014-ben látott napvilágot Olga Tokarczuk *Jakub könyvei* című monumentális regénye, amely Nobel-díjat kapott. Mind-egyik alkotás Frankot egy tehetséges szélhámosnak, démonikus figurának ábrázolta, aki kétségtelenül karizmatikus személy lehetett.

19 Frankról és a frankistákról lásd még: Scholem, 1995; Maciejko, 2011. A frankisták lengyelországi tevékenységéhez fontos forrás Dov Ber Birkenthal (1723–1805) vagy más néven Bolechovi Ber műve. A bolechovi borkereskedő, Dov Ber 1759-től maga is részese volt az eseményeknek. Széles körű műveltséggel és nyelvismerettel rendelkezett, tolmácsolt az 1759-ben Lembergben lezajlott hitvitában. Az események mély nyomokat hagytak benne, egy teljes művet szentelt a frankista szektának (*Divrei Binah*, Bölcsesség szavai), melyet 1800-ban fejezett be. A páratlan forrásértékű munka, amelyet 1911-ben Abraham Jacob Brawer talált meg Tarnopolban (Galícia) Joseph Perl, a híres galíciai maszkil könyvtárában, sajnos máig kiadatlan. Jelenleg a jeruzsálemi Israel National Libraryben található.

és csak a kabbala szent könyvét, a Zohart ismerték el, amely nem mond ellent a keresztény szentháromságtannak, Dembowsi alkalmasnak tartotta őket, hogy áttérjenek a kereszténységre. Ezért a püspök 1757. június 20–28. között Kamieniec Podolskiban hitvitát rendezett a talmudisták (rabbik) és a Talmudot tagadó frankisták között. A vitán, amelyen Frank nem is vett részt, Dembowski a frankisták javára hozott ítéletet. A bíróság úgy döntött, hogy a zsidók egyénileg áttérhetnek az egyik „felekezetről” a másikra. A frankistákat Talmud-ellenes zsidókként határozták meg, de jogaik, kiváltságaik és kötelezettségeik a Rzeczpospolitában élő többi zsidóéval azonosak maradtak.²⁰

A vita utóhatásaként a püspök elrendelte a Talmud Lengyelországban található valamennyi példányának megsemmisítését, így 1757 nyarán Kamieniec Podolski főterén körülbelül tízezer példányt égettek el, miközben szerte az országban zsidóellenes megmozdulásokra került sor. Az elszabadult indulatoknak csak Dembowski püspök novemberben bekövetkezett váratlan halála vetett véget.²¹

A püspök halálával a frankisták ismét támogató nélkül maradtak, ami újjáélesztette az ellenük irányuló gyűlöletet a rabbik és a gyanakvó keresztény világ részéről is. Az eretnekek elleni hadjárat kettős erővel kapott lábra, ezért a frankisták közül sokan Törökországba menekültek, ahol csatlakoztak Frankhoz, és áttértek az iszlámra.

Váratlanul megint fordult a széljárás a sabbatisták javára. Egy másik katolikus püspök, Kajetan Sołtyk (1715–1788) sietett a segítségükre. Sołtyk még kiejvi püspökként, 1753-ban Zsitomirban részt vett egy rituális gyilkossági per szervezésében, aminek következtében 13 zsidót halálra ítélték. Már akkor is lehetett tudni, hogy az ügy körül számos visszaélés történt, ami még a hatóságoknak is feltűnt. A püspök úgy döntött, hogy a frankisták segítségével javít megtépázott reputációján, és rávette a szektát, hogy erősítsék meg a rituális gyilkosság évszázados keresztény vádját. Sołtyknak sikerült meggyőznie III. Ágost királyt, hogy engedje vissza a frankistákat Lengyelországba, így 1758. július 11-én a Talmud-ellenes szekta tagjai és maga Jacob Frank is visszatért Törökországból.

1759. február 20-án a Sołtyk püspök által rendezett vitán a frankisták azzal vádolták a zsidókat, hogy keresztények vérért használják rituáléikon. Ezzel a szekta tagjai elnyerték a lengyel katolikus elit támogatását, de mindez azt is jelentette, hogy immár örökre elvesztek a zsidóság számára. Ezt a visszafordíthatatlanságot teljesítette be Jacob Frank, amikor 1759-ben Lwówban ő és hívei áttértek a kereszténységre, ilyesmire Lengyelországban sem előtte, sem utána nem volt példa. A szekta tagjainak ez komoly haszonnal járt: egy 1588-as litván törvény értelmében a keresztény hitre áttért zsidók a nemesség tagjai lettek, 1790-re közel 24 ezer zsidó keresztelkedett ki a Rzeczpospolitában.²²

1760-ban, befolyásuk tetőpontján Frank és követői bevonultak Varsóba, azonban kétségek merültek fel vele szemben mind a nemesség, mind a katolikus

20 Maciejko, 2011. 131–132.

21 Uo. 86–87.

22 Uo. 257.

klérus részéről, hogy mennyire őszinte a megtérése. Néhány hónappal később le tartóztatták, és a częstochowai Jasna Góra-i kolostorba zárták családjával és néhány hívével együtt. Eredetileg a katolikus egyház ideiglenes fogva tartásnak szánta, hogy csökkentse Frank befolyását a követői körében, de 13 év ott-tartózkodás lett belőle. Jasna Górán, a Szűz Mária-kultusz központjában dolgozta ki teológiájának végső változatát, amely többé-kevésbé változatlan maradt haláláig.

1772 augusztusában, a Lengyelország első megcsonkítása után kialakult káoszban Frank 13 év után szabad lett. 1773 januárjában Varsóba érkezett, majd két hónappal később elhagyta várost, és soha többé nem tért vissza Lengyelországba. 1773-ban Frank a morvaországi Brünnben telepedett le, ahol követői lejegyezték és összeállították a szektavezér tanításait, *Az Úr szavainak gyűjteményét* (Zbiór słów pańskich), amely Frank prédikációiról, hétköznapi beszélgetéseiről készített feljegyzéseket tartalmazott, de szerepeltek benne közmondások és mesék is. Az is kiderül a kötetből, hogy számára a katolicizmusra való áttérés csupán egy állomás a *daas*²³ elnevezésű jövőbeli vallás megteremtéséhez. Nem sokkal a könyv megírása után Frank elhagyta Brünn, és udvarával együtt Offenbach am Main kastélyában telepedett le, ahol hamarosan meghalt (1791).²⁴

A 18. századi lengyel zsidó közösségeket azonban nem csak a sabbatizmus és a frankizmus álmessias-mozgalmai kezdték ki. Jacob Frank megjelenésével szinte egy időben egy másik mozgalom is elindult. A népi jámborságnak is nevezett haszidizmus megjelenése tovább bomlasztotta az évszázados kehillarendszert.²⁵

A mozgalom a 18. század közepén, Podólia és Volhínia területén jött létre. Alapítója Jisráel ben Eliézer (1700–1760), azaz Báál Sém Tov (Best, az Isteni név tudója). Karizmatikus személyiség volt, aki jól ismerte, hogyan lehet a hétköznapi emberekre, a szegényebb néprétegre hatni. A szegénység, a pogromok üldöztetéseinek következtében a 18. századi lengyel zsidóság fogékonnyá vált mindenre, ami vigasztalást nyújtott.

Best nem írt le semmit, tanítványai, az úgynevezett *maggidok* (tanítók) terjesztették tanait. Szinte új vallást teremtettek, de – ellentétben a sabbatizmussal és a frankizmussal – fel sem merült a hitehagyás gondolata, a haszidizmus elsődleges célja a judaizmus megreformálása volt. Martin Buber vallásfilozófus szerint a haszidizmus újszerűen átalakította a judaizmus két formáját – a halachikus és a kabbalisztikus judaizmust – misztikus judaizmussá.²⁶

A haszidizmus teljesen mentes volt azoktól a botrányoktól, szexuális kicsapongásoktól, amelyek a két álmessias-mozgalom történetét végigkísérték. A családokra viszont kifejezetten negatívan hatott a mozgalom. A hasziddá váló családtagot a többiek eretneknek tartották és kiközösítették. Az ünnepeket és a hétköznapiak jelentős részét a haszid a *caddik*jával (igaz ember) töltötte, és nem a saját

23 A vallást vagy tudást kifejező héber szó alapján.

24 Maciejko, 2011. 233–261.

25 A haszidizmusról lásd: Buber, 1960; Mahler, 1985; Rapoport-Albert, 1996; Weiss, 1997; Etkes, 2004; Hundert, 2004.

26 Buber, 1960. 124–125., 144.

családjával. Teljes mértékben férfiközpontú közösségek jöttek létre, a nőknek nem sok tér jutott a haszidok világában, alapvetően lenézték őket.

A haszidizmus tanításának központi elemét a jámbor életigenlés képezte. Követői szerint Isten előtt nem a törvények szigorú betartása a fontos, hanem az odaadó szeretet, a jóakarát és a lélek tisztasága. Elvetették az aszkézist, úgy vélték, bármilyen hétköznapi cselekedettel lehet szolgálni az Urat, akár tánccal, énekléssel is. Fontos, hogy ez individuális élmény legyen a hívek számára.

A rabbinikus judaizmussal ellentétben itt a caddik vagy rebbe a központi figura, aki mint valami uralkodó teljes mértékben a közösség fölé magasodik. Pozíciója örökölhető, ezért a 19. századra már jó néhány ismert caddikdinasztiáról beszélhetünk Kelet-Európában. Általában a haszidok lojálisak maradtak a rebbejük dinasztiájához. A caddik közvetítő Isten és ember között, aki jóval több volt hívei szemében, mint egy „egyszerű” rabbi: csodákat, az élet minden területére vonatkozó és beteljesülő jóslatokat vártak tőle. Tekintélye nem a Talmud ismeretéből fakadt, hanem az eksztatikus élményből, amelyet képes volt átadni híveinek. Ilyen funkció, pozíció a kehillákban teljesen ismeretlen volt, mivel ott egy testület irányította a közösséget. Nyilván nem szorul magyarázatra, hogy ez teljesen felborította a kahal eddigi struktúráját.

Az eleinte szektaként számontartott mozgalom, amely főként a szegényebb zsidó réteget tömörítette, hamar kinőtte kereteit, annyira, hogy Lengyelországban és Oroszországban a haszidok száma nagyobb lett, mint a mozgalmat ellenzőké. Lengyelország felosztása után a porosz területet leszámítva mindegyik államban az ott élő zsidóság jelentős része a haszidizmus hatása alá került. Galíciában, Bukovinában és az oroszországi lengyel területeken is a zsidó közösségek legtöbbszörében, de Magyarország északkeleti vármegyéiben is az új mozgalom lett a domináns erő. A megszorodott haszid közösségek egy-egy caddikdinasztia köré csoportosultak.

A haszidok és a rabbinikus judaizmus képviselőinek leglátványosabb együttműködésére Vilnában került sor, abban a városban, amely évszázadok óta a talmudista tudományosság fellegetvárának számított. A helyi zsidóság megkérdőjelezhetetlen tekintélyű vezetője, Eljahú ben Slomo Zálmán (1720–1797) vilnai gáon a haszidizmus áldáz ellensége lett. Szerinte a haszidizmusban túlzottan dominálnak az érzelmek, pedig a zsidóság megmaradását a törvények betartása garantálhatja. Különösen a „deviáns” magatartásuk, vagyis a Tóra tanulásának elhanyagolása, Zohar-értelmezésük és sajátos életvidámságuk zavarta a gáont, és eretneknek nyilvánította őket, a velük való vitát elutasította.

A vilnai közösségi vezetők rendkívüli ülésre gyűltek össze 1772 tavaszán, és gyakorlatilag hadat üzentek a haszidizmusnak, átokkal sújtották a haszidokat. Ekkor érkezett a városba a gáon legnagyobb ellenfele, Snéur Zálmán (1748–1803) is, aki meg akarta győzni a vilnaiakat, ami azonban nem sikerült. A kiközösítéshez számos lengyelországi kehillához fordult, és a két tábor közötti küzdelem a gáon halálával (1797) sem ért véget.²⁷

²⁷ Lederhendler, 1989. 43–46.

A haszidok hányattatásai Lengyelország felosztása után is folytatódtak. Snéur Zálmánt az orosz hatóságok többször is letartóztatták, mert ellenfelei azzal vádolták, hogy új vallást akar teremteni. Zálmán sok szempontból megújította a haszidizmust: hívei visszatértek a szent szövegekhez, szakítottak a túlfűtött mágikus és misztikus tendenciákkal, Zálmán a bölcsesség, értelem, felismerés jelszavával új alapokra helyezte mozgalmát. Ez az irányzat a máig létező chabad haszidizmus.²⁸

A mozgalom elsöprő kelet-európai sikerének az egyik titka, hogy sok helyen domináns szociális erővé vált. A felosztás előtti időkben az anyagi és erkölcsi válságban vergődő lengyel zsidóság számára a haszidizmus tanaiban megjelenő egymás iránti felelősségvállalás, testvériség realitássá vált. Nem sikerült törekvéseit rossz színben feltüntetni, követőit szektának minősíteni és a zsidó társadalom peremére szorítani. A vezetők megőrizték egyéniségüket és sajátos életvitelüket anélkül, hogy szakadást okoztak volna a judaizmuson belül, vagy megbontották volna a zsidó vallás és a kehilla egységét.²⁹ A haszidok nagyobb tekintélynek tartották saját caddikjukat, mint a hivatalos zsidó vezetőséget, de nem törekedtek új intézményrendszer, új struktúra kialakítására, inkább a már meglévő elfoglalására törekedtek. Viszont nem akarták a kahalon belüli funkciókat sem eltörölni, sem megváltoztatni, és nem követeltek szociális reformokat sem.³⁰

A cári Oroszországban

A cári Oroszországban Lengyelország felosztása előtt elenyésző számú zsidó élt. A Rzeczpospolita területi megcsonkításával viszont igen jelentős lélekszámú közösségek kerültek orosz fennhatóság alá. Létszámuk 1820-ra már elérte az 1,6 millió főt a 46 milliós összlakosságú birodalomban. Az Orosz Birodalomhoz csatolt területeken a kahal hatalmát az első évtizedekben a cárok inkább megerősítették, valószínűleg a már orosz fennhatóság alatt élő zsidók nem is nagyon vették észre, hogy új országba kerültek.³¹

Az oroszországi zsidóság történetét végigkísérte az integráció és a szegregáció. Nagy Katalin (1762–1796) 1791-ben létrehozta a 16 kormányzóságból álló, úgynevezett *letelepedési övezetet (cserta oszedlosztyi)* vagy más néven *lakhatási zónát*. Ez a több mint egymillió négyzetkilométer nagyságú terület, amely magában foglalta a mai Belorusszia, Lettország, Litvánia, Moldova és Ukrajna jelentős részét, 1917-ig az oroszországi zsidóság kijelölt lakhelyévé vált, amelyet csak különleges engedéllyel lehetett elhagyni.³²

Az 1772. évi felosztás után a zsidókat egyenlővé tették a többi népcsoporttal. A polgársághoz sorolták őket, de ez rendi, nem pedig modern állampolgári

28 Haumann, 2002. 81.

29 Molnár, 2003. 74–82.

30 Ettinger, 1996. 72.

31 Az Oroszországhoz került zsidóságra lásd: Dubnow, 1946; Kier, 1986, 2000; Фельдман, 2005; Будницкий–Долбилов–Миллер, 2006; Барталь–Пурье, 2013.

32 Avrutin, 2011. 109–113.

egyenjogúsítás volt, és nem vált a hétköznapiakban tényleges jogforrássá. II. Katalin zsidókra vonatkozó törvényei azáltal, hogy ratifikálták közösségi autonómiájukat és vallási intézményeiket, hozzájárultak a zsidók elkülönüléséhez a lakosság többi részétől, ugyanakkor ösztönözték integrációjukat az uralkodó által létrehozott új közigazgatási intézményekbe, a városi önkormányzatokba, valamint a kereskedőcéhekbe.³³

Az első átfogó statútum, amelyet I. Sándor (1801–1825) uralkodása idején, 1804-ben adtak ki, fenntartotta a zsidó közösség és a kahal jogi autonómiáját. Folytatódott II. Katalin liberális politikája, több gyakorlati intézkedéssel kiegészítve. Ekkor engedélyezték, hogy a zsidók a nem zsidó oktatási intézményekbe is beléphetnek. A cár azt is felvetette, hogy ingyenföldet ajánlanak fel számukra gazdálkodás céljából, ha áttérnek az ortodox vallásra, de az ötlet nem volt népszerű.

Az 1804-es szabályzat a rabbikra hagyta a kahal vallási és igazságszolgáltatási feladatait, és rájuk bízta az állami adók beszedésének és a pénzeszközök kezelésének felügyeletét, de megtiltotta, hogy a kormányzat tudta nélkül új adókat vessenek ki. A kahal képviselőinek számát, akiket a kormány jóváhagyásával választottak meg három évre, a törvény nem határozta meg. Megkülönböztették viszont a foglalkozási kategóriákat: földműves, iparos, kereskedő és városlakó, a zsidóknak lehetőségük lett céhekbe belépni. Az uralkodó egyik fő törekvése az volt, hogy a falvakból, illetve a porosz határ közeléből eltávolítsák őket, így 1825-ben a határ 25 kilométeres körzetéből is el kellett költözniük.³⁴

I. Sándor uralkodásának idején zajlott a kehillák és a haszidok közötti legélesebb küzdelem. A kormányzat is tisztában volt a konfliktus súlyosságával, ennek ellenére nem avatkozott be a két csoport viszályába. Minden városnak vagy falunak csak egy kehillája lehetett, tekintet nélkül arra, hogy a zsidó lakosság hány felekezetre vagy szektára oszlott. Azzal, hogy az állam nem avatkozott be a két tábor küzdelmébe, kifejezetten gyengítette a kahalokat. A váád felszámolása után a közösségnek a haszidokkal szembeni konfliktusban az államhoz vagy egyéb patrónushoz kellett fordulnia, de azok elismerték a haszid mozgalom létjogosultságát. Az 1804-es rendelet lehetővé tette, hogy ha egy közösségen belül olyan nagyok az ellentétek, hogy nem akarnak közös zsinagógát használni, a haszidoknak is lehetővé kell tenni, hogy saját imaházat építsenek, de nem válhatnak ki a kehillából. Most látszott csak igazán, hogy a váád megszüntetése destabilizálta, döntésképtelenné tette a közösségeket. Eli Lederhender szerint a Négy Ország Tanácsának eltörlése és a haszidizmus gyors terjedése között ok-okozati összefüggés van.³⁵ Történtek erőfeszítések az országos tanács visszaállítására 1815 és 1818 között, de a cári kormányzat egyáltalán nem akart egy „szuprakahalt”.³⁶

I. Miklós (1825–1855) személyisége sokkal autokratikusabb volt elődeinél, mindenféle alkotmányos reformot mereven ellenzett. A zsidóság szempontjából a legjelentősebb változásnak a kötelező katonai szolgálat elrendelését tekinthet-

33 Sz. Bíró, 1995. 9–11.

34 Levitats, 1970. 32–34.

35 Lederhender, 1989. 40.

36 Lederhender, 2008. 154.

jük (1827). A Rzeczpospolitában a zsidók nem teljesítettek katonai szolgálatot. Ellentétben a Habsburg Birodalommal vagy a nyugat-európai gyakorlattal, az oroszországi kötelező katonai összeírás és katonai szolgálat nem emancipatórikus lépés volt a zsidóság szempontjából. A kahalra morálisan rendkívül nehéz feladat hárult, ugyanis a közösség vezetőinek kellett kiválasztani meghatározott számú férfit a 25 évig tartó katonai szolgálatra. Emellett a zsidók előtt is megnyitották a Nagy Péter által létrehozott, úgynevezett kantonista zászlóaljakat. 12–25 év közöttieket hívtak be ezekbe, de előfordult, hogy ennél fiatalabbakat is elküldtek a közösség elöljárói a kantonista iskolákba, ahol hatéves oktatás és katonai képzés után kellett teljesíteni a 25 éves katonai szolgálatot. A kehilla vezetői azzal szembesültek, hogy gyermekeket kell küldeniük a hadseregbe. Az oroszországi zsidók jogosan aggódtak amiatt, hogy a behívott fiatalok többsége és sok felnőtt katona áttér a keresztény hitre, és elvész a judaizmus és családja számára. Ugyanakkor léteztek a zsidóságon belüli csoportok, amelyek mentesültek a besorozás alól. Ilyenek voltak a rabbik, a kereskedőcéhek tagjai és a földművesek.³⁷

Ez a besorozási rendszer egyértelműen korrupcióra ösztönözte a kahalt, ami végképp aláásta a kehilla már amúgy is megtépzott tekintélyét. A közösség vezetői arra törekedve válogatták ki hitsorsosait a katonai szolgálatra, hogy lehetőleg a „nem hasznos zsidókat” küldjék a cári hadseregébe, így a koldusokat, a kevésbé iskolázottakat, az árva gyermekeket. A kehilla adózóképességének megtartása érdekében az adófizető középosztálybeli családfők túlnyomórészt mentesültek a sorozás alól, és a vezetők is megvédték saját gyerekeiket és a közösség más jómódú családjainak fiait.

Szintén I. Miklós uralkodása alatt történt az a zsidóság szempontjából látványos rendkívül fontos kormányzati intézkedés, hogy 1844-ben formálisan eltörölték a kahalt, az autonóm zsidó közösség végrehajtó hivatalát, és a zsidókat a helyi állami hatóságok formális ellenőrzése alá helyezték. Tulajdonképpen csak magát a kahalt szüntették meg, nem pedig az autonóm zsidó közösséget. A zsidóság továbbra is maga intézhette a vallásgyakorlat részének tekintett ügyeket. A vallási és világi ügyek közötti különbséget azonban sohasem határozták meg egyértelműen, így jogilag ellentmondásos helyzet alakult ki. A kehilla végrehajtó szerve most hiányzott, ugyanakkor a közösség továbbra is önálló jogi személy volt, amely az adóztatásért és a katonai összeírásért is felelős maradt.³⁸

A Habsburg Birodalomban

Az osztrák és porosz területeken kezdettől fogva jelentősen csökkentették a zsidó közösség autonómiáját a kormányzatok, amelyek a felvilágosult abszolutizmus ideológiája alapján megkísérelték egységesíteni az állam területén az összes intézmény ellenőrzését. Az állami centralizáció azt jelentette, hogy sürgőssé vált a zsidó

³⁷ Stanislawski, 1983. 16–19.

³⁸ Uo. 29.

tották a továbbiakban, hogy egyes csoportok, közösségek és az állam között közvetítő testületek álljanak. A kormányok ezért egyre jobban beavatkoztak a zsidó közösség mindennapi működésébe olyan területeken, mint az adózás, az oktatás és a katonai szolgálat, és ez gyakorlatilag felszámolta a zsidó közösség autonómiáját.³⁹

Az első katonai felmérés szerint 1773-ban 224 981 zsidó élt Galíciában. Az osztrákok ezen az új területen eddig számukra ismeretlen, nagy létszámú és rendkívül rossz szociális helyzetű zsidó népességgel találták magukat szemben. A tartomány elfoglalásával gyökeresen megváltozott a Habsburg Birodalmon belül a zsidóság aránya.⁴⁰

Első galíciai utazása valósággal sokkolta II. Józsefet.⁴¹ Korábban anyja, Mária Terézia fontolgatta a zsidóság kiűzését Galíciából, de fia arra jutott, hogy ezt a hatalmas embertömeget nem szabad kiűzni, mivel az veszélyeztetné a szomszédos nyugati tartományok biztonságát és az ott élő zsidóság helyzetét. Különösen nagy gondot okoztak azok a galíciai zsidók, akik semmilyen tulajdonnal nem rendelkeztek, koldulásból vagy alkalmi munkából éltek, mivel állandóan vándoroltak, és egyetlen közösségben sem voltak regisztrálva.

A Habsburgok politikáját végigkísérte a *hasznosság* elve, vagyis a felfogás, hogy az állam számára hasznossá (*nützlich*) kell tenni a zsidókat. Az osztrákok már uralmuk kezdetén szembesültek a galíciai zsidóság legnagyobb problémájával: közösségeik teljesen eladósodtak és hatalmas összegű tartozásokat halmoztak fel. Ezért az első intézkedések között szerepelt, hogy megtiltották a kahaloknak további kölcsönök felvételét. Ez fontos volt a birodalom gazdaságának szempontjából, mert az eladósodott, kamatokkal is megterhelt közösségek nem tudták fizetni a kormányzat által bevezetett adókat sem. Látva a sok kis közösség zavaros viszonyait, az osztrák kormányzat arra a következtetésre jutott, hogy egy, az egész tartomány felett álló és ellenőrzési hatáskörrel rendelkező szervezetre van szükség, egy kvázi „szuprakahala”.

Mária Terézia 1776-ban kiadott rendeletével létrehozta az úgynevezett *Generaldirektion*ot. Ez az új központi szerv az egész galíciai zsidóság fölött gyakorolta az ellenőrzést, a Generaldirektion pedig a kormányzó ellenőrizte. A kormányzat a zsidó közösségek autonómiáját ekkor még nem szüntette meg, hanem beillesztette a kahalokat az osztrák közigazgatási rendszerbe. Ez az új testület képviselte a zsidóságot a császári közigazgatásban, és ellenőrizte az összes kahalt. Minden zsidó közösség 6–12 közösségi elöljárót (*Gemeindeälteste*) választhatott, hogy pontosan hányat, az döntötte el, hogy a kahal mennyi adót fizetett. Az osztrák hatóságok az adóbefizetés alapján négy osztályba sorolták a zsidóságot: az első osztályba kerültek a legkisebb adót fizető közösségek, melyek 6 tagot delegálhattak, a negyedikbe a legnagyobb adófizetők, ők 12 tagot választhattak. A közösségek választói kollégiumokat állítottak össze, és az általuk megválasztott személyek közül

39 Mária Terézia és II. József galíciai zsidópolitikájáról lásd: Brawer, 1916; Lewin, 1933; Rozdolski, 1962; Barton, 1981; Karniel, 1986; McCagg, 1992.

40 Lewin, 1933. 47.; Karniel, 1986. Appendix 13. táblázat; Mark, 1994. 51–68.; Karády, 2000. 152.

41 Különösen nagy hatással volt rá a Brodyban tett látogatása, ahol akkor Galícia második legnagyobb létszámú közössége, mintegy 30 ezer fő élt.

a kormányzat nevezte ki a számára megfelelő tisztségviselőt. A kahalokat hat körzetbe sorolták be, amelyek azonosak voltak a közigazgatási beosztással. Az osztrák hatóságok minden választást szigorúan ellenőriztek, ami a lengyel időkben elképzelhetetlen volt.⁴²

Újraszabályozták az oktatást is. Minden kahalnak saját nyilvános iskolával kellett rendelkeznie, az iskola vezetését a rabbik gyakorolták, és az összes iskolát a főrabbi felügyelte. Nemcsak a tanárookra terjedt ki az ellenőrzés, hanem a tantervre és a tananyagra is. Mind a három osztályban államilag elismert tanároknak kellett tanítani, a kiválasztásukat a rabbira bízta. Az iskolák minden gyerek előtt nyitottak voltak, a szegények előtt is. Az 1776-os rendelet továbbra is megtartotta, sőt erősítette a kahal szociális ellátórendszerét. Azoknak a szegény vándor zsidóknak, akik állandóan úton voltak, továbbra is biztosította a közösség a háromnapos vendéglátást.⁴³

Az új rendelet átalakította a zsidó közösségek bíraskodási rendszerét. Eddig a kahal rabbija csak a vallási kérdésekben volt illetékes, az 1776-os rendelet értelmében ezentúl ő döntött a kahalon belüli vitás ügyekben, a közösség egyes tagjai közötti vagyoni, jogi, kereskedelmi vitákban. Ugyanakkor minden kahal rabbija a főrabbi joghatósága alá tartozott, utasításait, rendeleteit végre kellett hajtania. Ez a rendelet lényegesen leszűkítette a kahalok döntéskörét, mivel alárendelték azokat a főrabbinak, akik viszont a kormányzásnak voltak kötelesek beszámolni.⁴⁴

II. József többször beutazta Galíciát, az évek folyamán személyes benyomásai is formálták a zsidóságról alkotott képét. Míg Mária Terézia uralkodása alatt a zsidósággal szembeni politika szigorúan fiskális szemléletű volt, addig II. József idején sokkal inkább érvényesült a felvilágosult abszolutista felfogás: a zsidóságot integrálni kell a birodalom többi nemzetisége közé, törekedni kell a teljes emancipációra és az asszimilációra. II. József rendeleteivel végső csapást mért a zsidó autonómiára, gyakorlatilag megszűnt a zsidóság autonóm közigazgatási szerve.

II. József 1785-ben egy, a galíciai zsidókra vonatkozó pátent és 1789-ben egy átfogó zsidórendeletet adott ki, de a köztes időszakokban is számos intézkedésével, rendeletével beavatkozott a zsidóság életébe. Zsidópolitikájának két alapvető pillére volt: egyrészt a fiziokrata tanoknak megfelelően az iparűzés és a kereskedelem helyett a mezőgazdaság irányába akarta a zsidóságot „terelni”, másrészt hitt az oktatás és a nevelés személyiségformáló erejében, amelynek segítségével meg lehet szüntetni a zsidóság nyelvi és kulturális elkülönülését.

Az első komoly reform, amely a közösségek életét alaposan átalakította, az 1781. évi pátens volt. A rendelet kötelezővé tette a kahalon belül a német nyelv használatát, mind szóban, mind írásban. Két éven belül minden közösségi tisztségviselőnek számot kellett adnia németnyelv-tudásáról. Hasonló felfogás érvényesült a zsidó iskolák vonatkozásában: csak az alsófokú képzésben maradhatott meg a jiddis, és német nyelvterületről származó tanárokat helyeztek a kahalok iskoláiba.⁴⁵

42 *Edicta et mandata*, 1776. 80–83.

43 *Edicta et mandata*, 1776. 95–98.; Glassl, 1975. 210.

44 *Edicta et mandata*, 1776. 112–127.; Stöger, 1833. 358.; Glassl, 1975. 198–200.; Karniel, 1986. 294.

45 Karniel, 1986. 437–438.

1785-ben egy nyolc paragrafusból álló pátens jelent meg, amely a kehillák minden autonóm intézményét eltörölte, így a Mária Terézia által felállított testületeket is. A kehillá mint zsidó közösségi forma ugyan ekkor még formálisan megmaradt, de ezzel a rendelettel már erősen korlátozták a jogkörét. A kahalt ettől kezdve egy háromtagú testület, a *Gemeindedirektorium* vezette.⁴⁶

Az 1789. évi galíciai türelmi rendelet hosszú időre meghatározta a zsidóság életviszonyait. A rendelet a teljes jogi emancipációt tűzte ki célul, de a zsidóság úgy élte meg az új törvényeket, mint személyes és közösségi élete elleni durva támadást, mivel egy újabb fontos alkotóelemet bontott le a még megmaradt zsidó autonómiából: megszüntette a kahalrabbi funkcióját, és ezentúl csak a körzeti székhelyeken működhetett egy rabbi, aki több kehillá közös rabbija lett. Gyakorlatilag minden autonóm testületet felszámoltak, a kahal státusza egy céhéhez lett hasonló.⁴⁷

Poroszországban

Poroszországban – hasonlóan Oroszországhoz – Lengyelország felosztása következtében nőtt meg jelentősen a zsidóság lélekszáma. Korábban kizárólag a nagyobb városokban éltek néhány ezres közösségek, például Breslauban, Berlinben vagy Frankfurtban. Az 1793-as és az 1795-ös felosztással, Poznań és környékének megszerzésével 75 ezer zsidóval nőtt a lakosság száma. Amikor 1796–1806 között Varsó térségét is birtokolták, újabb 12 ezer fővel emelkedett a létszámuk, ezzel Poroszországban körülbelül 125–150 ezer főnyi zsidó élhetett.⁴⁸ Akárcsak Galíciában, a zsidó közösségek autonómiáját a porosz területeken is jelentősen csökkentették az abszolutista kormányok, amelyek a felvilágosodás ideológiája szellemében megpróbálták az államot központosítani, az alattvalókat integrálni.⁴⁹

A német területeken zajlott le a leggyorsabban a zsidóság emancipációja. Christian Wilhelm von Dohm (1751–1820) berlini történész, levéltáros 1781-ben adta ki híres művét *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* címmel, amely a német nyelvű felvilágosult abszolutista államok sorvezetője lett a zsidóság „polgári megjobbítása” tekintetében. Dohm a keresztény társadalmat is felelősnek tartotta a zsidóság helyzetéért. A zsidóságnak az állam többi polgárát megillető jogokat követelt. Szerinte a kormányoknak fontos szerepet kell vállalniuk a zsidóság integrálásában. Alaptézise szerint a zsidóság rossz tulajdonságait az üldöztetések váltották ki, amit tovább súlyosbított a vallás, amely elkülönülésre sarkallta őket a társadalom többi részétől. Dohm szerint érdemesebb a zsidókat támogatni, mint más etnikumhoz tartozó bevándorlókat hívni, mivel ők már gyökeret eresztettek és nem kívánnak más országba. Ezzel kimondta a legfontosabb alapelvet, amelynek szellemében számos emancipációs törvényt hoztak.⁵⁰

46 Glassl, 1975. 215–217.; Karniel, 1986. 439–443.

47 Karniel, 1986. 447.

48 Polonsky, 2010. 226.

49 Guesnet–Polonsky, 2022. 12–14.

50 Dohm, 1781; Karády, 2000. 160–161.

A poroszországi területre a zsidó álmessias-mozgalom csak kismértékben, a haszidizmus pedig egyáltalán nem jutott el. Az itt élő zsidóság zöme a polgársághoz tartozott. Ennek következtében a zsidó felvilágosodás, a *haszkala* viszonylag rövid idő alatt meghódította a német zsidóságot, ami hosszú távon asszimilációjához vezetett.

Poroszországban 1797 áprilisában adták ki azt az általános rendelkezést, amely a zsidóság helyzetét szabályozta. A Habsburg Birodalomhoz hasonlóan itt is a hasznosság elvét tartották elsősorban szem előtt, és mélyen beavatkoztak a közösségi szervezetbe. A kehilla hatáskörét a vallási ügyekre redukálták, a rabbinikus bíróságot feloszlatták. A közösség ettől kezdve már nem választhatta meg saját előljáróit, hanem a városi önkormányzat nevezte ki a zsidó tisztviselőket. Számos rendelettel megkísérelték felszámolni a lengyel időkben játszott, a vidék és a város közötti közvetítői szerepüket, amit a porosz hatóságok rendkívül károsnak ítélték. Inkább a városokba irányították őket, de a földművelést és a kézművességet is kifejezetten támogatta a kormányzat. Mindezek az intézkedések kiváltották a zsidóság heves ellenállását, így egy ideig még érvényben maradt a régi kahalrendszer, nem utolsósorban azért, mert az adóbeszedést a kormányzat a kahal nélkül még nem tudta megoldani.⁵¹

A napóleoni háborúk felgyorsították a poroszországi zsidóság emancipációját, mint ahogy az egész német társadalmat átalakították. Eltörölték a jobbágyságot. 1807-ben a tilsiti békében Poroszországnak le kellett mondania a második és a harmadik felosztáskor szerzett területeinek jelentős részéről. Danzig szabad város lett, és létrejött a francia ellenőrzés alatt álló Varsói Nagyhercegség.

1812. március 3-án Karl August Hardenberg kancellár benyújtotta az emancipációs törvényjavaslatot. Az elfogadott törvény a zsidókat állampolgárrá nyilvánította, a többi alattvalóéval azonos jogokat biztosított számukra, továbbá szabad letelepedést az ország bármely területén. Megszüntették a zsidókra kivetett különleges adókat is. A még formálisan létező kahalok már csak a vallási és szociális ügyekkel foglalkoztak. Bevezették a kötelező katonai szolgálatot is.⁵²

A bécsi kongresszus (1815) után ismét megváltoztak az egykori Lengyelország határai: a Napóleon által 1807-ben létrehozott Varsói Nagyhercegség Oroszországgé lett, most már Kongresszusi Lengyelország néven, de annak nyugati részét Poseni Nagyhercegség néven megtartotta Poroszország, akárcsak Szászországot, Vesztfáliát és Észak-Pomerániát. A legnépesebb zsidó közösségek – 52 ezer fő (1816) – a Poseni Nagyhercegségben éltek, miközben Pomerániában alig háromezren, Felső-Sziléziában pedig 16 ezren.

⁵¹ Polonsky, 2010. 227.

⁵² Uo. 227–229.

Összegzés

Mint láttuk, a Rzeczpospolita utolsó éveiben már megkezdődtek azok a reformkísérletek, amelyek a kehillák és a zsidóság társadalmi szerepét és jogállását kívánták szabályozni. II. Szaniszló Ágost uralkodása alatt napirendre került a zsidó közösségek státusza a többvallású állam szerkezetében. 1764-ben megszüntették a 16. század óta fennálló Négy Ország Tanácsát, és ugyanebben az évben az adók meghatározása és a zsidóság felmérése céljából népszámlálást is tartottak. Mindenközben élénk közéleti vita bontakozott ki a zsidóságot érintő reformokról. Ugyanúgy, ahogy Poroszországban és a Habsburg Birodalomban, az államba való integrálásukat célozták a változások. Azok, akik a zsidó társadalom átalakítására törekedtek, gyakran a zsidó önkormányzati rendszerben látták a fő akadályt. Így Hugo Kollátaj (1750–1812) katolikus pap és jogász, a reformmozgalom kulcsfigurája a zsidó autonómia hatáskörének korlátozását szorgalmazta, mivel az autonómia „állammá változtatja a zsidókat az államban”. Véleménye szerint meg kell szüntetni a kahalok uralmát a zsidóság felett, és a rabbik hatalmának csak a vallási ügyekre kell korlátozódnia. A zsidók jogi különállását fel kell számolni, minden polgári és büntetőügyet önkormányzati vagy állami bíróságokon kell tárgyalni. A négyéves szejm alatt (1788–1791) is központi téma volt a kahalok helyzete. Megvitatták az államreformot, aminek egyik eleme volt az állam alapelveit szabályozó első európai alkotmány, amely a kormányzati és irányítási rendszert szándékozott erősíteni.

Az egykori Rzeczpospolita orosz fennhatóság alá került területein a zsidó közösségekre vonatkozó szabályok és törvények jelentős különbséget mutatnak. A Lengyel Királyságban, más néven Kongresszusi Lengyelországban a zsidó önkormányzatok autonómiája a poroszországihoz és ausztriaihoz hasonló mintát követte. Fontos különbség volt a többi régióhoz képest, hogy ezt a területet a cári kormányzat nem csatolta hozzá a letelepedési övezethez. Az itt élő zsidók jogi státusza kedvezőbb volt, mint az Orosz Birodalom más részein élő társaiké, a cél azonban itt is a zsidó közösségeknek a központi kormányzat alá való rendelése volt. 1822-ben úgy oszlatták fel a kahalokat, hogy egy úgynevezett Zsinagóga Felügyelőbizottság lett az irányító szerv, amely a korábbi szervezetnél jóval kisebb jogkörrel rendelkezett, és csak a vallási és rituális ügyekben volt illetékes. A bizottságot szigorúan ellenőrizték, tagjai állami alkalmazottak lettek, akiknek fel kellett esküdniük a cárra. Az 1830–1831-es lengyel felkelés után a nemesség egyre inkább hajlott a zsidóság emancipációjára bizonyos feltételek mellett. A feltétel a zsidók vallási és szociális különállásának felszámolása volt. Ugyanakkor a nemesség azt is gondolta, hogy a zsidóság akkulturációjával a lengyel társadalom ellenállóképesebb lesz az egyre erősödő ruszifikációval szemben.⁵³ Az emancipáció folyamata azonban – akárcsak Magyarországon – több évtizeden át tartott. A Lengyel Királyságban tovább nehezítették a zsidóság integrációját a főleg vidéken jelentős számbeli fölényben lévő haszid közösségek, amelyek mereven ellenálltak minden ilyen kísérletnek.

⁵³ Polonsky, 2010. 320.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Avrutin

2011 Avrutin, Eugene M.: Ansiedlungsrayon. In: *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur (EJGK)*. Bd. 1. A–Cl. Hrsg. v. Diner, Dan. Stuttgart–Weimar 2011. 109–113.

Барталь–Лурье

2013 *История еврейского народа в России*. Том 2. От разделов Польши до падения Российской империи. Ред.: Барталь, Исраэль – Лурье, Илья. Москва, 2013.

Barton

1981 Barton, Peter F.: *Im Lichte der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts im Reiche Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*. Wien, 1981.

Biale

1979 Biale, David: *Gershom Scholem: Kabbalah and Counter-History*. Cambridge, 1979.

Sz. Bíró

1995 Sz. Bíró Zoltán: Az orosz elhivatottság és a zsidók. In: *Zsidók Oroszországban 1900–1929. Cikkek, dokumentumok*. Szerk.: Agárdi Péter. Bp., 1995. 9–26.

Brawer

1916 Brawer, Friment: *Die Geschichte der Juden in Galizien nach der ersten Teilung Polens*. [Disszertáció.] Wien, 1916.

Buber

1960 Buber, Martin: *The Origin and Meaning of Hasidism*. New York, 1960.

Будницкий–Долбилов–Миллер

2006 Будницкий, Олег Витальевич – Долбилов, Михаил Дмитриевич – Миллер, Алексей Ильич: Евреи в Российской империи (1772–1917). In: *Западные окраины Российской империи*. Ред.: Долбилов, М. Д. – Миллер, А. И. Москва, 2006. 301–340.

Dohm

1781 Dohm, Christian Wilhelm von: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*. Berlin, 1781.

Dubnow

1946 Dubnow, Simon: *History of the Jews in Russia and Poland: From the Earliest Times until the Present Day*. Philadelphia, 1946.

1958 Dubnow, Simon: *Nationalism and History. Essays on Old and New Judaism*. Ed.: Pinson, Koppel S. Philadelphia, 1958.

Edicta et mandata

1772–1818 *Edicta et mandata universalia regnis Galiciae et Lodomeriae a die 11. Sept. 1772 initae possessionis promulgata, und Continuatio etc.* 46 kötet. Leopoli, 1772–1818.

Etkes

2004 Etkes, Immanuel: *The Besht: Magician, Mystic, and Leader*. Hanover, 2004.

Ettinger

1996 Ettinger, Shmuel: Hasidism and the Kahal in Eastern Europe. In: *Hasidism Reappraised*. Ed.: Rapoport-Albert, Ada. London, 1996. 63–75.

Фельдман

2005 Фельдман, Д. З.: *Страницы истории евреев России XVIII–XIX вв. Опыт архивного исследования*. Москва, 2005.

Glassl

1975 Glassl, Horst: *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790)*. Wiesbaden, 1975.

Goldish

2004 Goldish, Matt: *The Sabbatean Prophets*. Cambridge, 2004.

Guesnet–Polonsky

2022 Guesnet, François – Polonsky, Antony: Introduction. In: *Polin: Studies in Polish Jewry*. Vol. 34. *Jewish Self-Government in Eastern Europe*. Eds.: Guesnet, François – Polonsky, Antony. Liverpool, 2022. 1–38.

Haumann

2002 Haumann, Heiko: *A keleti zsidóság története*. Bp., 2002.

Hilbrenner

2004 Hilbrenner, Anke: Jüdische Geschichtsschreibung als Arbeit am nationalen Gedächtnis. Der „kahal“ als Erinnerungsfigur in Simon Dubnows historischer Meistererzählung. In: *Historisches Bewusstsein im jüdischen Kontext: Strategien, Aspekte, Diskurse*. Hrsg. v. Hödl, Klaus. Innsbruck, 2004. 119–131.

Hundert

2004 Hundert, Gershon David: *Jews in Poland–Lithuania in the Eighteenth Century. A Genealogy of Modernity*. Los Angeles, 2004.

Janowsky

1966 Janowsky, Oscar: *The Jews and Minority Rights (1898–1919)*. New York, 1966.

Karády

2000 Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Bp., 2000.

Karniel

1986 Karniel, Joseph: *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.* Tel-Aviv – Stuttgart, 1986.

Katz

2005 Katz, Jakov: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. Bp.–Jeruzsálem, 2005.

Klier

1986 Klier, John Doyle: *Russia Gathers Her Jews: The Origins of the “Jewish Question” in Russia, 1772–1825*. DeKalb, 1986.

2000 Клиер, Дж. Д.: *Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России 1772–1825*. Москва–Иерусалим, 2000.

Lederhendler

1989 Lederhendler, Eli: *The Road to Modern Jewish Politics. Political Tradition and Political Reconstruction in the Jewish Community of Tsarist Russia*. Oxford, 1989.

2008 Lederhendler, Eli: The Decline of the Polish–Lithuanian Kahal. In: *Polin: Studies in Polish Jewry*. Vol. 2. *Jews and the Emerging Polish State*. Ed.: Polonsky, Antony. Oxford, 2008. 150–162.

Levitats

1970 Levitats, Isaac: *The Jewish Community in Russia, 1772–1844*. New York, 1970.

Lewin

1933 Lewin, Mauryey: *Geschichte der Juden in Galizien unter Kaiser Joseph II. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Österreich*. [Disszertáció.] Wien, 1933.

Liebes

1993 Liebes, Yehuda: *Studies in Jewish Myth and Messianism*. New York, 1993.

Maciejko

2011 Maciejko, Paweł: *The Mixed Multitude: Jacob Frank and the Frankist Movement 1755–1816*. Philadelphia, 2011.

Mahler

1985 Mahler, Raphael: *Hasidism and the Jewish Enlightenment. Their Confrontation in Galicia and Poland in the First Half of the Nineteenth Century*. Philadelphia, 1985.

Mark

1994 Mark, Rudolph A.: *Galizien unter österreichischer Herrschaft. Verwaltung – Kirche – Bevölkerung*, Marburg, 1994.

McCagg

1992 McCagg, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Bp., 1992.

Molnár

2003 Molnár Ildikó: Átfogóan a haszidizmusról. In: *Korunk*, 14. (2003) 9. sz. 74–82.

Polonsky

2010 Polonsky, Antony: *The Jews in Poland and Russia*. Vol. 1. 1350 to 1881. Oxford, 2010.

Prepuk

1997 Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában*. Debrecen, 1997.

Rapoport-Albert

1996 *Hasidism Reappraised*. Ed.: Rapoport-Albert, Ada. London, 1996. (The Littman Library of Jewish Civilization.)

2011 Rapoport-Albert, Ada: *Women and the Messianic Heresy of Sabbatai Zevi 1666–1816*. Oxford, 2011.

Ring

2001 Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája. Bp., 2001.

Rosenfeld

1918 Rosenfeld, Max: *Die polnische Judenfrage. Problem und Lösung*. Wien–Berlin, 1918.

Rozdolski

1962 Rozdolski, Roman: *Stosunki poddańcze w dawnej Galicji*. Warszawa, 1962.

Scholem

1989 Scholem, Gershom: *Sabbatai Zvi: The Mystical Messiah 1626–1676*. Princeton, 1989.

1995 Scholem, Gershom: *Major Trends in Jewish Mysticism*. New York, 1995.

Stanislawski

1983 Stanislawski, Michael: *Tsar Nicholas I. and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825–1855*. Philadelphia, 1983.

Stöger

1833 Stöger, Michael: *Darstellung der gesetzlichen Verfassung der galizischen Judenschaft*. Lemberg, 1833.

Tokarczuk

2022 Tokarczuk, Olga: *Jákub könyvei, avagy Nagy utazás hét határon, öt nyelven és három nagy valláson át, a kisebbeket nem számolva*. Bp., 2022.

Weiss

1997 Weiss, Joseph: *Studies in East European Jewish Mysticism and Hasidism*. Ed.: Goldstein, David. London, 1997.

KRISZTINA KURDI

THE TRANSFORMATION OF JEWISH SELF-GOVERNMENT
AFTER THE FIRST MUTILATION OF POLAND

The system of Jewish self-government (kehilla/kahal) in Poland is indisputably the most significant political legacy of European Jewish history. According to the historian Simon Dubnow (1860–1941), who developed the theory of Jewish autonomism, throughout history, Judaism always had a centre that spiritually and culturally influenced the lives of Jews living in other parts of the world. Each centre was characterized by the fact that the Jewish communities had an organization with wide autonomy, the so-called kehilla, which combined religious and political power. In the Middle Ages and Early Modern Ages this centre was the Polish–Lithuanian Commonwealth where the kehilla had the widest range of autonomy. This article presents the functioning of the system of Jewish self-government created in the Polish–Lithuanian Commonwealth and examines how this system was transformed under the partitioning powers by the governments of Prussia, Austria, and Russia. The new rulers sought to drastically limit the operation of Jewish self-government, and in the course of the 19th century they were slowly abolished. At the end of century the kehilla system was reborn as a new political idea of Jewish autonomy, to create a modernized form of Jewish self-government.

A „fekete királyné” élete¹

Daniela Dvořáková szlovák történészneve bizonyára nem ismeretlen a magyar középkorászok és a középkor iránt érdeklődők körében. *A lovag és királya* című munkája 2009 óta olvasható magyar nyelven.² A Cillei Borbála életét bemutató monográfia 2013-ban jelent meg először szlovákul,³ angol fordítását David McLean készítette. Míg Zsigmond életének és uralkodásának újraértékelése már legalább három évtizede folyik, addig a folklórban „fekete királynénak” nevezett Borbálát méltatlanul elhanyagolta a kutatás. A királyné nemcsak a néprajzi anyagban és az ismeretterjesztő történeti munkákban jelenik meg negatív színben, hanem sokszor a szakirodalmi munkák lapjain is. Általában kicsapongó, kéjsóvár nőszemélynek ábrázolják, aki méltán nyerte el a „német Messalina” nevet. Szemérmertlensége mellett eretnekséggel, istentelenséggel és okkult tudományokban való jártassággal vádolják a mai napig, a történeti bulvár munkákban pedig olykor vámpírnak ábrázolják. Mi vezetett ennek a különösen rossz hírnévnek a kialakulásához, teszi fel a kérdést a szerző. Miért terjesztettek a kortársak alaptalan pletykákat a császárnéről, és miért maradtak fenn azok évszázadokon keresztül?

Cillei Borbála a késő középkor egyik legkiemelkedőbb nőalakja volt, aki Zsigmond mellett hatalmas vagyonra és birtokkomplexumra tett szert, ami számottevő hatalmat és befolyást biztosított számára. Borbála iránt nemcsak különleges, erős személyisége miatt tarthat érdeklődést a történettudomány, hanem családja miatt is. A Cilleiek kemény kézzel próbálták megerősíteni hatalmukat a 15. századi Közép-Európában, és látványos sikereket értek el, végző ambíciójuk – a királyi korona elnyerése – azonban a család férfi tagjainak nem sikerült, mindazonáltal két női tagja eljutott a trónig: Borbála magyar és cseh, Anna lengyel királyné lett. Dvořáková szerint a „fiktív Borbála” jól ismert a közönség előtt, ő azonban a valós történeti személyiség életútját kívánja bemutatni. A szerző igyekszik tisztára mosni a királyné sok évszázadon keresztül bemocskolt hírnevét. Megvizsgálja a pletykák és a negatív sztereotípiák kialakulásának okát, melyeket többnyire a pillanatnyi politikai érdek szült.

Dvořáková széles forrásbázist használ a királyné életének rekonstruálásához, amihez jó kiindulópontot adnak a Borbála által kibocsátott oklevelek; az okleveles források mellett számos elbeszélő munkára is támaszkodik. A magyar eseményekről jó képet ad Thuróczy és Bonfini krónikája, a csehországiakról a cseh évkönyvek, ezek mellett sokszor hivatkozik

1 Dvořáková, Daniela: *Barbara of Cilli (1392–1451). A Hungarian, Holy Roman, and Bohemian Queen*. Leiden–Boston, Brill, 2021. 258 p.

2 Dvořáková, Daniela: *A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Képek és történetek egy középkori magyar nemes életéből*. Pozsony, 2009.

3 Dvořáková, Daniela: *Čierna kráľovná. Barbora Celjská. Životný príbeh uhorskej, rímsko-nemeckej a českej kráľovnej (1392–1451)*. Budmerice–Bratislava, 2013.

még a szerző Jan Długosz krónikájára és Eberhard Windecke emlékiratára Zsigmond királyról. A királyi pár nyugati utazásairól jó források a német városok krónikái. A számos latin, német és cseh nyelven íródott forrás értelemezése komoly filológiai munkát igényelt. A monográfia szakirodalmi listája is hasonlóan széles palettájú. A szerző járatos a téma szlovák, cseh, magyar, osztrák, német és lengyel szakirodalmában.

A monográfia – a bevezetést és a konklúziót nem számítva – tíz fejezetre tagolódik. Az első fejezet a Cillei család felemelkedését mutatja be. A Cilleiek ősei (a Sannecki család) a 12. században bukkannak fel, birtokaik az azonos nevű folyó mellett terültek el. Karintának és Krajának ez a területe stratégiai szempontból fontos volt, ugyanis határvonalat alkotott a Magyar Királyság szomszédságában. A család 1322-ben örökölte meg rokonaitól Celje várát, amelyet rezidenciává alakítottak. A Cilleiek vagyonát I. Frigyes alapozta meg, akit 1341-ben Bajor Lajos grófi rangra emelt. Carniola kapitányaként további birtokokat szerzett, és jó kapcsolatot ápolt az Anjoukkal. Borbála apja, II. Hermann kezdetben a Habsburgok szolgálatában állt, de a nikápolyi csatában Zsigmond mellett találjuk, sőt részt vett a király megmentésében. A király a grófot számos Zagorje vidékén fekvő várral jutalmazta meg. Cillei Hermann Zsigmond uralkodása alatt végig az egyik legbefolyásosabb báró volt. A király 1401-es fogása, majd kiszabadulása után szorosabbra fűzte a viszonyt a mellette kitartó Cilleiekkel és Garaiakkal. Hermann Anna nevű lánya Garai Miklós felesége lett, Borbála kezét pedig a király kérte meg. 1405-ben Zsigmond a kivégzett Lackfiak muraközi birtokait adományozta a grófnak. Ezzel feltehetően az volt a célja, hogy hű emberére bízsa a fontos kereskedelmi út, a *strata Teutonicorum* felügyeletét. A Szlavóniában létrejövő Cillei-tartomány kiemelt stratégiai jelentőséggel bírt. Hasonló szerepe volt Hermann birtokainak a Délvidéken, mint Stiborici Stibor Vág-völgyi uradalmainak északon.

Zsigmond 1405-ben vette el Borbálát, és a királynékoronázásra is ebben az évben került sor. Az ifjú grófkisasszony bizonyosan jó nevelést kapott: írt, olvasott és ismerte a latin nyelvet. 1406-ban Zsigmond szlavón bánná nevezte ki Hermannt. Borbála hatalmas birtokkomplexumot és számos jövedelmet kapott hitbérbe. Ő volt az első magyar királyné, akinek a hitbérehez városok is tartoztak. A királyné fennhatósága alatt állt Diósgyőr, a Csepel-sziget, Óbuda, Kecskemét és az ottani kunok, két vár Nógrádban és két vár Verőcében. 1428-ban birtokcsere történt: Zsigmond stratégiai okokból a királyné szlavóniai birtokait elcserélte felső-magyarországi birtokokra. A birtokok gazdag jövedelméből Borbála fenn tudta tartani fényűző udvarát. A szerző megállapítása szerint udvari tisztviselői a korai időkben Zsigmond hű emberei közül kerültek ki, később azonban a királyné egyre inkább saját bizalmasait nevezte ki a fontos posztokra. Az esküvőt követő években a királynéi udvar a királyi udvar függelékeként működött, a későbbiekben azonban teljes mértékben függetlenedett.

Az 1408-ban létrehozott Sárkány-rend nagymértékben növelte Borbála tekintélyét. Borbála Zsigmonddal egyenrangú alapító tagként jelenik meg a rend alapító okmányában. A lovagrend elsődleges feladata az utódlás biztosítása lett volna Zsigmond halála esetén, a lovagok fő kötelessége volt ugyanis a majdan özvegyeségre jutó királyné és utódainak védelmezése. A tagok hűséggel tartoztak mindkét nembeli utódnak, és fiú utód hiányában Zsigmond lányát is kötelesek voltak a trónra segíteni. A rend célkitűzései között szerepelt még a törökök elleni harc és a király tekintélyének emelése. Borbála házassága első néhány évében nem szült gyermeket. Ennek oka lehetett fiatal kora, a szerző azonban felvet egy másik lehetőséget is. Egy velencei orvos traktátusában említi Zsigmond terméketlenségét, amire más források is utalnak. 1409-ben végre megszületett a királyi házaspár gyermeke: Erzsébet. 1410-től kezdve Zsigmond egyre több időt töltött külföldön, először a német-római királyválasztás tartotta távol az országtól, majd a konstanzi zsinat. Borbála olykor

elkísérte férjét az utazásokra, de többnyire Magyarországon tartózkodott. A király távollétében a királyné hatalma és felelőssége is egyre nőtt. Ezekben az években Borbálának nemcsak saját birtokai, de olykor az ország védelméről is gondoskodnia kellett, erről tanúskodnak az általa kiadott parancslevelek, amelyek mozgósítást rendeltek el a nyugati határszélen.

Az *Európa nagyasszonya* című fejezet Borbála szereplését mutatja be a konstanzi zsinaton. 1414 őszén a királyné díszes kísérettel Németországba vonult, hogy részt vegyen Zsigmond mellett a német-római királykoronázáson. A pompás ceremónia 1414 mindenszentek napján zajlott le, Borbálát férjével együtt megkoronázták az aacheni dómban. A királyi pár ugyanezen év karácsonyán érkezett Konstanzba, ahol kezdetét vette a késő középkor legnagyobb szabású gyűlése. Borbála szerepe a zsinaton főként a reprezentációra korlátozódott. A királyi és királynéi adventusokról (ünnepélyes uralkodói bevonulás), az ünnepi misékről, bankettekéről részletes leírásaink maradtak fenn, többek között Ulrich von Riechenthal krónikájában.

Zsigmondnak elnökölnie kellett a zsinaton, ezért a királynénak sok szabadideje maradt, amit bálozással, kerti ünnepségek rendezésével és „kirándulással” töltött. Borbála élni vágyó asszonyként nem felelt meg a középkori királynékról kialakított eszményeknek, ezért sok moralista rossz szemmel nézte szórakozásait. Az első pletykák már a zsinat idején elkezdtek szállingózni Borbála szeretőiről. A kor francia teológusa, VI. Károly titkára, Jean Montreuil *Pamphlet contra Sigismund* című munkájában bírálta a királyi pár mondén szórakozásait. A teológus Konstanzban személyesen is találkozott Borbálával és Zsigmonddal. Mindazonáltal Montreuil még nem terjesztett nyíltan pletykákat a királynéről, csak a túlzottan világias és kötetlen udvari szokásait bírálta, és ezért is férjét tette felelőssé. Thomas Prischuch bajor polgár, minnesänger viszont versében éppen arról írt, hogy Borbála királynéhez méltóan viselkedik. Borbála 1414 júliusában indult haza Magyarországra Zsigmond hű emberének, Hohenzollern Frigyesnek a kíséretében. A rossz nyelvek szerint a vágróf a királyné szeretője volt, azonban a szerző szerint ez a feltételezés csak rosszindulatú pletyka. A királyné az elkövetkezendő öt évben férje nélkül volt kénytelen az országot irányítani.

A *Házassági válság és annak megoldása* című fejezetben az 1419 és 1423 közötti kritikus éveket veszi górcső alá a szerző. A történeti köztudat valós tényként kezeli Borbála házasságtörését, azonban Dvořáková a korabeli források segítségével arra a következtetésre jut, hogy a királyné hűtlensége korántsem olyan biztos, mint ahogy a korábbi történeti munkák állították. A házaspár elhidegülését Windecke és Długosz is említi. A két történetíró nem szól a házasságtörésről, csak a királynét befeketítő pletykákat említi, amelyeknek Zsigmond hitelt adott. Az okleveles források is igazolják Borbála ideiglenes mellőzöttségét, mivel az 1419 és 1422 közötti évekből nem említik a királyné tisztviselőit. Úgy tűnik, ezekben az években a király megszüntette a királynéi udvart. Piccolomini már kész tényként kezelte a királyné házasságtörését, de Borbála szeretőjének a neve csak 150 évvel később jelenik meg Enoch Widemann bajor szerző művében. Az általa említett Wallenroth lovag feltehetően a Borbála kíséretében megjelenő Johannes Wallenroth, aki később Liptó megye ispánja lett. Mivel egyetlen kortárs forrás sem szól a liezonról, a történet bizonyára a 16. századi szerző élénk fantáziájának terméke. Az állítólagos szerető névrokona Wallenrode német lovagrendi lovas, rigai érsek, ezért a későbbi szakirodalom gyakran összemosza a két személyt.

Más történészek szerint nem házasságtörés miatt haragudott meg Zsigmond a királynéra, hanem azért, mert hazatértekor az országot zilált állapotban találta. Dvořáková szerint azonban ez az elmélet szintén nem állja meg a helyét, mert az okleveles források egyértelműen igazolják, hogy Zsigmond távollétében Borbála nagyon is aktívan politizált. A királyné száműzetésének és mellőzöttségének oka tehát továbbra is rejtély marad. Lehet-

séges, hogy túlzottan önálló politikájával haragította magára Zsigmondot. A király 1419 karácsonyán Erzsébet hercegnő közbenjárására megbocsátott a töredelmes bűnbánatot tartó feleségének, és visszaadta neki birtokait. A megbocsátásban diplomáciai megfontolások is szerepet játszottak a szerző szerint. Zsigmondnak a cseh korona megöröklésekor szüksége volt a kiterjedt családi kapcsolatokkal rendelkező Cilleiek támogatására. A hatalomba visszatérülő Borbála újult erővel fogott hozzá ismét az államügyek intézéséhez. A királyné számára nagyon kedvező volt a Habsburg Alberttel kötött házassági szerződés. Dvořáková feltételezése szerint az is elképzelhető, hogy Zsigmond azért adta vissza feleségének a birtokait, hogy az beleegyezzen Erzsébet és Albert házasságába. A királyi pár házassága nem csak pro forma állt helyre, az öregedő Zsigmond ismét vonzódni kezdett még mindig fiatal feleségéhez, és fiú utód születésében reménykedett. A királyi pár kibékülése további gyarapodást hozott a Cillei famíliának. Az 1420-as évek elején megkapták az Ortenburgi grófságot, ezzel „birodalmuk” Szlavóniától Felső-Karintiáig terjedt.

Az *Ismét királynéként* című fejezetben Borbála 1424 és 1430 közötti éveit követhetjük nyomon. Az 1424. év több kiemelkedő diplomáciai esemény időszaka volt. A királyi pár részt vett Krakkóban Holszańska Zsófia lengyel királynévá koronázásán, majd visszatért Budára, ahol egy jelentős fejedelmi kongresszust tartottak. A koronás fők közül megjelent Pomerániai Erik dán király, VIII. Palaiologosz János bizánci császár, Lazarevics István szerb despota és még sokan mások. Ugyanebben az évben a király két oklevélben számos újabb birtokkal adományozta meg Borbálát. A királyné fennhatósága alá került Buják és Szanda vára, Zólyom, Végles, Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya. Az adományozás pontos oka nem ismert. Borbála ezzel az ország leggazdagabb birtokosává vált. 1427-ben csak a királynéi bányavárosok jövedelme 28 ezer forintot tett ki. Borbála önállóan igazgatta hatalmas birtokait. Várnagyokat és egyéb tisztviselőket nevezett ki familiárisai közül, akik többnyire a közép- és kisbirtokos rétegből kerültek ki. Busás jövedelmeiből a királyné újabb várakat szerzett. A szerző szerint Zsigmondnak megérte Borbála hatalmas birtokokkal való ellátása, mivel a királyné jövedelmeiből folyamatos kölcsönökkel támogatta őt.

A királyi pár 1429-ben Luckba utazott, hogy rávegyék Ulászló lengyel királyt Vitold litván fejedelem megkoronázására. Zsigmond már itt felvetette a keleti és a nyugati egyház uniójának és egy újabb zsinat összehívásának ötletét. Długosz szerint Borbálának kiemelt diplomáciai szerepe volt a találkozón. Ezekben az években Borbála befolyása annyira közsímt volt, hogy a velencei szenátus megpróbálta megvesztegetni a királynét, hogy járjon közben a béke érdekében. A dúsgazdag királyné azonban bizonyára nem tette volna kockára egzisztenciáját számára jelentéktelenebb összegek miatt. Az 1420-as évek vége számos nehézséget tartogatott a királyi pár számára: északon a husziták, délen az oszmánok fenyegették a határokat.

Az *emancipált királyné (1430–1436)* című fejezetben a királyné legfüggetlenebb időszakát mutatja be a szerző. Ezekben az években Borbála a király feladatait látta el, aktív politikai és honvédő tevékenységről számos oklevele tanúskodik. A Felvidékre betörő husziták hatalmas pusztításokat okoztak. Elfoglalták Likava várát és Liptó megyét, Borbála tulajdonait. Borbála ezekben az években számos intézkedést tett, hogy javait megvédje és visszaszerezze: fegyvereseket, lőport, szakállas puskákat kért a felvidéki városoktól. Jövedelmeit, különösen az újvívi ajándékokat (*munera strennalia*) könyörtelenül begyűjtötte. Borbála legaktívabb éve az 1432-es volt, ekkor 25 oklevelet bocsátott ki.

A király 1432-ben Sienában tartózkodott, és várakozott, hogy elindulhasson Rómába a császárkoronázásra. Az uralkodó távollétében kialakult válságot Borbálának nem sikerült megoldania. 1432-ben a husziták elfoglalták Nagyszombatot, az országnagyok többsége

tehetetlen és öreg volt, Garai Miklós nádor még ebben az évben elhunyt. Ezekben a zavaros időkben kellett Zsigmondnak kidolgoznia Sienában az új hadügyi reformot. Az 1434-ben visszatérő császárnak valamennyire sikerült úrrá lennie a válságon és legyőznie a kelyhesek segítségével a táboritákat. Borbála és apja, Hermann a király utasításai ellenére is könyörtelesenül gyűjtötték az adókat. A királyné a Felvidéken, apja Szlavóniában. Hermannt halála előtt nem sokkal Zsigmond birodalmi herceggé nevezte ki. 1436-ban a királyi pár Csehországba vonult, ahol a következő év februárjában királynévé koronázták Borbálát.

A következő fejezetben Dvořáková a zavaros 1436–1437-es évek eseményeit próbálja tisztázni. A Prágába való bevonulás Zsigmond utolsó diadalmenete volt halála előtt. A történeti munkák többsége szerint Borbála csehországi tartózkodása alatt megkísérelte meggyőztetni Habsburg Albert trónöröklését, hogy régensként saját maga foglalhassa el a cseh trónt. A szerző szerint ez csupán történeti konstrukció. A források egyáltalán nem utalnak arra, hogy a királyné összeesküvést szőtt volna. A császárnét a történészek többsége azért láttatta ebben a szerepben, mivel a Zsigmond udvarában szerveződő új klikk vezetője, Kaspar Schlick birodalmi kancellár a Cilleiek ádáz ellenfeleként Borbálát tette meg bűnbaknak. Valójában Borbálának nem fűződhetett érdeke a csehországi régensséghez. Igaz, hogy miután megkoronázták a Szent Vitus-székesegyházban, jelentős hitbéradományt kapott Zsigmondtól, de csehországi birtokai jóval kisebbek voltak magyarországi javadalmainál. Borbálának nem állhatott érdekében egy háború sújtotta ország kormányzása, amely még mindig zajos volt a kelyhes és katolikus ellentétektől, emellett ebben a királyságban Borbálának nem volt olyan kiterjedt támogatói tábora és familiárisi hálózata, mint Magyarországon.

A *Büntetés vagy összeesküvés* című fejezetben a szerző tovább bogyozgatja az 1438–1439-es esztendő bonyodalmait. A történeti köztudat szerint Zsigmond halála idején Borbála nemcsak Habsburg Albert trónigényét szerette volna meggyőztetni, hanem hozzáment volna a még gyermek III. Ulászló lengyel királyhoz is, hogy a gyermek király csehországi uralkodása alatt teljesen átvegye a hatalmat. Zsigmond még halála előtt rájött, mire készül Borbála, és elrendelte letartóztatását. Mindez azonban csak Kaspar Schlick propagandájának terméke, aki minden követ megmozgatott Habsburg Albert érdekében. Borbála félreállítás elsősorban Albert érdeke volt.

A Magyarországon hatalmas birtokokkal és befolyással rendelkező özvegy királyné jelentős akadályt jelentett az új uralkodó számára. Ráadásul Borbálának kiterjedt támogatói tábora volt, ismerte az országot és a nyelvet, amit Albert nem mondhatott el magáról. A nagy hatalmú anyóstól Albert csak úgy szabadulhatott meg, ha rábizonyítja az összeesküvés vádját. Albert érdekében Schlick igyekezett minél jobban befektetni az özvegy királynét. 1438-as szabadulása után Borbála a lengyel udvarba menekült, majd hamarosan megkezdődtek a harcok Ulászló és Albert között a cseh trónért. Albert hirtelen halála (1439) után a kortársak rögtön megfogalmazták a mérgezés lehetőségét, ami mögött Borbála kezét keresték. A lengyelországi száműzetés után a királyné 1441-ben tért vissza Csehországba, és az elkövetkezendő tíz esztendőt Mělník várában töltötte. A cseh rendek az özvegytől megtagadták, hogy Prágában rendezze be az udvarát. Borbála végül kibékült lányával, Erzsébettel, annak halála előtt. A polgárháborús állapotok miatt sosem tért vissza Magyarországra. Az özvegy királyné életének utolsó évtizedét a közügyektől visszavonultan töltötte. Erről az időszakról alig maradtak fenn források. Borbála az 1451-es pestisjárványban hunyt el, testét a Szent Vitus-székesegyházban helyezték örök nyugalomra.

A kötet legizgalmasabb fejezete az utolsó, amely *A beszennyezett hímév* címet viseli. Ebben a szerző a negatív Borbála-kép kialakulásának körülményeit vizsgálja. A királynéval kapcsolatos sötét legendák a III. Frigyes és Cillei Ulrik közötti konfliktusra vezethetők vissza.

A későbbi császár és Borbála unokaöccse több éven keresztül háborúztak egymással, és az 1443-as békekötést követően is feszült maradt a viszonyuk. Ekkoriban került Frigyes kancellárjának, Kaspar Schlicknek a szolgálatába Piccolomini, aki a császárpárti propaganda kialakításán fáradozott. A későbbi II. Pius minden igyekezetével megpróbálta eláztatni a császár ellenségeit. A Borbálával kapcsolatos negatív toposzok is Piccolomini műveiben jelennek meg először. A jeles humanista a *Historia Australis*, a *Historia Bohemica*, a *Historia Friderici* és a *De viris illustribus* című munkáiban eretnek, parázna, kéjsóvár, istentelen asszonynak festi le Zsigmond második feleségét. Dvořáková szerint ezek mind hiteltelen vádaskodások, melyek antik párhuzamokat követnek. Sallustius is ezekkel a vádakkal illette a Catilina-összeesküvésről írt munkájában Semproniat.

Mivel Piccolomini korának legnagyobb tekintélyű humanistája volt, a 15. század második felében gyorsan elterjedt az általa felvázolt Borbála-kép. Először Jan Długosz és Bonfini vették át ezeket a legendákat, majd Schedel világkrónikája terjesztette tovább Borbála rossz hírnevét. A Miksa udvarában tevékenykedő Cuspinianus hasonlította először Messalinához Zsigmond özvegyét, és komikus anekdotákkal egészítette ki a róla szóló pletykákat. Jacob Fugger nevezte először német Messalinának. A királyné eretnekségével és ateizmusával kapcsolatos mendemondákat cáfolja az a számos kegyes alapítvány, amit életében különböző egyházaknak tett.

Bár Cillei Borbálát még a közelmúltban is elhanyagolta a történeti kutatás, a Zsigmonddal kapcsolatos új megközelítésű történeti művek száma folyamatosan gyarapodik, ahogy ezt a szerző is megjegyzi a monográfia bevezetőjében. Az eredeti szlovák nyelvű könyv publikálása és a fordítás megjelenítése között eltelt néhány év is számos ilyen munka születésének volt tanúja. A Zsigmondhoz kapcsolódó történeti publikációk száma azért is növekedett az utóbbi években, mert 2014–2018-ban volt a konstanzi zsinat hatszázadik évfordulója. Daniela Dvořáková a konstanzi zsinat kapcsán kitér az uralkodói reprezentációra, valamint említi Zsigmond sienai tartózkodását és Velencével való háborúskodását. Ehhez kapcsolódóan mindenképpen érdemes lett volna megemlíteni E. Kovács Péter vonatkozó könyveit.⁴ Borbála kegyvesztettségével kapcsolatban is napvilágot láttak újabb eredmények a kiadás és a fordítás közötti években. Skorka Renáta: *A királyné váradi vezeklése* című tanulmánya új megvilágításba helyezte a királyi pár elhidegülése mögötti okokat.⁵ Skorka Renáta az 1419 májusa és karácsonya közötti időszakra keltezi Borbála „száműzetését” és összefüggésbe hozza egy 1415-ben Konstanzban kötött kölcsönügylettel, melyben Hohenzollern Frigyes őrgrof és Ingolstadt Lajos herceg egyaránt érintettek voltak. Véleménye szerint a Német-római Birodalom két rivális arisztokratája közötti konfliktus vezetett közvetett módon a királyné ideiglenes kegyvesztettségéhez. Lajos herceg Konstanzban 23 ezer aranyforint kölcsönrel támogatta Zsigmond aragóniai utazását, a kezesek között szerepelt a király és Borbála hű embere, Frigyes őrgrof. Időközben Frigyes szövetségi rendszert kezdett kiépíteni a bajor herceg ellen, ezért a viszony elmérgesedett kettőjük között. Amikor a kölcsön visszafizetésének határideje 1419-ben lejárt, és Frigyes nem fizetett, Lajos herceg pletykát kezdett terjeszteni arról, hogy a királyné és az őrgrof között valamilyen affér alakult ki. Miután a híresztelés Zsigmond fülébe jutott, a király Váradra száműzte feleségét. Nem ártott volna ezekkel az újabb eredményekkel kiegészíteni a fordítást.

4 E. Kovács Péter: *Zsigmond király Sienában*. Bp., 2014; E. Kovács Péter: *Zsigmond király és Velence (1387–1437). Az oroszán ugrani készül (1387–1411)*. Bp., 2017.

5 Skorka Renáta: *A királyné váradi vezeklése*. In: *Nagyvárad és Bihar a Zsigmond-korban*. Szerk.: Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2020. 85–116.

Daniela Dvořáková munkája színvonalas és hiánypótló monográfia, amely nemcsak a Zsigmond-kor historiográfiájában tölt be egy korábbi űrt, hanem rehabilitálja a méltatlanul megrágalmazott királynét is. A történeti személyiségről lemossa az évszázadok során ráakódott piszkot, hogy a királyné valós alakját láthassuk. Így egy erős egyéniségű, tehetséges uralkodónő képe bontakozik ki, akinek jelleme nem felelt meg a korabeli elvárásoknak. Borbála életvidám, táncot, szórakozást és pompát kedvelő asszony lehetett, aki azonban nem hanyagolta el vallási kötelességeit sem. A férfifaló „német Messalina” toposz korántsem felel meg a valóságnak. A házasságtörésével kapcsolatos pletykák gyenge lábakon állnak. Még inkább cáfolhatók az eretnekség és az istentagadás vádjai, mivel Borbála számos kegyes adományt tett egyházaknak. A királyné erős akarátú és öntörvényű nő lehetett, akinek nagy tehetsége volt a hatalomhoz és az államügyekhez. A művelt, széles látókörű és jó diplomáciai érzéssel megáldott asszony nemcsak felesége, hanem méltó szellemi társa lehetett Zsigmondnak. Dvořáková Borbála külső megjelenésével kapcsolatban is megfogalmaz néhány felvetést. Több képzőművészeti alkotás hozható összefüggésbe Borbálával, többek között a finnországi Kalanti Szent Borbála-oltárának táblaképe vagy a tiroli Riffian templomában látható freskó térdelő nőalakja.

A szerző rendkívül részletesen és alaposan mutatja be Cillei Borbála életútját, tevékenységét és személyiségét a források segítségével. Az olvasó szinte hónapról hónapra végigkísérheti a királyné eseményekben gazdag, izgalmas és sokszor hányattatott életútját. Ahol nem talál forrást a szerző, ott az analógiák segítségével igyekszik megvilágítani a történeteket. Ilyen esemény például Zsigmond és Borbála esküvője, amelyről nem maradt fenn leírás, de Dvořáková a későbbi esküvők leírásából megpróbálja azt rekonstruálni. Ehhez Eschenloer boroszlói polgár munkáját használja Aragóniai Beatrix és Mátyás, valamint Pierre Chocque leírását veszi igénybe Candale-i Anna és II. Ulászló esküvőjéről. Hasonló módszert követ Luxemburgi Erzsébet születésének bemutatásakor is. Itt Kottáner Jánosné emlékiratait használja, amely részletesen ecseteli V. László születésének körülményeit. Azokban az esetekben, amikor az igazság nem derül ki egyértelműen a forrásokból, felsorolja a lehetséges variációkat.

A kötet leginkább a szakmai közönségnek ajánlható, de a középkor iránt érdeklődők is számos érdekes művelődéstörténeti adalékot találhatnak benne. A mű stílusa szabatos, olvasmányos. A házassági válság bemutatása és az udvari pletykák keletkezésének természetrajza mellett az olvasó megismerkedhet Zsigmond és Borbála betegségeivel és udvari orvosaival, megtudhatjuk például, hogy a király vesekőtől és köszvénytől szenvedett. Ezek mellett a szerző bemutatja az uralkodói reprezentáció számos formáját: az uralkodói adventusokat, vadászatonkat, lakomákat. Eperjes város számadáskönyve például az Erik dán király tiszteletére rendezett lakoma hozzávalóit is felsorolja. A kimerítő fejedelmi utazások fáradalmairól szintén képet kaphatunk a munkából. Jorge pápai legátus jelentése alapján Dvořáková a császár utolsó napjait is rekonstruálja, a püspök többek között azt is leírta, hogy a Znojmba utazó súlyosan beteg Zsigmondot két ló hátára rögzített hordszékben szállították.

A kiadvány igényes kivitelben készült. Illusztrációként a fent említett Szent Borbála-oltár táblaképei jelennek meg az egyes fejezetek között. A kötet végén a felhasznált források és szakirodalom bibliográfiája, valamint névmutató található.

*Urbán Máté**

* A szerző az ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ Történelem Tanszékének egyetemi adjunktusa (9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4., urban.mate@sek.elte.hu).

Az oktatás finansziális háttere a középkorban és a korai újkorban¹

A most ismertetendő kötet címét a szerkesztők Juvenalis egyik szatírájából kölcsönözték. Az idézett mondatot a bolognai egyetem 13. században élt professzora, Odofredo Denari fogalmazta meg, amikor a diákok nem akarták kifizetni neki az óradíjat. Az idézet rávilágít arra, hogy az oktatásnak a középkorban komoly anyagi vonzatai voltak. Az egyetemek fenntartása komoly anyagi forrásokat igényelt, egyrészt fizetni kellett az oktatókat, másrészt biztosítani kellett a megfelelő infrastruktúrát (a termeket, épületeket, könyvtárakat, diákszállásokat). Az egyetemek pénzforrásai főképpen az uralkodótól kapott jövedelmekből, a diákoktól beszedett tandíjakból származtak. Az oktatók megélhetésükhöz a pénzbeli juttatásokon kívül természetbeni adományokat kaptak. A középkori Magyarországon csak rövid ideig állt fenn egyetem, a kora újkorban pedig csak 1635-től végezhettek a magyar diákok felsőfokú tanulmányaikat hazájukban. A tudásra vágyó fiatalok többsége ezért kénytelen volt külföldi egyetemeket látogatni, jegyzi meg a bevezetőben Draskóczy István. 1100 és 1526 között 13 ezer, 1526 és 1800 között 27 ezer hazai peregrinus kereste fel a külföldi egyetemeket, de nem mindegyikük szerzett fokozatot.

A külföldi tanulás felettébb költséges volt, a borsos tandíjak és vizsgadíjak mellett tetemes kiadással járt az utazás és a megélhetés is. Mennyibe került az egyetemi élet a magyar diákoknak? Milyen kiadásai és anyagi erőforrásai voltak a peregrinusoknak? Miből fizették a beiratkozási díjat, a professzorokat, a tanárok bankettjét, a különböző bírságokat, a szállásokat, az étkezést, a könyveket, az egyetemi jegyzeteket, az utazást, a ruházódást és nem utolsósorban a szórakozást? Ezekre a kérdésekre keresi a választ a kötet nyolc tanulmánya.

A kötetet Gulyás László Szabolcs tanulmánya nyitja, amely a késő középkori „jogtudó értelmiség” jobbágyi származású csoportjával foglalkozik. Ennek a rétegnek ez idáig kevés figyelmet szentelt a középkortudomány. A szerző arra keresi a választ, hogy milyen tevékenységet végeztek, miből éltek a falusi, mezővárosi literátusok. A falusi, mezővárosi életben szűkség volt iskolamesterekre, jegyzőkre, sókamarai tisztviselőkre, ügyvédekre, tiszttartókra, és a kamarai és püspöki uradalmak jól megfizették a „deákokat”. Az említett tisztségek betöltése a társadalmi felemelkedés egyik lehetősége volt, mivel innen jó esetben be lehetett kerülni a jogtudó értelmiség és az egyházi középréteg körébe, esetleg még nemességet is lehetett szerezni. A csoport tagjait a személynevek segítségével próbálja azonosítani a szerző.

1 Mindenki vágyik a tudásra, de az árát senki sem akarja megadni. *Az oktatás finansziális háttere a középkorban és a korai újkorban*. Szerk.: Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála – Simon Zsolt. Bp., Martin Opitz Kiadó, MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2019. 165 p.

Haraszi Szabó Péter azt vizsgálja, hogy mennyibe került az élet a magyar peregrinusoknak Prágában, Krakkóban és Bécsben a 15. században. Az írás másik felvetése, vajon mennyiben befolyásolták ezek a költségek a magyarok egyetemjárását. A forrásokból kiderül, hogy Bécsben volt a legolcsóbb az egyetemi élet, de Prágában voltak a legkisebbek a megélhetés költségei. A legköltségesebb a krakkói peregrináció volt, ezért kevesebb magyar diák érkezett oda. Az oktatás költségei tekintetében nem volt nagy különbség Bécs és Prága között, Bécs valamivel olcsóbb is volt, mégis többen végeztek a cseh egyetemi városban. Végső következtetésként a szerző azt vonja le, hogy a diákok gyakran tudatosan választottak egyetemet. Ezt mutatja Laki Jakab fia János esete, akinek perét Erzsébet királyné 1383-ban elhalasztotta, mivel János Prágába és Bolognába készült az egyetemre. A választást legtöbb esetben nem az egyetem és a város olcsósága határozta meg, hanem sokkal inkább az oktatás színvonala. Pénzügyi tudatosság főként azoknál figyelhető meg, akik több egyetemen is tanultak. A Prágában megszerzett babérkoszorús diploma után sokan mentek az olcsóbb Bécsbe, hogy magiszteri fokozatot szerezzenek.

Lovas Borbála tanulmánya két fiatal erdélyi nemes német és itáliai egyetemi éveit rekonstruálja levelezésükön keresztül. A szerző Kornis György és Bogáthi Miklós 1587–1593 között, erdélyi rokonaiknak küldött levelei alapján a „pénzcsatornák” útját vizsgálja. A pénzküldés legegyszerűbb és leggyorsabb módja az volt, ha más peregrinusok, ismerősök, szolgák vitték el az összeget, de a család kereskedőket, bankárokat is megbízott a pénz kézbesítésével. Leggyorsabban két-három hét alatt jutottak el küldemények az egyetemi városokba, de olykor egy évet is igénybe vehetett az „átutalás”. Az egyik tranzakcióra a híres bécsi bankárt, Lazarus Henckelt kérték fel, aki velencei faktorokat bízott meg az összeg kifizetésével. Kornis György 1593-ban megbetegedett, és a következő évben elhunyt. Az utolsó idézett levelet már Bogáthi Miklós írta Kornis György apjának, amelyben kéri, hogy az apa adja meg a megboldogult Kornis tartozását.

Molnár Dávid: *Egy ezüstcsempész kanonok? Várdai István itáliai peregrinációs költségei (1448–1449)* című dolgozata Mátyás király későbbi kancellárjának és kalocsai érseknek a diákeveit veszi górcső alá. Az akkor még váradi kanonok 1450-ben hét levelet írt Padovából és Ferrarából rokonainak, melyekben beszámolt pénzügyeiről, adósságairól és itáliai kalandjairól. A szerző a levelek segítségével nemcsak Várdai egyetemi kiadásait vizsgálja, hanem arra is választ keres, hogy a kanonok miként mozgatta a pénzt. A levelek értékes információkkal szolgálnak a 15. századi nemesfémpiacról, a nemzetközi pénzáttutalási rendszerről – melyet nagymértékben befolyásolt a városok közötti távolság és kereskedelmi forgalom sűrűsége –, a váltókról és mindezek költségeiről. Várdai azt kérte rokonaitól, hogy „apanázsát” ne pénzben, hanem nyersezüstben küldjék. A veretlen ezüst keresett valutának számított a kora-beli Európában, mivel könnyebben lehetett beváltani, értékesíteni. Az 1440–1460-as években volt a legnagyobb a nemesfém rudak iránti kereslet, ebben az időszakban sokan csempésztek ki nyersezüstöt Magyarországról, aminek legbiztonságosabb formája a menlevélekérés volt. A többi levél rávilágít az itáliai peregrináció számos érdekes mozzanatára. 1477-ben Várdai és társa a pestisjárvány kitörése miatt Padovából Ferrarába menekültek, de hónapokig karanténban vesztegeltek a város határában.

Novák Veronika: *A diákok paradicsoma? Nagyvárosi infrastruktúra és egyetemi megélhetés Párizsban a 15. században* című tanulmánya egyrészt a párizsi egyetemi tanulás társadalmi, gazdasági hátterét vizsgálja, másrészt a források segítségével bemutatja az egyetemi szegények (*pauperes scholares*) jellemzőit. A diákok fogyasztásáról, a tanulás költségeiről a városi krónikák, egyetemi dokumentumok adnak képet, míg a városi, egyetemi infrastruktúráról, a kocsmák és a *natiók* életéről az adóösszeírások, szabályzatok, irodalmi szövegek

és statútumok tájékoztatják a történészt. A szegény diákok csoportját az újabb kutatások már nem kizárólag kvantitatív módszerekkel vizsgálják, hanem a kultúra, az ideálok és a diákok reprezentációja felől közelítik meg. A 15. század végén a Párizsban tanuló diákok 17 százaléka kapott ösztöndíjat, amiből a szerző arra a következtetésre jut, hogy a Szajna-parti város az átlagosnál kedvezőbb feltételeket biztosított a diákoknak. Az egyetemi ösztöndíjak mellett azt is figyelembe kell venni, hogy a metropolisz számtalan beszerzési forrást, szállást és munkalehetőséget kínált a tanulni vágyó fiataloknak. Novák Veronika megállapítja, hogy az egyetemi szegénységet nem lehet gazdasági-társadalmi szempontból definiálni, mivel ez sokkal inkább jogi-morális fogalom volt.

Romhányi Beatrix a középkori peregrinusok egy szűk csoportjával, a külföldi egyetemekeket látogató szerzetesekkel foglalkozik. 260 magyar szerzetesről talált adatot az egyetemi matrikulákban és a rendi források között. A szerzetesek peregrinációjáról a 14. század végéig leginkább a regulákból és rendi statútumokból értesülünk, pontosabb adatok azonban csak az 1380-as évektől maradtak fenn. A közép-kelet-európai egyetemalapítások a hazai szerzetesek egyetemjárását is fellendítették. A Domonkos-rend előírásai kifejezetten buzdították a tagokat tudományos fokozat megszerzésére, a magyar szerzetesi peregrinusok kétharmada a domonkosok közül került ki. Arányuknál nagyobb mértékben vettek részt a peregrinációban az ágostonos remeték. A 15. századi egyházi reform hatására a konventuális ferencesek, a karmeliták és a bencések is küldtek rendtagokat külföldi egyetemekre, a pálosok és az obszerváns ferencesek viszont elzárkóztak a peregrináció elől. Különösen megnőtt a peregrinusok száma 1470 és 1500 között, a domonkosok közül sokan több egyetemen is megfordultak. Ez a virágkor összefüggésbe hozható a Domonkos-renden belüli változásokkal. 1500 körül ismét csökkent a szerzetesi peregrinusok száma, ennek oka a budai *Studium Generale* látványos fejlődése. Az intézményt, amelyet 1495-ös statútuma szerint egyetemnek neveztek, 1507-ben a bolognai egyetem mintájára átszervezték.

Szende Katalin a pozsonyi *Protocollum Testamentorum* azon végrendeleteit veszi sorra, amelyekben fellelhetők tanulással vagy tanítással kapcsolatos adatok. Az 1414–1529 közötti időszakban a vizsgált több mint 800 végrendelet 17 százalékaiban rendelkeztek az oktatás javára. A szerző az adományok jellegét, valamint az örökhagyók és a megadományozottak társadalmi háttérét elemzi. Az adományok olyan beruházások voltak a középkorban, amelyek spirituális hasznot hoztak az örökhagyó számára. A testálók lelki közbenjárást vártak az adományokért cserébe. A leghatékonyabb közbenjáróknak a közeli rokonok tűntek, ezért a legtöbben gyermekeik, rokonaik papi pályához szükséges taníttatását támogatták. A polgárság vagyoni helyzete nem tette lehetővé templom és monostor alapítását, kápolna és mellékoltár állítása is költséges volt, ezért a klerikusok kitaníttatásának „személyes beruházását” választották. A kevésbé vagyonosok a szegény diákokra hagytak örökül adományokat, ami szintén eszköz volt az üdvösség eléréséhez. Kivételesnek számítanak azok a végrendeletek, amelyekben a tanulás támogatása már nem a lelki üdvöt szolgálta, ilyenek csak a városi vezetők rétegnél fordultak elő.

Szabó András: A *wittenbergi magyar coetus pénzügyei* című tanulmánya a reformáció fellegvárában 1555 és 1613 között fennálló magyar diáktársaság anyakönyvének pénzügyi bejegyzéseit vizsgálja. A forrás a diákélet és az egyetemi kapcsolatok számos aspektusára rávilágít. Kiderül belőle, hogy miből tartotta fenn magát a magyar *coetus*. A bevétel a tagdíjakból, a belső oktatási rendszer disputadíjaiból és jótévközi adományaiból állt. Az adományozók között olyan jelentős személyek voltak, mint Kendi Sándor, Kovácsóczy Farkas, Bocskai István és Erzsébet. A kiadások igen tetemesek voltak: fizetni kellett a professzorok lakomáit és újévi ajándékait, megvendégelték az új diákokat, kölcsönt adtak a hazautazóknak, a tagok temeté-

sét is a közös kasszából fedezték. Könyveket is rendszeresen vettek és adtak el. A diáktársaság részletesen feljegyezte a közös kiadásokat, bevételeket, a diákok egyéni pénzügyeiről azonban nem tájékoztat az anyakönyv, azokra más kortárs forrásokból lehet következtetni.

A tanulmánykötet hiánypótló, ugyanis a nemzetközi történetírás vonulatát követve összeköti az egyetemtörténetet a gazdaságtörténettel. Idáig csak a nemzetközi kutatás szentelt figyelmet a közép- és kora újkori egyetemi oktatás és tanulás gazdasági hátterének. Az anyagi kérdések fontos társadalomtörténeti vonatkozásokat is felvetnek. A finansiális lehetőségek határozták meg, hogy kik, mely társadalmi rétegek tagjai részesülhettek felsőfokú tanulmányokban. A tanulás pedig a közép- és a kora újkorban is sokak számára a társadalmi felemelkedés majdhogynem egyedüli módját jelentette. Jelen munka az első, amely a magyar diákok külföldi egyetemjárásának költségeit és gazdasági vonatkozásait vizsgálja.

*Urbán Máté**

* A szerző az ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ Történelem Tanszékének egyetemi adjunktusa (9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4., urban.mate@sek.elte.hu).

Észak és Dél veszélyes viszonya, avagy Olaszország születése¹

Pete László könyve, amely a *Risorgimento* és Olaszország egyesítésének történetét dolgozza fel, Magyarországon kétségtávol hiánypótló munkának számít. A *Risorgimento* jelenti azt a hidat, amely a politikai, kulturális és gazdasági szempontból is széttagolt kora újkori Itáliát összeköti jelen korunk Olaszországával.

A *Risorgimento* korszakát hagyományosan az 1815-ös bécsi kongresszustól 1861-ig, az egységes állam létrejöttéig datáljuk. A bécsi kongresszus döntései következtében az Appennini-félszigeten mindössze két állam maradt autonóm – északon a Szárd Királyság (Savoya-dinasztia), délen a Kettős Szicíliai Királyság (Bourbon-dinasztia) –, amelyek viszont nemcsak földrajzi adottságaik miatt különböztek egymástól (például északon jó termőföldek voltak, délen kénbányák, valamint jelentős volt a halászat), de eltérő nemzetközi kapcsolattalrendszerekkel is rendelkeztek. Míg a Kettős Szicíliai Királyság külpolitikáját a passzivitás és az elszigeteltség jellemezte, addig a Szárd Királyság az osztrákellenes érületű Camillo Benso di Cavour miniszterelnök irányításával 18 ezer katonával Anglia és Franciaország oldalán részt vett a krími háborúban.

Azok közül, akik a félsziget országainak egyetlen olasz államba való egyesítését tűzték ki célul, nagyon kevesen voltak tisztában Dél-Itália (*Mezzogiorno*) helyzetével és a déli emberek rossz életkörülményeivel. A földtulajdonok nagy része latifundiumként a lakosság szűk rétegét képező birtokosok kezében volt, akik visszaélve privilegizált helyzetükkel a parasztokat nyomorúságos munka- és életkörülmények közé kényszerítették. Tovább fokozta a lakosság nyomorban rekedtségét a széles körű analfabetizmus és az iskolázottság hiánya. A parasztokkal, munkásokkal és kézművesekkel együtt a kispolgárság jelentős része meg volt fosztva attól a lehetőségtől, hogy politikai kérdésekben a hangját hallassa. Ugyanakkor az egység létrejöttét támogatók szinte természetesnek vélték, hogy az ország egyesítése megoldja a gondokat, és az újonnan föllálló kormány már önmagában garancia lehet az általános fejlődésre, a körülmények javulására. Valójában a *Risorgimento* elsősorban politikai eszmék *kreálmánya* volt, amely gyakran távol állt a hétköznapi emberek mindennapi szükségleteitől és jogaitól.

A felsorolt okok következtében a 19. század közepén Itália áthidalhatatlan regionális különbségektől, súlyos belső ellentétektől szenvedett: mindenhol felkelések, lázadások törtek ki, és az ellenségeskedésből egyik társadalmi osztály sem maradt ki. Ilyen körülmények között született meg 1861-ben Cavour és többnyire az északi politikai elit diplomáciai lépéseinek, a Szárd Királyság hadseregének és Garibaldi vörösingeseinek köszönhetően az egységes olasz nemzetállam, az Olasz Királyság.

¹ Pete László: *Itáliától Olaszorszáig. A Risorgimento és az olasz egyesítés*. Bp., Gondolat Kiadó, 2018. 255 p.

Pete László műve a bevezetést követően tizennégy (három rövidebb, illetve tizenegy hosszabb) fejezetben, tematikus bontásban dolgozza fel az egységhez vezető folyamat összetevőit. Itália 18. századi helyzetétől és a Risorgimento kezdeteitől a restauráción és az első forradalmi kísérleteken át egészen a politikai egység létrejöttéig részletesen bemutatja Itália és az ifjú Olaszország történelmének alakulását. Végül a Risorgimento és a nemzeti emlékezet egyáltalán nem problémamentes kapcsolatába is bepillantást enged. A kötet zárásaként a Risorgimentóval kapcsolatos szakirodalom elemző áttekintését nyújtja, a témát feldolgozó történetírás időben változó hangsúlyait, megközelítési szempontjait veszi górcső alá.

A magyar olvasó számára különösen érdekes és információkban gazdag olvasmányt jelenthet a Türr Istvánnak és a magyar légiónak Garibaldi oldalán kifejtett tevékenységét, a magyaroknak az olasz forradalomban betöltött szerepét tárgyaló fejezet. Az 1848-as szabadságfelkelések forradalmi pillanatában a két ország történelme közös érintkezési pont-ra lert, tekintve hogy Magyarország és Itália bizonyos területei egyaránt a Habsburg Birodalom részét képezték. A Habsburg hadi politika belső logikája szerint a birodalom valamennyi pontján idegen csapatoknak kellett állomásozni: így kerültek a magyarok Észak-Itáliába. A magyar és az olasz hazafiak elengedhetetlenül szoros kapcsolatba léptek egymással. A két nemzetet, amely ugyanabban az időben fogalmazta meg a függetlenség és a nemzeti egység megteremtése iránti igényét, összekovácsolta a közös ellenség.

A szakmai közönség számára a könyv egyik legnagyobb értékét az adja, hogy Pete László a saját kutatásai mellett folyamatosan reflektál a nemzetközi, mindenekelőtt az olasz történettudomány legfrissebb eredményeire. A könyv ennek következtében egyszerre kapcsolódik be a nemzetközi tudományos diskurzus vérkeringésébe és kínál a hazai történettudomány számára kapcsolódási pontokat. Új perspektívaként emeli be a magyar köztudatba Itália úgynevezett „leopárdfoltos” fejlődését. Emellett fókuszba helyezi az akadémiai történetírás által korábban inkább háttérbe szorított kérdést, a *questione meridionalét*. Kiemelendő, hogy kellő kritikai érzékenységgel tárgyalja ez utóbbi déli narratívájához szorosan kapcsolódó, a történelmi tények közül önkényesen válogató *neobourbonista* történelemfelfogást, amely számottevő népszerűsége tett szert az elmúlt évtizedben.

Pete László könyve elengedhetetlen kézikönyv azok számára, akik átfogó képet szeretnének kapni a 19. századi olasz–magyar politikai kapcsolatok történetéről. Ugyanígy kitűnő útmutató azoknak is, akik megbízható pontot keresnek a *Risorgimento* szakirodalmának megismeréséhez. Az *Itáliától Olaszországig* című könyvet érthető, könnyen követhető gondolatvezetésének és kiváló stílusának köszönhetően a témában kevésbé tájékozott laikus olvasók is nagy élvezettel forgathatják. Történészhallgatók számára különösképpen ajánlott.

Kovács Zita*

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem BTK hallgatója. Az írás a Kulturális és Innovációs Minisztérium a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott ÚNKP-23-2. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

a HUN-REN BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Térkép: Nagy Béla

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft., Budapest

CONTENTS

Imperial Expansion in Central Europe: The First Mutilation of the Rzeczpospolita, 1772 (Miklós Mitrovits)	1
--	---

Studies

Éva Ring: The Confederation of Bar and the First Territorial Mutilation of the Rzeczpospolita	5
Sándor Gebei: Russian–Prussian Identity of Interest in the First Territorial Mutilation of the Rzeczpospolita	43
György Bebesi: The First Mutilation of Poland from the Perspective of Russian Imperial Foreign Policy	57
Patrik Dinnyés: Difference of Opinion between Mother and Son on the First Territorial Mutilation of the Rzeczpospolita	67
Ferenc Tóth: The Efforts of French Diplomacy in order to Save the Rzeczpospolita	83
Brigitta Kinga Schvéd: The First Partition of Poland in the Light of the Balance-of-Power Discourse in Contemporary Opinion Pieces of London Weeklies	99
Beáta Varga: The Integration of Galicia into the Habsburg Monarchy: The Situation of the Eastern Galician Ruthenians between 1772–1918	121
Krisztina Kurdi: The Transformation of Jewish Self-Government after the First Mutilation of Poland	139

Book Reviews

Barbara of Cilli: A Hungarian, Holy Roman, and Bohemian Queen (Máté Urbán)	161
The Financial Background of Education in the Middle Ages and the Early Modern Period (Máté Urbán)	168
The Dangerous Relationship between North and South, or the Birth of Italy (Zita Kovács)	172

Ára: 800 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáma: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2024. évi évfolyamának megjelenetését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

**HUN
REN**

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

